

MARTIN HAMPL

**GEOGRAFICKÁ ORGANIZACE SPOLEČNOSTI
V ČESKÉ REPUBLICE: TRANSFORMAČNÍ PROCESY
A JEJICH OBECNÝ KONTEXT**



**UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE, PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
KATEDRA SOCIÁLNÍ GEOGRAFIE A REGIONÁLNÍHO ROZVOJE**

PRAHA, 2005

Recenzenti:

Prof. PhDr. Jiří Musil, CSc., Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze

Doc. RNDr. Milan Víturka, CSc., Ekonomicko-správní fakulta, Masarykova univerzita v Brně

Martin Hampl

Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext

Copyright © 2005 Martin Hampl

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta

Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje

Albertov 6, 128 43 Praha 2

Cover, Design & Layout: Boris Burcin, Tomáš Kučera, Luděk Šídlo

Vydalo nakladatelství DemoArt, Praha pro

Univerzitu Karlovu v Praze, Přírodovědeckou fakultu

Tisk: Nakladatelství České geografické společnosti, s. r. o., Praha

ISBN 80-86746-02-X

OBSAH

PŘEDMLUVA	5
SEZNAM TABULEK	7
SEZNAM OBRÁZKŮ	9
1 ÚVOD: TÉMATICKÁ STRUKTURA A OBECNÝ KONTEXT HODNOCENÍ	11
2 DLOUHODOBÝ VÝVOJ GEOGRAFICKÉ ORGANIZACE	19
2.1 Teorie stádií: geografická interpretace	20
2.2 Vývoj sociogeografické organizace: příklad České republiky	25
2.3 Specifika a deformace poválečného vývoje	35
3 SOUČASNÉ TENDENCE VÝVOJE REGIONÁLNÍ A SÍDELNÍ DIFERENCIACE	41
3.1 Metodika hodnocení	42
3.2 Tendence a podmiňující faktory současného vývoje regionální diferenciaci	46
3.3 Kvalitativní proměny koncentračního procesu a hierarchické organizace	63
4 SOCIOGEOGRAFICKÁ REGIONALIZACE, METROPOLIZACE A ZMĚNY VZTAHOVÉ ORGANIZACE	77
4.1 Výchozí problémy a metodika sociogeografické regionalizace	78
4.2 Sociogeografická regionalizace: stav a současné tendence	83
4.3 Metropolitní areály	88
4.4 Sociogeografická regionalizace a územně administrativní členění státu	97
5 GEOGRAFICKÁ ORGANIZACE SPOLEČNOSTI: ČESKÁ SPECIFIKA A/NEBO OBECNÝ MODEL?	103
LITERATURA	115
TABULKOVÉ PŘÍLOHY	121
VOLNÁ MAPOVÁ PŘÍLOHA	147

PŘEDMLUVA

Předložená monografie byla vypracována s finanční podporou dvou výzkumných projektů: „Nová fáze regionální transformace České republiky v období její integrace do evropských struktur“, Grantová agentura České republiky, projekt č. 205/03/0337 a „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“, Výzkumný záměr MSM0021620831 Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR. Hlavním cílem studie je systematické postžení změn geografické organizace společnosti v ČR v transformačním období, a speciálně v letech 1991–2001, tj. v období mezi oběma posledními cenzy. Přestože je hlavní pozornost věnována příslušným empirickým analýzám jsou cíle práce v řadě ohledů širšího a obecnějšího typu. Vedle generalizujícího vyhodnocení změn v transformačním období se jedná i o zařazení současných tendencí do dlouhodobého vývojového procesu, a to včetně mezinárodních srovnání. Za závažné obecné úkoly studia jsou rovněž považovány problémy hlubšího rozlišení úrovně a proměnlivosti nerovnoměrností územních (sociogeografických) a sociálních, resp. geosociálních a jejich podmíněností. Toto rozlišení navozuje mimo jiné i posouzení vhodnosti aplikace modelů rozvojových cyklů, specifikaci post-totalitní transformace jako dílčí divergenční fáze v rámci širší post-industriální přeměny aj.

Uvedené záměry sledování se promítají i do tématické struktury a postupu hodnocení. Prvá kapitola je věnována obecnému úvodu a vymezení vybrané problematiky a je tedy v první řadě teoretickou a metodologickou přípravou celého studia. Kapitola druhá je zaměřena na zhodnocení dlouhodobých vývojových tendencí regionálního a sídelního systému. Zároveň je určitým pokusem o geografickou interpretaci teorie stádií. Nejrozsáhlejší jsou kapitoly 3. a 4., které jsou zaměřeny na analýzy změn a dosaženého stavu v průběhu transformace. Nejprve jsou postženy tendence socioekonomické regionální diferenciacce a stanoveny geografické podmiňující faktory této diferenciacce. Toto sledování je pracovně označeno jako „geografie společenské transformace“. Teprve následně je studována „transformace geografické organizace samotné“, tj. funkční strukturace koncentračních procesů, kvalitativní proměna sídelní a regionální hierarchie a aktuální změny sociogeografické regionalizace.

Konečně poslední pátá kapitola má především zobecňující funkci. Je určitým pokusem o systematizaci geografických pravidelností (hierarchizace, koncentrace) a zároveň o primární rozlišení pravidelností sociogeografických (velikosti jednotek, územní intenzity ve výskytu jevů) na jedné straně a pravidelností geosociálních (vyspělostní diferenciaci jednotek, jejich ekonomická úroveň) na straně druhé. Zdůrazněny jsou i rozdíly v úrovni a ve vývoji variability souborů územních jednotek z hlediska velikostně-významových znaků a z hlediska znaků strukturálních, resp. druhovostních.

Tématické zaměření studie je v souladu s dlouhodobou orientací výzkumu systému osídlení a regionální organizace na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Metodicky obdobně byly vypracovány sociogeografické regionalizace a zhodnoceny hierarchické soustavy středisek osídlení již podle výsledků censů k roku 1970, 1980 a 1991, což umožňuje hlouběji posoudit vývojové tendence nejen u územní distribuce společenských jevů, ale i tendence v geografickém uspořádání podstatných vztahů v systému osídlení. Vývoj v transformačním období byl ovšem spojen s řadou závažných změn v důsledku principiálního společenského obratu po roce 1989. Došlo k podstatné vývojové dynamizaci, k rozhodujícímu nástupu selektivních tendencí a především k nástupu kvalitativně vyšších forem rozvoje, forem post-industriálního typu. Díky možnosti srovnání současného a předchozího vývoje lze pak zmíněné kvalitativní proměny hlouběji specifikovat a zároveň blíže posoudit míru diskontinuit, resp. kontinuit ve vývoji sociogeografické organizace České republiky.

Je milou povinností autora vyjádřit poděkování všem, kteří přispěli k vydání této studie. Zvláštní dík patří především recenzentům práce prof. PhDr. Jiřímu Musilovi a doc. RNDr. Milanu Víturkovi za jejich nesnadnou práci a podnětné připomínky. Za rozsáhlou spolupráci při úpravách i zpracování výchozích statistických materiálů děkuji RNDr. Janu Müllerovi, za finalizaci práce a typografické zpracování jsem vděčen RNDr. Borisi Burcinovi, RNDr. Tomáši Kučerovi a Bc. Lud'kovi Šídlovi, za technickou pomoc pak Marii Lochmanové a Vilmě Secové.

SEZNAM TABULEK

1: Dlouhodobý vývoj územní koncentrace obyvatelstva na území České republiky (1790–1970)	26
2: Vývoj územní koncentrace obyvatelstva (H) v letech 1869–1970	26
3: Vývoj podílů velikostních kategorií měst na populaci žijící na území České republiky (1869–1970)	27
4: Vývoj velikostní diference středoevropských obcí v letech 1869–1970	27
5: Vývoj územní koncentrace obyvatelstva (H) v letech 1869–2001	28
6: Vývoj koncentrace obyvatelstva do měst a metropolitních areálů v letech 1869–2001	28
7: Vývoj velikostní hierarchie center osídlení 1869–2001	31
8: Vývoj územní koncentrace obyvatelstva ve vybraných zemích	35
9: Růst obyvatelstva metropolitních areálů největších měst a pánevních oblastí	37
10: Vývoj obyvatelstva v obcích podle administrativních kategorií v letech 1970–1991	38
11: Rozdíly v růstu malých okresních měst a jejich konkurentů	39
12: Vývoj územní koncentrace (H) obyvatelstva a pracovních příležitostí v ČR (1961–2001)	39
13: Prohlubování ekonomických rozdílů mezi kraji a okresy (1991–2001)	48
14: Proměny souboru vůdčích jednotek (ČR = 100)	49
15: Základní charakteristiky krajů	54
16: Pořadí krajů podle vybraných charakteristik	55
17: Párové korelace pořadí krajů podle vybraných charakteristik	56
18: Základní charakteristiky typů okresů	57
19: Vývoj středisek podle velikostních kategorií (1991–2001)	58
20: Vývojová dynamika a sídelní hierarchie	58

21: Změny úrovně územních a sociálních nerovnoměrností (koncentrací) vybraných jevů	64
22: Rozdíly v podílech vybraných jevů z hlediska regionální hierarchie	67
23: Regionální hierarchie a selektivní ekonomický vývoj podle okresů	68
24: Vývoj sektorové struktury ekonomiky	69
25: Variabilita okresů z hlediska vybraných znaků	70
26: Vývoj a funkční strukturace velikostní hierarchie středisek (1991–2001)	71
27: Vývoj a funkční strukturace velikostní hierarchie metropolitních areálů (1991–2001)	71
28: Kvalitativní vyvinutost hierarchie středisek	73
29: Kvalitativní vyvinutost hierarchie metropolitních areálů	74
30: Základní velikostní charakteristiky metropolitních areálů	74
31: Hlavní střediska podle KKV (kvalitativně zohledněné komplexní velikosti)	75
32: Hlavní střediska kvartérních aktivit (2000)	75
33: Velikostní struktura regionálních středisek	84
34: Základní charakteristiky mezoregionálních středisek	85
35: Hierarchie regionálních středisek	85
36: Hierarchické kategorie regionálních středisek	86
37: Hierarchizace vyjížděky z obcí III. stupně	87
38: Diferenciace souboru sociogeografických mikroregionů z hlediska velikostních a strukturálních znaků	88
39: Seznam středisek s komplexní velikostí 2,5 a více v roce 2001 integrovaných do metropolitních soustav	91
40: Základní charakteristiky integrovaných systémů středisek (ISS)	92
41: Hierarchie integrovaných systémů středisek	93
42: Základní charakteristiky metropolitních areálů (2. varianta)	94
43: Velikostní hierarchie metropolitních areálů (2. varianta)	94
44: Vývoj objemů pracovní a školní vyjížděky mezi vybranými středisky integrovaných metropolitních systémů	96
45: Hierarchie sociogeografických a administrativních regionů	98
46: Velikostní charakteristiky sociogeografických mezoregionů a současných krajů	99
47: Velikostní variabilita přirozených a normativních územních jednotek	101
48: Vývoj koncentrace (H) vybraných jevů v ČR	104
49: Vývoj velikostní hierarchie středisek v ČR	104
50: Vývoj velikostní hierarchie metropolitních areálů v ČR	104
51: Podobnost velikostní a funkční hierarchie metropolitních areálů v ČR a v USA	106
52: Základní charakteristiky územních a sociálních nerovnoměrností podle vybraných národních a nadnárodních systémů	107
53: Územní a sociální nerovnoměrnosti (H) ve vztahu k ekonomické vyspělosti systémů	110
54: Územní a sociální nerovnoměrnost (H) ve vztahu k měřítkové diferenciaci systémů	110

SEZNAM OBRÁZKŮ

1. Vývoj prostorové organizace společnosti	23
2. Geografická organizace ekonomických sektorů a orientace koncentračních procesů	24
3. Tři formy změn hierarchie středisek v industriálním období	33
4. Územní intenzita ekonomiky (2001)	50
5. Ekonomická úroveň (2001)	50
6. Dynamika ekonomického vývoje (1991–2001)	51
7. Míra nezaměstnanosti k 1.3.2001	51
8. Relativní intenzita přímých zahraničních investic do roku 2000	52
9. Transformační „úspěšnost“ podle okresů (1991–2001)	52
10. Úroveň a změna koncentrace ekonomického agregátu (EA) ve vztahu k území a k obyvatelstvu	65

KAPITOLA 1

ÚVOD: TÉMATICKÁ STRUKTURA A OBECNÝ KONTEXT HODNOCENÍ

Prvotním cílem předložené monografie je postižení současné geografické organizace společnosti v České republice a jejích aktuálních vývojových změn. V těžišti zájmu bude tedy stav a krátkodobé změny hierarchického systému středisek, sociogeografické regionalizace, sociální a ekonomické úrovně územních jednotek na různých měřítkových řádech apod. Významným podnětem celého sledování je dosažitelnost výjimečně bohaté datové základny z posledního cenzu (1.3.2001), která ve spojení s obdobnými informacemi z předchozího cenzu (3.3.1991) umožňuje uskutečnit nejen územně podrobné, ale i kvalitativně dostatečně strukturované empirické analýzy. V tomto ohledu je nutné zdůraznit význam zejména údajů o počtech pracovních příležitostech, o dojížděči do zaměstnání a do škol a zprostředkovaně, resp. v kombinaci s dalšími statistickými šetřeními i možnost konstrukce charakteristik ekonomické výkonnosti územních celků. Navzdory některým problémům při využívání zmíněné datové základny (neúplné zachycení cizinců nebo směrové specifikace dojížděčky, poněkud rozdílné definice ekonomicky aktivních v obou sčítáních aj.) jsou údaje ze sčítání nejen výrazně podrobnější, ale i spolehlivější než dosud dostupné informace naší regionální statistiky. Systematické zpracování těchto dat může proto být cenným výsledkem této studie již v úrovni pouhé faktografie. Zejména to platí pro případ převedení primárních dat do podoby vývojově srovnatelných charakteristik, a to speciálně charakteristik agregátního (syntetického) typu. Závažnějším úkolem celého sledování je stanovení empiricky podložených obecnějších charakteristik stavu a aktuálních změn regionální organizace, sídelní hierarchie a územní diferenciaci v socioekonomické úrovni. Zde se jedná především o významové rozlišení podmíněností geografické diferenciaci transformačního procesu, o určení hlavních vývojových tendencí ve formování hierarchie a regionální působnosti středisek i o postižení probíhající kvalitativní strukturace koncentračního procesu (diferencovaná dynamika koncentrace z hlediska jednotlivých funkčních složek). V případě relativně izolovaného studia v jeho výše uvedeném vymezení by bylo pochopitelně nereálné blíže určit rozsah platnosti

(reprezentativnosti) příslušných generalizací. Ty budou nutně poznamenány specifícností jak českého prostoru, tak i studované vývojové fáze národního systému osídlení, a to navíc fáze transformační, a tedy v řadě ohledů výjimečné. Z těchto důvodů je studium současných změn alespoň rámcovým způsobem zařazeno do širších souvislostí v dimenzích časových i prostorových. Dlouhodobé tendence vývoje osídlení a jejich mezinárodní srovnávání je založeno jak na vybraných empirických příkladech (v 2. a 5. kapitole), tak na využití domácí i zahraniční literatury. Tyto komparace zároveň směřují k rozlišení obecných a specifických charakteristik současné sociogeografické organizace České republiky a přinejmenším navozují i předpoklady vývoje perspektivního.

Jestliže empirické analýzy specifického sociogeografického systému mají přispět i k obecné diskusi „velkých“ témat geografie a zprostředkovaně i sociálních věd pak je nutné připravit jejich zaměření podle otázek koncepčního typu. Zodpovězení těchto otázek může sloužit nejen k rozlišení specifického a obecného u analyzovaných struktur a procesů, nýbrž i k prvotnímu řešení dosud přetrvávajících – nebo dočasně odložených – klíčových problémů geografického studia. K těm patří např. vyjasnění vztahu idiografického a nomotetického v geografickém poznání, sociální nebo environmentální povahy geografie a návazně pak oprávněnosti monistických nebo dualistických koncepcí geografie. Zaměření této studie sice vylučuje širší diskuse na nejobecnější úrovni – zde lze však odkazovat na jiné práce (Hampl, 1998, 2000, 2002) – ale umožňuje propojení empirických analýz s řadou dostatečně závažných témat poznání geografické reality, která jsou do jisté míry již součástí výše zmíněných klíčových problémů. Hlavní typy těchto témat jsou blíže charakterizovány v následujícím textu.

Na prvním místě je nutno zdůrazňovat potřebu zařazení současných procesů do kontextu dlouhodobého vývoje sociogeografické organizace. Vhodným obecným východiskem v tomto případě může být teorie stádií, resp. její různé modifikace. Primární podněty této teorie jsou ovšem ekonomické a sociální povahy (Rostow, 1960, Bell, 1973, Toffler, 1989 aj.), přičemž potřebná geografická interpretace této teorie nebyla až dosud dostatečně rozpracována. Za příklady parciálních příspěvků k teorii stádií lze však považovat hodnocení vývoje mobility obyvatelstva (Zelinsky, 1971) nebo etapizaci urbanizačního procesu (Berg van den et al., 1982). Velká část především neo-marxisticky orientovaných autorů však teorii stádií spíše odsuzuje – viz kritika tzv. developmentalizmu z pozice analýzy světového systému, resp. koncepce jádro–periférie na globální úrovni (např. Taylor, 1989). Nicméně základní rozlišení především stádia industriálního a post-industriálního je všeobecně přijímáno jak v geografii, tak v sociálních vědách. Rovněž je zdůrazňována integrální povaha odpovídajících kvalitativních změn, a tudíž i relativní časová souhlasnost procesů industrializace, urbanizace a demografického přechodu. Proto se v literatuře setkáme se širěji vymezeným „pojmenováním“ industriálního stádia – především jakožto modernizace (např. J. Musil – viz Horská et al., 2002 nebo Gellner, 2003, který navíc pojetí modernity dále rozšiřuje o aspekty kulturní a politické vyúsťující do procesu formování národních států), nebo jako komplexní, resp. globální revoluci (Purš, 1973, Pavlík, 1982). Z geografických hledisek je dále oprávněné rozšířit obsahové chápání teorie stádií i o proměny v interakcích přírody a společnosti a změny forem prostorové organizace společnosti (viz např. Hampl et al., 1987, Hampl, 1998).

Navzdory všeobecnému přijímání velmi obecných charakteristik diskutované vývojové diferenciace společností přetrvávají v literatuře nejednotné názory na řadu „sekundárně“ významných otázek. Ty se týkají na prvním místě míry v uplatnění obecných a specifických rysů jednotlivých vývojových stádií u individuálních společenských, resp. geografických systémů. To je také prvá speciální otázka pro následující hodnocení vývoje sociogeografické organizace Česka: do jakého stupně a v jakém rozsahu lze zjištěné pravidelnosti považovat za obecné? Odpověď je pochopitelně nutno hledat v mezinárodních srovnáních. Tato srovnání je zároveň vhodné kombinovat s diferenciací podle vývojové/vyspělostní úrovně vybraných (srovnávaných) zemí, neboť časový nástup a rychlost průběhu modernizačních změn byly podmíněny stupněm kvalitativního rozvoje zemí. To konečně odráží i klasické členění na rozvinuté a rozvojové země nebo např. typologie populací z hlediska průběhu demografické revoluce (Pavlík, 1964). V případě urbanizace a geografické koncentrace obyvatelstva je rovněž charakteristický rychlejší, a proto časově omezenější, průběh tohoto procesu u rozvojových zemí. Navíc je u nich formování hierarchie center více rozvíjeno „shora“ v důsledku vnějších impulzů (difúzní efekt) – přednostní růst metropole, vybraných přístavů a center těžebního průmyslu (Hampl, 1977). Popisovaná vývojová diferenciace zemí a odpovídající časové posuny v nástupu jednotlivých stádií ovšem nepopírá obecné pravidelnosti, nýbrž celou koncepci teorie stádií dále rozvádí.

Jestliže vývojové posuny v průběhu procesů charakteristických pro jednotlivá stádia – a speciálně pro období industrializační, které je dostatečně empiricky zhodnotitelné, lze považovat za zákonité, pak v mnoha dílčích případech je oprávněné hovořit o „unikátních“ tendencích, resp. deformacích. K těm patří především válečné události a jejich důsledky. Ve vývoji českého prostoru je k nim nezbytné přiřazovat zejména zásadní změny v osídlení a v národnostní struktuře obyvatelstva našeho pohraničí po 2. světové válce. Důsledky těchto změn mohou ovšem být i v souladu s dlouhodobými tendencemi vývoje osídlení – tak tomu v řadě ohledů bylo i v Česku, neboť selektivní průběh dosídlování v podstatě urychlil koncentrační proces. V jiných zemích (např. Japonsko) byl ovšem vliv 2. světové války opačný (dekoncentrační), následně však podmínil zrychlenou reprodukci koncentračního procesu v souvislosti s obnovou ekonomiky i osídlení země.

Za zvláštní případ poruchy vývoje společnosti a její geografické organizace je často označováno i období socialismu. Došlo v této etapě k zásadní změně vývojové orientace nebo pouze k parciálním modifikacím? V případě urbanizace byla v tomto ohledu rozdílná hodnocení prezentovaná v prvním případě zejména Szelényim (1983, 1996) a v případě druhém např. Enyedim (1995) nebo Musilem (1977, 2003). Přijetí jednoznačné odpovědi na tyto spory není zřejmě na obecné úrovni možné, protože důsledky totalitního řízení společnosti se projevovaly velmi diferencovaně jak z důvodu rozdílnosti ve vývojové vyspělosti zemí, tak – a to především – z důvodu rozdílné inercie parciálních struktur společnosti. Odlišná proměnlivost jednotlivých společenských organizací, zdůrazňovaná především francouzskou historiografickou školou Annales, se ovšem více než v rámci vnitřní struktury společnosti projevuje mezi její strukturou vnitřní (sociální v užším slova smyslu) a vnější (geografickou). U obou typů „měnlivosti“ existuje navíc další geograficky podmíněná rozlišovací dimenze, tj. dimenze řádovostně měřítková: viz i různá dynamika změn u vnitroměstských struktur a u celých hierarchických soustav měst. Lze proto očekávat, že výsledky následujících sledování vývoje sociogeografického systému potvrdí převahu vývojové kontinuity u regionální a sídelní

organizace v českém prostoru. V každém případě je to ale další otázka obecnějšího smyslu na kterou je nutno hledat odpověď.

Metodologicky a částečně i věcně je obdobou předchozí problematiky hodnocení současné společenské transformace a jejích územních dopadů. Také v tomto případě byl často chápán u nás i v celém souboru post-totalitních zemí transformační proces jako historicky unikátní vývojová fáze. I zde lze hovořit jak o principiálním vývojovém obratu, tak o parciálních nápravných změnách spojených s návratem do „přirozené“ (zákonité?) vývojové trajektorie příslušných společností. Přitom se opět projevují rozdíly ve vyspělosti – transformační připravenosti – mezi jednotlivými zeměmi stejně jako rozdíly v intenzitě a hloubce změn v různých společenských subsystémech. Vzhledem k integrální povaze společenského vývoje je ovšem vzájemná souvislost změn v dílčích subsystémech společnosti velmi silná. Odlišné jsou však opět míry a dílčí formy změn. Ve sféře studia geografické organizace české společnosti se v tomto smyslu nabízí formulace přinejmenším tří závažných otázek:

- (i) Je současná transformace převážně specifickým procesem nebo parciální součástí procesu obecného? Jinými slovy to znamená zda se primárně jedná o post-totalitní nebo post-industriální transformaci. Zřetelně je přitom nutno rozlišovat charakter změn v rámci vnitřní – sociální, ekonomické a politické – organizace a v rámci samotné geografické/vnější organizace společnosti.
- (ii) Dualistické vidění zkoumané problematiky je relativně oprávněné i při hodnocení samotné geografické (vnější) organizace společnosti. Tu je totiž možné pojímat jako autonomní strukturu environmentálního uspořádání společnosti na jedné straně i jako vnější prostředí společnosti, které diferencovaně ovlivňuje „vnitřní“ sociální a ekonomický vývoj na straně druhé. Druhé pojetí v současném geografickém studiu transformujících se zemí zcela dominuje (Carter et al., 1996, Gorzelak, 1996, Carter a Maik, 1999, Turnock, 2000). Jsou tudíž opomíjeny podstatné změny v charakteru koncentračního procesu, v střediskové působnosti měst, v měřítkových posunech integračních procesů apod. Zájem o tyto otázky se přitom i v geografii zřetelně prosazuje na vyšších měřítkových úrovních, na úrovni nadnárodní až globální – viz především práce o formování globální hierarchie velkoměst (Cohen, 1981, Hall, 1984, Taylor, 2000, 2004, Scott, 2001, Denudder et al., 2003), nebo v ekonomickogeografických aspektech globalizace (např. Dicken, 1992). Oba zmíněné aspekty studia sociogeografické organizace je nutné pochopitelně spojovat a vzájemně kombinovat. Bez bližšího rozlišení obou stránek/forem sociogeografické organizace je však obtížné pochopit jejich vzájemné podmiňování a následné integrální spolupůsobení.
- (iii) Konečně speciální otázkou je bližší vyhodnocení dynamiky selektivních procesů na jedné straně a jejich výsledných efektů ve změnách územní koncentrace různých jevů a ve stupni rozvoje hierarchizace územních jednotek na straně druhé. S nástupem transformačních procesů je běžně ztotožňováno prohlubování územních diferenciací, resp. nerovnoměrností, což je však oprávněné jen částečně. Probíhající procesy je proto žádoucí podrobněji strukturovat, a to ve dvojitým smyslu. Za prvé se jedná o rozlišení diferenciací tendencí na různých měřítkových úrovních a u různě vymezených souborů. Například v Česku (a více méně ve všech post-totalitních zemích) budou při vyloučení hlavního města z hodnocení údaje o míře diferenciací tendencí řádově nižší: výjimečný ekonomický růst Prahy se z měřítkového

pohledu pochopitelně projevuje nejvíce v růstu makroregionální nerovnoměrnosti. Za druhé se jedná o nejednoznačné působení selektivních procesů z hlediska sídelní a regionální hierarchie. Proto často nedochází, nebo jen omezeně, k růstu územní koncentrace obyvatelstva a ekonomiky. Selektce totiž probíhá i mezi hlavními koncentracemi (aglomeracemi), takže růst jedněch vúdčích jednotek je kompenzován poklesem jiných – původně rovněž vúdčích – jednotek. Speciálně se jedná o útlum koncentrací těžkého průmyslu. Opětovně je tedy zdůrazněna potřeba postižení nejen celkových změn v územní koncentraci, ale i rozsahu „výměny“ jednotek v rámci jejich významové, resp. velikostní hierarchie.

Z předchozí diskuse do značné míry vyplývá, že navzdory integrální povaze společenského vývoje a odpovídající vzájemné provázanosti parciálních struktur a procesů, jsou zjištěny úrovně nerovnoměrností, intenzity změn a do jisté míry i orientace změn v rozdílných subsystémech odlišné. Dochází „vždy“ k posloupnosti divergence–konvergence jak to předpokládá cyklus regionálního rozvoje u Friedmanna (1966)? Je proces urbanizace rehomogenizačním procesem v němž rurální společnost je proměněna na společnost urbánní jak to uvádí např. Labowitz a Purdy (1970) a obdobně pro industrializaci Feldman a Moore (1962) nebo naopak dochází k nevratnému růstu nerovnoměrností a k prohlubování hierarchické diferenciaci sídel i regionů jak to dokládají geografická zjištění? Je celkový vývoj založen na prosté nebo vzestupné cykličnosti více méně jednosměrně (progresivně?) orientované nebo směřuje k rozvětvení a diverzifikaci společnosti jak to charakterizuje ve své typologii směrů změn Moore (1963)? Podobně současné hlavní přístupy ke globální organizaci společnosti a k jejím perspektivám akcentují buď spíše ekonomicko-mocenskou asymetrii a s ní spojenou nespravedlivou/vynucenou integritu typu jádro–(semiperiférie)–periférie (Wallerstein, 1979, 1984) nebo spíše sociokulturní makrofragmentaci a dezintegritu ve smyslu „střetu civilizací“ Huntingtona (1993, 1996). Pro soubor nastíněných a vzájemně až protikladných generalizací přitom existují jen velmi omezené možnosti empirického doložení, resp. ověření. Právě absence systematického empirického zhodnocení vytváří prostor pro problematiku explanace stavu a vývoje společností a pro jejich neúměrnou spekulativnost a ideologickou zatíženost.

Při rámcové souhlasnosti v případě posloupnosti stádií, a snad i základní kvalitativní orientace změn, existují tedy mnohé nejasnosti i rozpory při podrobnější charakterizaci těchto změn a jejich průběhu. Současný stav poznání společnosti a jejího prostředí je tedy zřejmě nedostatečný, což ovšem odpovídá objektivní složitosti sociálních a environmentálních systémů. Pro prvotní orientaci v této složitosti je proto nezbytné nalezení hlavních dimenzí diferenciaci a zároveň strukturace zmíněných typů systémů, které by mohlo být i výchozím krokem k hledání jejich hlubších podmíněností. Z hlediska obecných představ o strukturaci reality (Hampl, 1998) je možné zdůrazňovat čtyři hlavní diferencující hlediska:

- 1) Na prvním místě je to zásadní rozdíl v úrovni a změnách diferenciaci hodnocených jednotek podle velikostně – významových a podle strukturálních/druhovostních charakteristik. U relativně komplexních (nadelementárních) typů reálných systémů jsou totiž jejich soubory z hlediska strukturálních znaků relativně homogenní (tyto znaky vyjadřují přímo nebo zprostředkovaně právě druhovostní sounáležitost jednotek – např. znak nodality u sociogeografických regionů nižších měřítkových úrovní), kdežto z hlediska znaků velikostních jsou naopak výrazně asymetricky, resp. hierarchicky rozrůzněny (viz územní, populační nebo ekonomická velikost

nodálních regionů). Z toho dále můžeme vyvozovat, že v procesu vývoje sociálních a zejména sociogeografických systémů musí souběžně docházet jak k jejich rehomogenizaci podle strukturálních/druhových znaků příslušných prvků, tak i k rehierarchizaci podle znaků velikostních a významových, a tedy k reprodukci významové nerovnocennosti obsažených prvků. Nelze tudíž hodnotit např. urbanizaci pouze jako rehomogenizační proces – ve smyslu změny chování obyvatelstva apod. – nýbrž i jako proces rehierarchizační – ve smyslu reprodukce, resp. rozvoje velikostní diferenciaci měst i celých regionů, významové diverzifikace ekonomických činností atd. Tato reálná dualita v orientaci změn nabízí, mimo jiné i překonání chybného vzájemného vylučování různých obecných představ jako je teorie stádií na jedné straně a koncepce „polarity“ jádra a periférie na straně druhé.

- 2) Druhé základní rozlišení vychází z diferenciaci reálných systémů podle principu komplexity (Hampl, 1998): sociální systémy (vnitřní organizace společnosti) jsou klasifikovány jako semikomplexy, kdežto sociogeografické systémy (vnější – environmentální – organizace společnosti) jako speciální komplexy, resp. jako subsystémy finálních komplexů. Je zdůrazněna kvalitativně různorodější podmíněnost sociogeografické organizace (tj. včetně fyzickogeografických faktorů) a s tím související všeobecně vyšší míra geografických nerovnoměrností (hierarchizací) než nerovnoměrností sociálních. Rozdíly se zde projevují i z hlediska průběhu a výsledků vývojových procesů: relativní rovnováha v efektech divergenčních a konvergenčních v případě sociální diferenciaci (a to i v dimenzi regionální) a relativní stabilizace dosažené (zvýšené) úrovně územní koncentrace u řady jevů geografických (viz Hampl et al., 2001, Dostál a Hampl, 2004a). Rozlišení obou druhů systémů zahrnujících společenské jevy má přitom zásadní význam pro specifikaci sociální geografie a jejího možného přínosu k poznání široce chápané společnosti. Platí to zvláště v současnosti, kdy dominuje přiřazování sociální geografie k sociálním vědám včetně (jednostranného) přebírání alternativních paradigmat a filosofického pluralismu ze sociální sféry (Johnston et al., eds., 1994) a odpovídajícího narůstání duálních, resp. protikladných přístupů (Dixon a Jones, 2004).
- 3) Další dvě rozlišovací dimenze je oprávněné označovat za sekundárně významné, neboť slouží v první řadě k vysvětlení posloupnosti v nástupu a průběhu jednotlivých procesů změn, a tedy vlastně k určení orientace sociální i geografické difúze změn. Jedná se jednak o hledisko vývojové vyspělosti a jednak o hledisko řádovostně měřítkové: posloupnost šíření změn ve směru od vyspělých systémů (vzorů) k systémům průměrným až zaostalým a ve směru od mikrostruktur k makrostrukturám, U řady procesů dochází přitom ke kombinovanému působení obou diferenciacních dimenzí, neboť v závislosti na zvětšování systémů se zvyšuje i jejich vnitřní heterogenita z hlediska vyspělostního rozrůznění obsažených částí – vyspělostní „různorodost“ působí v řadě ohledů obdobně jako samotná „zaostalost“.

Jak již bylo v úvodu konstatováno jsou předchozí obecně diskutované aspekty studia prvotním vodítkem pro systematický empirický výzkum geografické organizace společnosti v českém prostoru a současných transformačních procesů v této organizaci. Jejich aplikací by mělo být dosaženo jak relativně komplexního, resp. systémového zhodnocení stavu a současného vývoje národního systému osídlení, tak i zařazení získaných výsledků do širších souvislostí. V obou ohledech je přitom důležité zdůrazňovat návaznost tohoto sledování na dlouhodobý výzkum pracoviště autora – Katedry sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy

v Praze. Předložená studie je jen dílčím pokračováním zmíněného výzkumu, jehož dosavadní výsledky široce využívá. V těchto souvislostech je pak možno specifikovat několik základních tématických okruhů předchozích výzkumů. Bezprostřední věcná návaznost empirického i teoretického studia transformačních procesů je především na tři rozsáhlé kolektivní práce (Hampl et al., 1996, 1999, 2001). V případě měřítkově širšího zaměření studia jsou v následujících hodnoceních využity práce o diferenciaci souboru post-totalitních zemí (Dostál, 1998), o evropských integračních procesech ve vazbě na Českou republiku (Blažek, Boeckhout, 2000, Dostál, 2000) i o systému globálním (Dostál, Hampl, 2000, Novotný, 2003). Z dlouhodobějšího pohledu na vývoj osídlení a regionální struktury Česka byly důležité dvě dřívější kolektivní studie (Hampl et al., 1978, 1987). Konečně obecným rámcem celé tematiky jsou teoretické studie o postavení geografických systémů v hierarchii reality (Hampl, 1998, 2000, 2002).

S obecným uspořádáním aspektů hodnocení je v souladu i postup následujícího sledování. V druhé kapitole je charakterizován dlouhodobý vývoj systému našeho osídlení, doplněný srovnáním s vybranými dalšími zeměmi. Cílem je zde v první řadě empirické doložení rozdílů pre-industriálního, industriálního a částečně i nastupujícího post-industriálního vývoje geografické organizace převážně na příkladě územní distribuce obyvatelstva a vývoje hierarchie měst. Dále jsou stanovena hlavní specifika socialistického a současného transformačního období, které je tímto způsobem zařazeno do dlouhodobějšího vývojového rámce. Nejrozsáhlejší jsou kapitoly 3. a 4., které obsahují soubor empirických analýz současných změn a dosaženého stavu. Postup je zde orientován od hodnocení geografické organizace společenské transformaci k hodnocení transformace geografické organizace samotné. Klíčové je postižení v první řadě kvalitativních posunů v hierarchii center a změn ve vztahové organizaci – porovnání sociogeografické regionalizace k roku 1991 a k roku 2001, formování metropolitních areálů jakožto nadnodálních jader regionů vyšších řádů apod. Poslední část je věnována generalizacím souboru empirických zjištění a jejich zařazení do širších a obecnějších souvislostí.

KAPITOLA 2

DLOUHODOBÝ VÝVOJ GEOGRAFICKÉ ORGANIZACE

Hodnocení dlouhodobých vývojových tendencí geografické organizace společnosti je vhodné posuzovat na dvou základních úrovních. Prvou představuje obecné rozlišení hlavních vývojových fází této organizace a odpovídajících „typů vývoje“ a hlavních podmiňujících faktorů tohoto vývoje. Zde se bezprostředně nabízí aplikace koncepce teorií stádií s tím ovšem, že půjde v první řadě o naplnění této koncepce geografickým obsahem, a tedy o geografickou interpretaci teorie stádií. Budou ovšem postíženy i obecné souhlasnosti v posloupnosti a orientaci změn sociálních a geografických systémů. Druhou úrovní hodnocení je hlubší analýza vývojových změn v rámci industriálního, resp. modernizačního stádia, neboť k vyvrcholení těchto změn došlo v případě České republiky teprve v nedávném období, v období kdy došlo i k principiálnímu zvratu v orientaci vývoje naší společnosti. Ukončení formování geografické organizace industriálního typu lze tudíž považovat za výchozí stav jak pro úzce chápanou post-totalitní transformaci, tak pro nástup široce chápané post-industriální vývojové trajektorie.

Přednostní zájem o geografické pravidelnosti v industriálním období je zdůvodněn i dalšími skutečnostmi. Na prvním místě je to dominantní úloha modernizačních procesů při formování geografické organizace společnosti na měřítkově nižších – vnitronárodních – úrovních. Význam podmínek a procesů změn v pre-industriálním období je proto v tomto případě jen omezený a zprostředkovaný, takže postačuje pouze jeho rámcové zhodnocení. Takto zjednodušený přístup k pre-industriálnímu, historicky řádově delšímu období, by byl ovšem chybný v případě studia na měřítkově vyšších úrovních. Samotné vytváření národních, a natož civilizačních, celků bylo pochopitelně podmíněno výrazně dlouhodobějšími sociokulturními procesy, jejichž průběh a orientace vyžadují i citlivější vnitřní periodizaci tohoto stádia. Zásadně významnější byla v tomto případě i podmíněnost formování geografické makrodiferenciace společnosti/společností přírodními podmínkami. V tomto ohledu je vhodné připomenout klasickou studii Korčáka (1938), která je názorným příkladem geografického příspěvku k poznání a pochopení historických procesů vytváření

společenských makrocelků. Typ tohoto studia současná geografie postrádá a spíše přebírá výsledky dalších sociálních věd, které ovšem vliv geografických faktorů posuzují zjednodušeně nebo jej opomíjejí (viz dnes nejznámější práce o střetu civilizací – Huntington, 1993, 1997).

Zjednodušeně a převážně obecně je dále charakterizováno i období post-industriální. Důvodem je nejen to, že post-industriální vývoj je v českém prostoru teprve ve startovací fázi, ale především zaměření a uspořádání celého sledování. Post-industriální procesy jsou analyzovány navzdory své zárodeční povaze velmi podrobně, avšak až v dalších částech této knihy. Zároveň podrobnější specifikace koncentračních a hierarchizačních tendencí v industriálním období je nezbytná pro posouzení změn i kvalitativních proměn těchto tendencí v současném transformačním období. V něm totiž dochází jak k realizaci „nápravných“ procesů v rámci socialismem deformované industriální sociogeografické organizace, tak i k prosazování kvalitativně nových post-industriálních forem vývoje. Zvláštní význam má z těchto důvodů i určení hlavních typů deformací vývojových procesů a dosaženého stavu na konci socialistického období. Na základě jejich porovnání s transformačním vývojem je totiž možno blíže určit, resp. vzájemně odlišit změny primárně nápravného typu (post-totalitní transformace) a primárně nového typu (post-industriální transformace), a také charakterizovat jejich kombinované spolupůsobení.

2.1 TEORIE STÁDIÍ: GEOGRAFICKÁ INTERPRETACE

Ve smyslu předchozího metodologického vymezení tematiky a postupu hodnocení dlouhodobého vývoje sociogeografické organizace je nutné formulovat nejprve obecné charakteristiky této organizace a příslušných tendencí podle tří základních stádií. Za nejobecnější rozdíly u těchto stádií je oprávněně označovat rozdíly v úrovni a kvalitativní formě vývojové dynamiky společnosti i její geografické organizace. Jestliže obvyklé označení stádií „pre-industriální, industriální a post-industriální“ je odvozeno více méně jen z významových posunů podle ekonomických sektorů, pak pro integrální vývojové rozlišení je vhodnější označení „statická–dynamická–organická“ společnost (systém) přičemž v případě dynamického (industriálního) stádia je nutné zdůrazňovat extenzivní charakter této dynamiky (zjednodušeně pak spojitost kvalitativního a kvantitativního růstu), kdežto v případě organického (post-industriálního) stádia intenzivní charakter dynamiky, tj. dominanci kvalitativních forem růstu. Z hlediska vývojové typologie hierarchických organizací (Hampl, 1998) je pak k jednotlivým stádiím možno přiřazovat i odlišné podmiňující principy a mechanismy:

- (i) Determinační v případě statické fáze, a to v podobě totalitních společenských systémů (ovládání většiny menšinou při velmi omezené měnlivosti struktur, při relativní absenci zpětných vazeb, možností volby apod.) a v podobě přírodní determinovanosti sociogeografických uspořádání.
- (ii) Konkurenční v případě dynamické fáze, a to prostřednictvím ať již tržních mechanismů, mechanismů politické volby či různých forem sociokulturního soutěžení. V geografické realitě docházelo pak k integrálnímu uplatnění těchto mechanismů a k následné diferenciaci (nerovnoměrnému vývoji) ve významu a vyspělosti měst, regionů a celých národních celků. Nezbytnou podmínkou rozvoje konkurenčních procesů bylo pochopitelně „otevření“ společnosti, možnost utváření hierarchií i zdola, rozvoj zpětných vazeb v příslušných systémech.

- (iii) Konkurenčně–kooperační v případě organické fáze (fáze do značné míry perspektivní, a proto snad i idealizované), kdy vedle konkurenčních principů se zesíleně prosazují i principy kooperační právě v důsledku zvyšování organičnosti systémů, a tedy i růstu vzájemné závislosti částí i zvyšování zájmů většiny částí na prosperitě celku. Růst organičnosti systémů nelze ovšem chápat jako nivelizačně orientovaný vývoj, nýbrž jako reprodukování hierarchických organizací při současném zvyšování jejich vnitřní flexibility (možnost hierarchických posunů „nahoru i dolů“) i provázanosti progresu celku a jeho částí, a tedy progresu i v případě částí periferních. Povaha hierarchické polarizace jak sociálních, tak sociogeografických systémů se v tomto smyslu proměňuje z typu bohatý–chudý na typ řídicí–řízený.

Z geografických hledisek je ještě nezbytné k předchozím charakteristikám připojit poznámku o analogických proměnách ve vztahu společnosti a přírody. Také v tomto případě lze hovořit o posunech od adaptace (přizpůsobování přírodním determinacím) přes jednostrannou exploataci přírodních zdrojů (konkurenční vztah) k strategii tzv. udržitelného rozvoje spojeného nejen s využíváním, nýbrž i s ochranou a tvorbou životního prostředí (kooperační vztah). Všechna výše uvedená hodnocení jednotlivých stádií je ovšem nutno označit za záměrně zjednodušující, neboť jejich smyslem byla zvýrazněná charakterizace rozdílů vývojových stádií. Je samozřejmé, že se jedná vždy jen o relativní platnost použitých označení (např. statický systém) i o kombinované spolupůsobení podmiňujících principů, byť při různé váze v jejich uplatnění. Stejně tak platí, že plné překonání primárních přírodních podmínek aktivitou společnosti není možné a že tedy hlubší determinace tohoto typu budou vždy zachovány. Nicméně pro rámcové rozlišení společenských struktur a procesů v jednotlivých stádiích vývoje je zjednodušování v zájmu vyšší názornosti nezbytné. Hlubší diskuse této problematiky je navíc obsažena v jiné práci (Hampl, 1998).

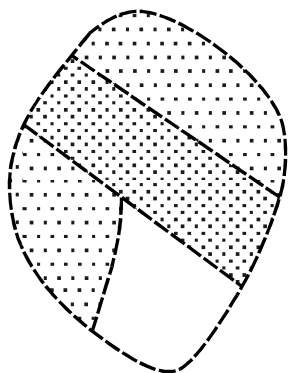
Rozdíly v geografické organizaci společnosti z hlediska jednotlivých vývojových stádií je možné dále rozvádět, což navozuje i strukturované hodnocení současných procesů změn. Týká se to především vývoje funkce jádrových jednotek, jakožto klíčových prvků územní polarizace, forem a intenzity interakcí – prostorových pohybů – a následně i charakteru integrace regionálních celků. V prvním případě se jedná především o povahu urbanizace, jakožto procesu formování střediskové hierarchie, která je páteří nové – modernizační – formy územní dělby práce. Důležitá byla ovšem úloha měst i v období pre-industriálním, avšak podíl městského obyvatelstva i městské ekonomiky byl velmi nízký. Nepodstatná a kolísavá byla i vývojová dynamika měst. Teprve s nástupem industriální fáze dochází k výjimečné růstové dynamice a k masovému rozvoji měst, k formování hierarchických soustav středisek. S nástupem post-industriální éry je sice klasická forma růstu měst utlumena, dochází však ke kvalitativní proměně rozvoje zvláště největších center, tj. k růstu významu a střediskové působnosti velkých měst díky koncentraci řídicích funkcí. V období časového „průniku“ industriální a post-industriální fáze je navíc charakteristický měřítkový posun koncentračního procesu – vytváření a rozšiřování metropolitních areálů, a tedy nadnárodní formy středisek, resp. jader. Souběžně s rozvojem měst docházelo k zvyšování prostorové mobility obyvatelstva, materiálů a informací. Tento růst stále pokračuje, ale zatímco v industriální etapě dominoval koncentrační proces, a tudíž relativně jednostranná orientace pohybů, je v době post-industriální charakteristický rozvoj oboustranných pohybů (např. mezi jádrem a zázemím), zásadně se zvyšuje význam informačních kontaktů atd. Koncentrace jevů se tudíž proměňuje na koncentraci vztahů, migrace obyvatelstva ztrácí funkci koncentračního mechanismu a nabývájí

funkci procesu propojovacího, resp. integračního. S rozvojem všech těchto procesů docházelo a dochází i k změnám úrovně a podmíněnosti integrace sociogeografických regionů. Jestliže v pre-industriálním období měly hlavní vliv vnější přírodní podmínky pak v období industriálním se zásadním způsobem zvýšil význam vnitřních vazeb spojených s územní dělbou práce. Vytvořila se tak i nová – nodální – forma regionů, resp. jejich celá hierarchická soustava. Tato organizace je zachována i v post-industriálním období. Stejně tak dále pokračuje proces zvětšování rozsahu regionů určitého kvalitativního řádu a posun „silné“ integrity z mikroregionů na řádově vyšší celky (právě v souvislosti s metropolizačním procesem). Popisované změny celkově ilustruje připojené schéma (obr. 1). Další obrázek charakterizuje geografickou formu vývoje ekonomických sektorů včetně kvalitativní rozdílnosti koncentračních procesů v industriální a v post-industriální etapě (obr. 2).

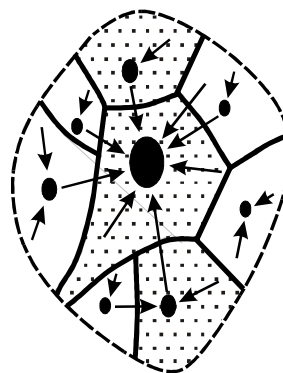
Přestože je jistě oprávněné považovat teorii (teorie) stádií za obecný model vývoje společností i sociogeografických systémů je nezbytné upozornit na některá omezení jeho poznávací hodnoty a na jeho obsahovou neúplnost. Za prvé je nutno konstatovat, že se nejedná o teorii, nýbrž o empirickou generalizaci. V tomto smyslu výrazně převažuje popisnost (byť zobecňující) nad explanační funkcí. Za druhé jsou zcela nedostatečně hodnoceny klíčové otázky sociální (a samozřejmě i geografické) organizace, tj. především otázky mocenské, resp. významové hierarchie. To mimo jiné vyvolalo kritiky zvláště z pozic neo-marxistických autorů o „naivním optimizmu“ developmentalizmu jakožto cestě od chudoby k bohatství. Přitom i vývoj hierarchických organizací, jak bylo popsáno v předchozím textu, lze uspořádat podle hlavních rozlišovaných stádií. Je nepochybné, že ve společenském i geografickém vývoji dochází jak k rehomogenizačním procesům podle „strukturálních“ znaků (městský způsob života, zvyšování vzdělanosti atd.), tak i k procesům rehierarchyzačním podle znaků „velikostních a významových“, tj. k reprodukci asymetrie v rozdělení moci a bohatství nebo k reprodukci (eventuálně i k zesílení) nerovnoměrné geografické distribuce bohatství i obyvatelstva samotného. Oba tyto procesy se vzájemně nevylučují, nýbrž doplňují a vzájemně ovlivňují. S těmito problémy dále souvisí třetí neúplnost obvyklého chápání teorie stádií, a to absence dalších dimenzí diferenciacie, které mohou vysvětlit časový nesoulad v realizaci vývojových změn v různých systémech. Běžně je sice vnímána rozdílná vyspělost (a bohatost) společností, kterou je ale nutno spojovat právě se stavem a vývojem hierarchické organizace. Za opomenutou dimenzi diferenciacie je pak možno označit geografickou/měřítkovou řádovost, která má rovněž podstatný vliv a navíc i hlubší spojitost s diferenciací podle vyspělosti. Obecné směřování rozvoje kvalitativně nových (vyšších) forem je převážně orientováno od řádově nižších k řádově vyšším systémům (podrobněji viz Hampl, 1998). Zároveň platí, že v závislosti na zvyšování velikosti systémů se zvyšuje i jejich vnitřní heterogenita z hlediska vyspělosti (bohatosti) obsažených částí. Proto je také obtížná aplikace teorie stádií na subglobální systémy natož na systém globální. Všechny tyto navrhované aspekty lze pochopitelně do koncepce (teorie) stádií doplňovat a tak tuto koncepci dále rozvádět a rozpracovávat: je to „snadné“ mimo jiné právě proto, že se nejedná o teorii v pravém slova smyslu, nýbrž o soustavu generalizací.

Obr. 1: Vývoj prostorové organizace společnosti

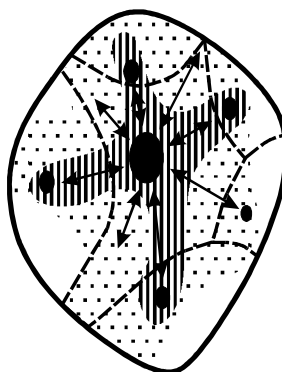
Statický (pre-industriální) systém



Dynamický (industriální) systém



Organický (post-industriální) systém



Hranice regionů s integrací

- silnou
- - - slabou

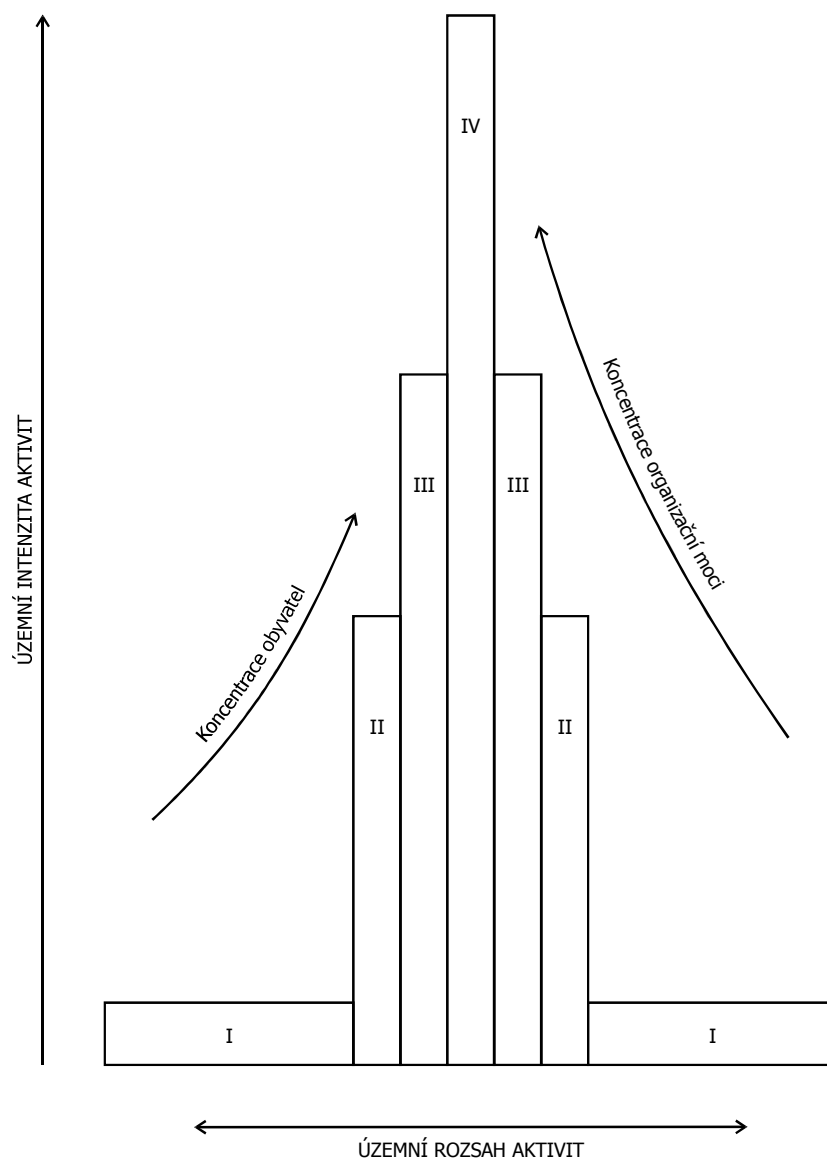
- Střediska nodálního typu
- Jednostranná orientace vztahů
- ↔ Oboustranná orientace vztahů

Intenzita osídlení

- maximální
- ▨
- ▧
- ▦
- minimální

Pramen: převzato z Hampl et al., 1987 (s. 200)

Obr. 2: Geografická organizace ekonomických sektorů a orientace koncentračních procesů



Poznámka: I–IV – označení ekonomických sektorů.

Pramen: převzato z Hampl, 1998 (s. 80), upravené schéma podle Korčák, 1973 a Dostál a Hampl, 1994

2.2 VÝVOJ SOCIOGEOGRAFICKÉ ORGANIZACE: PŘÍKLAD ČESKÉ REPUBLIKY

Dlouhodobý vývoj sociogeografických systémů je podrobněji sledován na příkladě českého prostoru. Cíle tohoto sledování jsou dvojího druhu. Za prvé je tento prostor chápán jako modelové území pro hlubší empirické ověření, resp. doložení obecných představ formulovaných v předchozí části. Za druhé je toto území hodnoceno jako specifický případ sociogeografické organizace, jejíž předchozí dlouhodobý vývoj vytvořil výchozí stav i pro aktuální transformační procesy. Je zřejmé, že klíčovým problémem celého sledování je tedy rozlišení relativně obecných a relativně specifických, resp. jedinečných strukturálních znaků a zejména vývojových tendencí. Prvotní otázkou je proto již samotné zhodnocení vhodnosti či reprezentativnosti Česka pro ověřování obecných změn sociogeografických struktur. Předpoklad této reprezentativnosti je do značné míry již zdůvodněn skutečností dlouhodobé sounáležitosti Česka s vyspělou střední a západní Evropou, a to i v hlavních fázích industriálního období. Další empirické doložení této reprezentativnosti poskytuje mezinárodní srovnání, které navazuje na charakteristiky dlouhodobého vývoje v českém prostoru.

Před věcným hodnocením dlouhodobých tendencí je nutné uvést několik metodických poznámek. Především se jedná o zdůraznění omezené datové základny pro sledování vývoje (podrobné) geografické distribuce společenských jevů. Tu lze v potřebném časovém rozsahu a územním detailu postihnout pouze v případě obyvatelstva od roku prvního moderního sčítání (1869). Předchozí vývoj lze i v případě obyvatelstva charakterizovat jen velmi zjednodušeně. Vzhledem k integrální povaze koncentračního procesu v industriálním období jako celku i vzhledem k široké podmíněnosti rozmístění obyvatelstva (vazby na bydlení a životní prostředí, na výrobu i spotřebu, na sítě služeb apod.) je však předpoklad komplexní vypovídací schopnosti změn v distribuci obyvatelstva oprávněný. Navíc byla již dříve prokázána v Česku relativní časová souhlasnost průběhu geografické koncentrace obyvatelstva a změn ekonomické struktury obyvatelstva (např. Hampl et al., 1996, str. 36) nebo změn v demografickém chování (Hampl et al., 1990), což rovněž potvrzuje reprezentativnost tohoto procesu a jeho sounáležitost s integrálním vývojovým pohybem alespoň na konci pre-industriálního a v převážné části industriálního stádia.

S využíváním existující datové základny souvisí bezprostředně i otázka měnlivosti a organičnosti územních jednotek, tj. otázka vhodnosti územních statistických jednotek. Všeobecně platí, že se jedná o administrativní celky různých měřítkových řádů, které jsou vymezeny často odlišně než organické sociogeografické regiony. Přitom při retrospektivních hodnoceních je nemožné specifikovat organické celky v důsledku absence informací o vztazích ve starších obdobích. Obdobně nelze zachytit reálný vývoj těchto celků – zvětšování regionů rostoucích center a zmenšování regionů upadajících středisek. Ze všech těchto důvodů je nejvhodnější vycházet z charakteru sociogeografické regionalizace na konci analyzovaného období a upravovat administrativní celky alespoň přibližně v souladu s výslednými přirozenými regiony – převážně se jedná o spojování městských jednotek s jejich „venkovskými“ okresy. Dalším problémem, a to speciálně v případě České republiky je měnlivost územní administrativy v období posledních cca 150 let. To vyžaduje pracné přepočty nebo hodnocení různých soustav. Z těchto důvodů jsou dále využívány, resp. přebírány výsledky dřívějších hodnocení a příslušné časové řady jsou pouze doplněny novými údaji. V předchozích studiích byl navíc poměrně podrobně analyzován vývoj našeho systému osídlení, takže v následujícím textu

je možné pozornost koncentrovat jen na hlavní tendence a na generalizující hodnocení (v tomto smyslu lze odkazovat v první řadě na studie Hampl et al., 1987 a 1996).

Základní charakteristiky vývoje geografické distribuce obyvatelstva v industriálním období podávají tab. 1–7, Zároveň je zde zjednodušeným způsobem zachycena i poslední část pre-industriální (tab. 1) a startovací část post-industriální (tab. 5–7) vývojové fáze, což umožňuje orientačně charakterizovat širší historický kontext právě ve smyslu teorie stádií. Hodnoceny jsou tři základní – vzájemně ovšem propojené – procesy, které je oprávněné označovat za reprezentativní pro industriální období: vývoj územní koncentrace obyvatelstva, vývoj velikostní diferenciací obcí (především měst) a navazující rozvoj hierarchií center osídlení, v jejich nodálních i nadnodálních vymezení. Rozdílná dynamika a forma těchto procesů v jednotlivých vývojových stádiích je i základním kritériem pro rozlišování stádií z geografických hledisek.

Tab. 1: Dlouhodobý vývoj územní koncentrace obyvatelstva na území České republiky (1790–1970)

Rok	Územní koncentrace (H)	Změna (přepočteno na období 20 let)
1790	60,48	
1831	59,01	-0,73
1846	59,13	0,16
1869	59,80	0,57
1890	62,04	2,13
1910	65,48	3,44
1930	68,19	2,71
1950	70,65	2,47
1970	72,33	1,68

Poznámky: Ukazatel územní koncentrace H udává podíl území v % na němž žila „rozptýlená“ polovina obyvatelstva. Území České republiky bylo členěno podle 24 starých krajů (do r. 1848), které ovšem nebyly organickými sociogeografickými celky. Také srovnatelnost údajů je částečně problematická, neboť první moderní sčítání bylo uskutečněno až v roce 1869. Pro generalizované postížení průběhu koncentračního procesu jsou však tyto agregátní charakteristiky dostatečně reprezentativní.

Pramen: převzato z Hampl et al. (1987)

Tab. 2: Vývoj územní koncentrace obyvatelstva (H) v letech 1869–1970

Rok	Úroveň H při členění podle		Změna H za 20 let podle	
	krajů	okresů	krajů	okresů
1869	58,9	63,7		
1890	60,5	66,9	1,5	3,0
1910	63,1	72,0	2,6	5,1
1930	64,5	75,1	1,4	3,1
1950	67,0	78,9	2,5	3,8
1970	68,1	81,3	1,1	2,4

Poznámky: Byly sledovány administrativní kraje a okresy z let 1949–1960. Městské okresy byly spojeny s venkovskými a Praha s Pražským krajem. Celkem bylo tedy hodnoceno 13 krajských a 172 okresních jednotek. Ukazatel H – viz poznámky k tab. 1.

Pramen: převzato z Hampl et al. (1987)

Tab. 3: Vývoj podílů velikostních kategorií měst na populaci žijící na území České republiky (1869–1970)

Kategorie (počet obyvatel)	Podíl na celkové populaci (%) v roce					
	1869	1890	1910	1930	1950	1970
A – Konstantní soubory						
500 000+	3,3	4,8	6,4	8,4	11,2	11,0
200 000–499 999	1,7	2,5	3,8	4,5	5,5	6,2
50 000–199 999	3,0	4,3	6,0	6,8	7,8	10,5
20 000–49 999	3,4	4,4	5,5	6,0	6,4	7,7
10 000–19 999	4,9	5,5	6,1	6,4	7,0	8,4
Celkem	16,4	21,5	27,8	32,1	38,0	43,7
B – Proměnlivé soubory						
500 000+	–	–	6,4	8,4	11,2	11,0
200 000–499 999	3,3	4,8	2,1	4,5	3,3	6,2
50 000–199 999	1,3	3,8	5,1	5,2	6,8	10,5
20 000–49 999	2,2	3,8	6,5	6,1	7,2	7,7
10 000–19 999	4,1	5,8	7,2	8,4	7,6	8,4
Celkem	11,0	18,2	27,2	32,7	36,1	43,7
Počet měst	32	54	83	98	80	102

Poznámky: Byla hodnocena města v administrativním vymezení k 1.1.1972. Jejich zařazení do kategorií bylo v případě konstantních souborů podle velikosti v roce 1970, v případě proměnlivých souborů podle velikosti v příslušném roce.

Pramen: převzato z Hampl et al. (1987)

Tab. 4: Vývoj velikostní diferenciacie středočeských obcí v letech 1869–1970

Velikostní kategorie (počet obyvatel)	Počet obcí v roce		Změna počtu obcí k roku 1970	
	1869	1970	v kategorii	kumulativně
1 000 000+	0	1	1	1
500 000–999 999	0	0	0	1
100 000–499 999	1	0	–1	0
50 000–99 999	0	1	1	1
20 000–49 999	0	3	3	4
10 000–19 999	4	12	8	12
5 000–9 999	5	15	10	22
2 000–4 999	62	54	–8	14
1 000–1 999	169	141	–28	–14
500–999	428	306	–122	–136
400–499	148	134	–14	–150
300–399	219	169	–50	–200
200–299	207	223	16	–184
100–199	83	224	141	–43
–99	5	48	43	0

Poznámky: Celkem bylo hodnoceno 1 330 obcí Středočeského kraje + Praha. Vymezení obcí je k 1.1.1972.

Středočeská oblast byla vybrána pro tento druh hodnocení vzhledem k minimálnímu vlivu změn po 2. světové válce na vývoj osídlení v tomto prostoru.

Pramen: Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970, FSÚ, Praha, 1978

Tab. 5: Vývoj územní koncentrace obyvatelstva (H) v letech 1869–2001

Rok	Úroveň H při členění podle		Změna H za 20 let podle	
	krajů	okresů	krajů	okresů
1869	58,0	62,2		
1890	59,8	64,7	1,7	2,4
1910	61,9	68,8	2,1	4,1
1930	63,5	71,7	1,6	2,9
1950	65,1	74,7	1,6	3,0
1970	66,1	76,6	1,0	1,9
1991	66,0	77,3	-0,1	0,7
2001	65,9	77,0	-0,2	-0,6

Poznámky: Byly hodnoceny současné kraje (13 jednotek, neboť Praha byla spojena se Středočeským krajem) a okresy ve vymezení k roku 1991 – velkoměsta byla sloučena s venkovskými okresy (s výjimkou okresu Plzeň-jih) a Ostrava s okresy Frýdek-Místek a Karviná – celkem 70 jednotek.

Prameny: Hampl et al. (1999) a výsledky cenzu v roce 2001, ČSÚ, Praha

Tab. 6: Vývoj koncentrace obyvatelstva do měst a metropolitních areálů v letech 1869–2001

Rok	Podíl na obyvatelstvu ČR (%)		Změny podílů za 20 let	
	Města	Metropolitní areály	Města	Metropolitní areály
1869	15,9	29,0		
1890	20,9	32,7	4,8	3,5
1910	27,1	37,9	6,2	5,2
1930	31,6	41,8	4,5	3,9
1950	37,5	44,9	5,9	3,1
1970	42,0	47,2	4,5	2,3
1991	46,3	48,1	4,1	0,9
2001	45,4	47,6	-1,8	-1,0

Poznámky: Byl hodnocen soubor 65 měst s počtem obyvatel 20 tisíc a více v roce 1991. Města jsou sledována v administrativním vymezení 1992. Ke stejnému datu se vztahuje i vymezení okresů, které byly použity pro alespoň přibližné vymezení metropolitních areálů: Praha, Brno a Plzeň spolu s příslušnými venkovskými okresy, dále Ostrava s Frýdkem-Místkem a Karvinou, Ústí nad Labem s Chomutovem, Mostem a Teplicemi, Liberec s Jabloncem nad Nisou, Karlovy Vary se Sokolovem. Samostatně byly hodnoceny okresy 5 měst – České Budějovice, Hradec Králové, Pardubice, Olomouc a Zlín.

Prameny: Statistický lexikon obcí České republiky 1992, SEVT, Praha, 1994; Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970, FSÚ, Praha, 1978; Publikace ČSÚ, Praha z cenzu 2001

Z porovnání údajů úrovně územní koncentrace obyvatelstva a z orientace a dynamiky změn této úrovně v zachyceném období 1790–2001 (tab. 1 a 5) jednoznačně vyplývá spojitost procesu územní koncentrace s industriálním stádiem vývoje společnosti. Generalizované vyjádření celého procesu je možné S-křivkou s tím, že na konci předchozího pre-industriálního (zhruba do poloviny 19. století) i na počátku post-industriálního (zhruba od 80. let minulého století, byť ještě poznamenaného socialistickými deformacemi) stádia byly změny nevýrazné a proměnlivě orientované. To vše odpovídá dříve charakterizované posloupnosti: relativně statická–extenzivně dynamická–intenzivně dynamická vývojová povaha geografické organizace společnosti. Pro nastupující post-industriální období je ovšem nutno dodat, že relativní stabilizace úrovně územní koncentrace „bydlení“ neznamená zpomalení dynamiky rozvoje, nýbrž pouze kvalitativní proměnu forem tohoto rozvoje

– transformace koncentrace jevů na koncentraci vztahů, funkční diferenciaci koncentračního procesu atd. Zároveň tato stabilizace dokazuje v zásadě nevratný charakter koncentračního procesu, a nikoliv tedy významnější snížení dosažené vysoké úrovně územní nerovnoměrnosti v rozmístění obyvatelstva jak předpokládají zastánci tzv. kontraurbanizace.

Jestliže neobyčejná dynamika koncentračního procesu je základním geografickým rysem industriální fáze a zároveň jevovým rozlišením oproti stádiu pre-industriálnímu i post-industriálnímu, pak podrobnější strukturaci koncentračního procesu je možné stanovit jen v rámci industriálního stádia samotného. Z hlediska průběhu koncentrace lze i v tomto případě aplikovat idealizující model S-křivky – analogicky je idealizován S-průběh např. i u samotné industrializace – Feldman a Moor (1962). Obecně charakterizovaný vývoj územní koncentrace obyvatelstva byl v podstatě potvrzen i v případě českého prostoru, byť se sekundárně významnou modifikací (deformací) spojenou s totalitním obdobím. Tou bylo zpomalené ukončování koncentrace, a to zvláště na nejnižší měřítkové úrovni – téměř plynulé zvyšování podílu městského obyvatelstva až do roku 1980 díky preferování růstu menších, zejména okresních, měst. Nejvyšší dynamiky koncentrace bylo přitom dosaženo již v 90. letech 19. století. K relativně krátkodobým zvláštnostem u hodnoceného procesu na území Česka, které nejsou při dvacetileté etapizaci dosti zřejmé (viz tab. 2 a 5), patří konečně poměrně nevýznamné „tlumící“ vlivy obou světových válek na jedné straně a naopak „zesilující“ koncentrační efekt poválečného odsunu obyvatelstva německé národnosti a následného dosídlování pohraničí na straně druhé. Příčiny tohoto efektu byly dvojího druhu: jednak skokovité zvýšení podílu vnitrozemských koncentrací obyvatelstva (především Prahy) v důsledku výrazného absolutního poklesu obyvatelstva Česka (rozdíl mezi cenzy 1930 a 1950 byl skoro dva milióny) a jednak selektivní orientace procesu dosídlování pohraničí (preference měst a pánevních oblastí).

Charakteristiky vývoje koncentrace obyvatelstva v tab. 1–6 se vztahují k různým typům, a proto i k různým měřítkovým úrovním členění Česka. Z porovnání změn na těchto úrovních lze pak vyvozovat další důležité pravidelnosti. Na jedné straně je možno zdůrazňovat obecnou souhlasnost orientace a do značné míry i průběhu celého koncentračního procesu – s výjimkou omezeně významného a dříve zmíněného prodloužení dynamické koncentrace v úrovni obcí, resp. měst. Na straně druhé je však i zřetelná závislost diferenciaci v úrovních nerovnoměrností a v dynamice jejich změn na měřítkovém řádu: platí, že v souvislosti se snižováním měřítkového řádu se v rámci národních systémů zvyšuje jak úroveň dosažené nerovnoměrnosti, tak i dynamika koncentračního procesu (podrobněji viz např. Hampl et al., 1987, Hampl, 1998).

K charakteristikám koncentračního procesu je konečně vhodné připojit ještě poznámku o časových rozdílech, resp. posunech v jeho průběhu z hlediska regionálních soustav i jednotlivých regionů. V tomto případě se ovšem jedná o pravidelnosti odpovídající difúzním procesům, a tedy o šíření „nového“ z vyspělých jednotek do jednotek méně až více opožděných. Zřetelné je to v první řadě v rámci soustav regionů téhož měřítkového řádu – viz např. diferencovaný průběh územní koncentrace obyvatelstva v rámci jednotlivých krajů Československa (kraje a okresy z let 1949–1960) vyhodnocený za období 1869–1970 (Hampl, 1994). Určité časové posuny tohoto typu byly však zjištěny i z pohledu řádovostně měřítkového (Hampl et al., 1987 – viz tab. 6 a navazující text): určitý časový předstih koncentračního procesu na mikroregionální úrovni proti úrovni krajů a zejména proti celému Česku. Hodnocení se týkalo opět vývoje v letech 1869–1970 na území

Česka a členění podle krajů a okresů z let 1949–1960, přičemž změny na různých měřítkových úrovních byly relativizovány, tj. změny v rámci Česka byly hodnoceny podle krajů, změny v rámci krajů podle okresů atd. Rovněž byla konstatována měřítková omezenost platnosti popisovaných pravidelností, a to do úrovně elementárního – vztahově (dojížděkově) relativně uzavřeného – sociogeografického regionu.

Jak již bylo konstatováno při hodnocení měřítkové diferenciaci v dynamice koncentračních procesů nejvýraznější prohlubování nerovnoměrností bylo na lokální úrovni v rámci elementárních mikroregionů. Byl to samozřejmě v první řadě růst měst, který vedl k prohlubování i regionálních rozdílů, neboť i v rámci souboru měst byla růstová dynamika odlišná a všeobecně docházelo k výraznému prohlubování jejich velikostní diferenciaci. Dokládají to údaje v tab. 3: jestliže v letech 1869–1970 vzrostl podíl měst s 10 tisíci a více obyvateli na populaci Česka 2,7krát, pak u měst s 50 tisíci a více obyvateli to bylo 3,5krát, zatímco u ostatních zachycených měst pouze 1,9krát. Souběžně docházelo k rozšiřování souboru těchto měst – viz druhá část tab. 3, kde jsou sledovány proměnlivé soubory – počet obcí, které dosáhly při srovnávaném vymezení (k 1.1.1972) 10 tisíc obyvatel v roce 1869 byl pouze 32, kdežto v roce 1970 již 102 (v letech 1930–1950 počet těchto měst ovšem poklesl v souvislosti s výrazným úbytkem celé populace). Celý proces prohlubování velikostní diferenciaci byl však orientován nejen ve směru „nahoru“ (zvyšování maxim), ale i ve směru „dolů“ – vylidňování malých sídel jak to dokládá na příkladě středních Čech tab. 4. V letech 1869–1970 se zde zvýšil počet obcí s 5 tisíci a více obyvateli z 10 na 32 a obcí s méně 300 obyvateli z 295 na 495. Naopak větších venkovských i malých městských obcí ubylo (z 1 026 na 804). Zvyšovaly se tedy extrémy jak v případě maxim, tak v případě minim.

V porovnání s růstem měst byl růst současných – byť jen přibližně vymezených – metropolitních areálů pomalejší – viz tab. 6. To odpovídá nejen dříve zdůrazněné odlišnosti intenzity koncentrace na různých měřítkových řádech, ale i časovému opoždění metropolizace za klasickou urbanizací. V pozdních fázích industrializace a v počátečních fázích post-industriálního vývoje dochází tudíž k měřítkovému posunu koncentračních procesů na „metropolitní úroveň“ a k územnímu rozšiřování hlavních center (nadnodální jádra). Tento posun však v případě Česka nastal jen omezeně (především v meziválečném období) v důsledku socialistické politiky podporující rozvoj menších měst a regionální nivelizaci. Teprve v letech 1991–2001 dochází alespoň k určitému rozvoji suburbanizace a k nastartování „přirozených“ metropolizačních tendencí. I tak byl ovšem pokles populace v největších městech absolutně vyšší než růst populace v jejich metropolitních zázemích, takže došlo k nepatrnému snížení podílu metropolitních areálů na populaci státu (snížení podílu samotných měst, a to i měst lokalizovaných mimo metropolitní areály, bylo však výraznější).

Pro celé industriální období je tedy charakteristická nejen všeobecná koncentrační orientace vývoje geografické distribuce obyvatelstva a ekonomiky, ale i hierarchicky uspořádaná diferenciaci koncentračních procesů. Dostatečně to ilustrují údaje v tab. 7 pro hlavní centra osídlení v jejich nodálních i nadnodálních vymezení. K těmto charakteristikám je nutné připojit několik dalších poznámek. Za první se jedná o zprostředkovanou formu hierarchie, tj. pouze o velikostní diferenciaci center osídlení. Té ovšem odpovídá i úžeji chápaná hierarchie ve smyslu uspořádání podřízeností typu mikroregionální–mezoregionální–makroregionální středisko. Za druhé je třeba zdůraznit, že v případě nodálních středisek bylo sledováno pouze 34 jednotek, a tedy pouze vrchní a střední patra

hierarchie. Výrazné zvyšování podílu těchto 34 jednotek na celém systému však charakterizuje prohlubování/rozvíjení hierarchizace celého sídelního systému. V případě metropolitních areálů je pak nárůst jejich podílu na národním systému hlavním indikátorem hierarchizačního procesu i v regionální úrovni. Jejich omezená četnost – právě jen 12 jednotek skutečně metropolitního typu – v rámci „malého“ Česka vylučuje ovšem formování mnohaúrovňové hierarchie. Konečně za třetí je nutné poznamenat, že centra jsou sledována ve vymezení ke konci období, resp. k roku 1991, takže nemohl být zachycen vliv prostorového rozšiřování měst a zejména metropolitních areálů (celkový koncentrační efekt byl tudíž částečně potlačen).

Tab. 7: Vývoj velikostní hierarchie center osídlení v letech 1869–2001

Kategorie (pořadí ve velikostní řadě)	Relativizované populační velikosti kategorií (1. jednotka = 100)							
	1869	1890	1910	1930	1950	1970	1991	2001
A – města								
1.	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	73	69	77	67	61	70	73	73
5.–12.	72	72	73	59	47	58	63	65
13.–34.	120	107	99	80	64	81	91	92
Podíl na ČR (%)								
1.–34.	13,0	17,6	23,1	27,3	32,3	35,9	38,6	37,7
B – metropolitní areály								
1.	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	189	169	171	142	114	132	135	135
5.–12.	294	242	206	158	113	120	122	125
Podíl na ČR (%)								
1.–12.	29,0	32,7	37,9	41,8	44,9	47,2	48,1	47,6

Poznámky: Velikostní kategorie jsou vymezeny tak, aby byly podle předpokladů „pravidla velikostního pořadí“ zhruba rovnocenné. U metropolitních areálů jsou vzhledem k jejich omezené četnosti hodnoceny pouze tři kategorie. Ostatní vysvětlení viz poznámky u tab. 6.

Prameny: viz tab. 6

Při respektování výše uvedených skutečností je oprávněné konstatovat neobyčejnou dynamiku hierarchizačního procesu a přednostní růst/rozvoj největších center. Přitom nemohl být zachycen ještě pronikavější proces prohlubování újeji chápané hierarchizace regionálních středisek, který by zohledňoval kritérium autonomní střediskové působnosti měst. Přestože nebyla – a v řadě ohledů ani nemohla být – zpracována sociogeografická regionalizace Česka pro dobu kolem poloviny 19. století je možné z řady parciálních hodnocení (viz např. Hampl, 1972, Hampl et al., 1987, 1996) usuzovat na výrazně selektivní orientaci ve vývoji soustavy autonomních regionálních středisek. V důsledku propojování systému osídlení (rozvoj dopravních soustav) a růstu prostorové mobility obyvatelstva, zpráv a informací docházelo k postupnému výběru rozvojových/střediskových míst a k ztrátám střediskové působnosti mnoha měst v důsledku jejich nepříznivé polohy a ekonomické stagnace. Zjednodušeně to znamená, že na konci industriálního období byla k dosažení autonomní regionální působnosti měst nezbytná větší populační i ekonomická „velikost“ než v období počátečním. Soubor autonomních regionálních středisek se tedy v průběhu modernizačního stádia zužoval. Vedle prohlubování velikostní diferenciaci měst a formování řádově vyšší hierarchie

metropolitních areálů docházelo i k umocňování hierarchizace regionálních středisek. Celkově je proto možno rozlišovat tři základní tendence v rozvíjení hierarchie středisek (viz obr. 3) a dále i tendenci čtvrtou týkající se nárůstu počtu nejmenších jednotek (viz tab. 4):

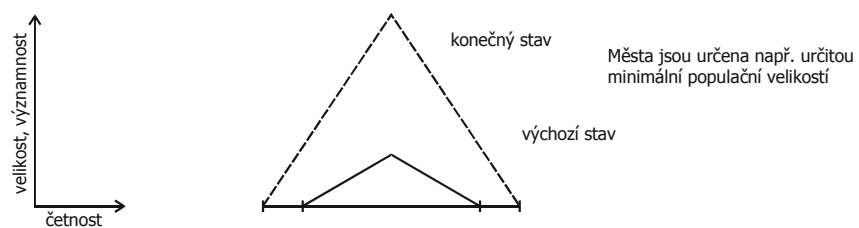
- (i) Rozšiřování souboru měst, při současném, a to řádově významnějším, zvyšování jejich velikostní diferenciaci (obr. 3a).
- (ii) Zužování souboru „pravých“ regionálních středisek při jejich pronikavém významovém rozrůžňování (obr. 3b).
- (iii) Formování hierarchie omezeného počtu nadnodálních center (metropolitních areálů), které vede k vytváření dvojí – řádově odlišné – hierarchie center (obr. 3c).
- (iv) Prohlubování hierarchické diferenciaci na nejnižších úrovních prostřednictvím vyliďňování malých sídel vedoucím k zvyšování četnosti nejslabších jednotek.

Obecné pravidelnosti vývoje hierarchických organizací formulované v předchozích bodech je vhodné doplnit některými charakteristikami specifikujícími vývoj hierarchie sídelního a regionálního systému na území Česka. Z vývojového pohledu se jedná v první řadě o proměny v dominanci první jednotky, tj. hlavního města. Důsledky poválečné národnostní výměny obyvatelstva v pohraničí měly zásadní vliv na skokovité zvýšení dominance Prahy (i jejího metropolitního areálu), kdežto socialistickým plánováním podmíněný útlum rozvoje Prahy a jejího zázemí měl efekty opačné. Z hlediska vývoje dominance prvního centra – v nodálním i v nadnodálním vymezení – bylo tudíž dosaženo nejpronikavější „kvantitativní“ hierarchizace v roce 1950. Druhým specifickým vývojem v Česku byla a nadále je relativně slabší dominance pražského metropolitního areálu v porovnání s dominancí Prahy jako nódu. To odpovídá v první řadě významu koncentrace obyvatelstva a ekonomiky v pánevních prostorách, které v industriálním i v „socialistickém“ období vykazovaly neobyčejnou rozvojovou dynamiku.

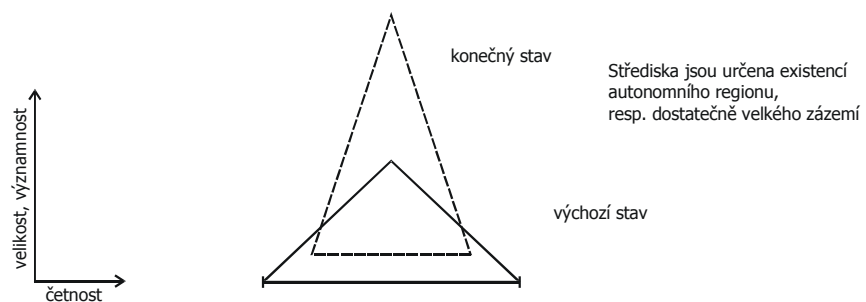
K vývojovému hodnocení je vhodné připojit ještě jednu zajímavou poznámku, která se týká proměnlivosti souboru největších měst, resp. středisek nodálního typu. Údaje v tab. 7 o změnách velikostní hierarchizace v rámci souboru 34 největších měst se pochopitelně vztahovaly k proměnlivým souborům měst: byla hodnocena největší města v příslušném roce. Proměny ve složení souboru 34 největších měst proto charakterizují i proměnlivost nebo naopak inercii v selektivní orientaci hierarchizačního procesu. Všeobecně platí, že stupeň této inercie byl relativně vysoký: 20 měst bylo zastoupeno ve všech vybraných souborech v období 1869–2001. To do jisté míry dokládá plynulou návaznost na počáteční situaci při nástupu industriální vývojové fáze – je ovšem nezbytné konstatovat deformující vliv jednak vymezení měst ke konci růstového období, jednak posunutí počátku sledování až k roku 1869, kdy prvotní proměny ve významu měst byly již částečně realizovány. Zajímavější je však rozdílný časový průběh těchto proměn: v první polovině podchyceného období (1869–1930) byla proměna souboru největších měst výraznější (výměna 9 měst) než v polovině druhé (1930–1991, a rovněž 1930–2001), kdy došlo pouze k výměně 5 měst. Přitom v období 1869–1930 nedošlo k žádným zásadním národnostním nebo ekonomickým změnám – vliv 1. světové války a vzniku samostatného Československa měl z pohledu vývoje systému osídlení jen vedlejší význam. Naproti tomu v období 1930–1991, resp. 2001 došlo k principiálním sociálním, ekonomickým, politickým a národnostním změnám – 2. světová válka, poválečná národnostní výměna obyvatelstva, nástup totalitního společenského systému, výměna tržní ekonomiky za centrálně plánované hospodářství atd.

Obr. 3: Tři formy změn hierarchie středisek v industriálním období

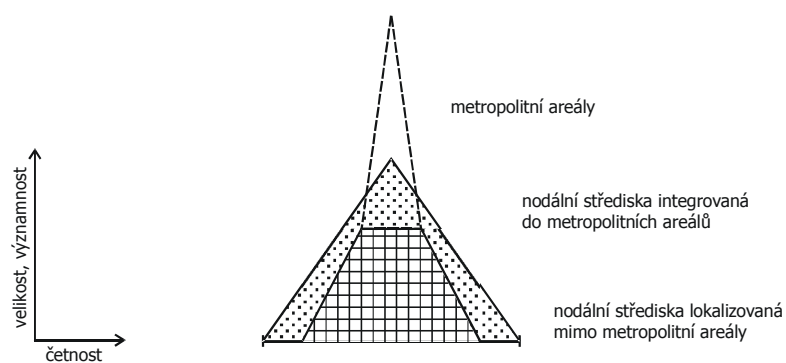
a) Velikostní diferenciace měst



b) Významová diferenciace regionálních středisek (podle populační velikosti příslušných regionů)



c) Velikostně-významová diferenciace nodálních a nadnodálních (metropolitní areály) center



To vše dokazuje relativní autonomii hierarchizačního a koncentračního procesu (vývoje vnější organizace společnosti) ve vztahu k vývoji vnitřní – politické, ekonomické a sociální – organizaci společnosti. Vysvětlení těchto skutečností musí ovšem vycházet z diferencovaných možností proměnlivosti hierarchických uspořádání: vysoká proměnlivost v počátečních fázích formování hierarchie odpovídá poměrně malé velikostní diferenciaci jednotek zatímco po vytvoření výrazně velikostně rozrůzněné soustavy jsou přesuny v pořadí jednotek velmi obtížné a mohou být realizovány pouze při velkých rozdílech v jejich v růstové dynamice.

Dosavadní hodnocení vývoje koncentrace a hierarchizace v rámci českého prostoru a navazující rozlišení obecných a specifických tendencí je nezbytné ověřit prostřednictvím mezinárodních srovnání. Hlavní pozornost je oprávněně věnovat celkovému vývoji územní koncentrace obyvatelstva: potvrzení všeobecné orientace procesu a jeho „průběhu“ generalizovaně vyjádřenému S-křivkou. V případě souhlasnosti těchto charakteristik u různých zemí i u České republiky, lze pak soubor předchozích hodnocení pokládat za dostatečně obecný a zároveň označovat český prostor za vhodné, resp. reprezentativní modelové území pro studium dlouhodobých sociogeografických procesů v industriálním období. Pro zmíněné mezinárodní srovnání byly vybrány čtyři státy (další státy byly hodnoceny v jiných pracech, byť nikoliv v tak dlouhých obdobích – Hampl, 1977, Hampl et al., 1987), které mají dlouhodobě relativně stabilní administrativní členění (s výjimkou Korejské republiky, kde ovšem celý sledovaný proces proběhl až po válečných událostech). Dále bylo při výběru zemí zohledněno hledisko odlišné vývojové zralosti a odpovídající časové diference v nástupu a průběhu koncentračního procesu. Důvodem je jednak možnost ověření platnosti obecných pravidelností u rozdílně vyspělých systémů a jednak postižení časových posunů v realizaci koncentrace, což do jisté míry může navozovat představy o pravidelnosti v šíření industrializace, urbanizace atd., a tedy o spojitosti koncentračních a difúzních procesů.

Základní charakteristiky čtyř vybraných zemí jsou uvedeny v tab. 8. Délky sledovaných období jsou ovšem nestejně, neboť časové určení bylo odvozováno od reálného průběhu koncentračních procesů. Podstatný je proto průběh celého procesu, který v podstatě u všech těchto zemí byl v souladu s vývojem v ČR, a který tedy zhruba opisoval S-křivku. U všech zemí bylo zřetelné i ukončování procesu – zpomalení změn a ztráta jejich jednosměrné orientace odpovídající nástupu post-industriálních vývojových tendencí, kdy přeměny v rozmístění samotného obyvatelstva ztrácejí na významu. Nedostatečně byl ovšem podchycen konec pre-industriálního období (s výjimkou Španělska a dříve hodnoceného Česka), nicméně z charakteru průběhu celého procesu lze předpokládat souhlasnost vývoje u všech zemí i v počátečních, resp. předstartovacích fázích. Pokud jde o časové posuny v koncentračních procesech je oprávněně opětovně hovořit o difúzi modernizačních (a tedy i koncentračních) procesů, byť v tomto případě na měřítkově vyšší – nadnárodní – úrovni. Z vývojového pohledu je tak možno rozlišovat tři typy hodnocených zemí: staré rozvinuté industriální země (Francie a obdobně i Česko: základní změny byly realizovány v letech 1850–1960) – relativně mladé rozvinuté industriální země (Japonsko a Španělsko – k realizaci hlavních změn došlo zhruba od 1. světové války do 70. let minulého století) – „nové“ industriální země, které zde reprezentuje Korejská republika (hlavní proces proběhl v nejkratší době – 1960 až 1990, ale dosáhl nejvyšší intenzity). V případě Francie a zejména Japonska je nutné zdůraznit i výrazné deformace procesu v důsledku 2. světové války na jedné straně a následné poválečné zesílení procesu na straně druhé.

Tab. 8: Vývoj územní koncentrace obyvatelstva ve vybraných zemích

Rok	Územní koncentrace obyvatelstva (H)		Rok	Územní koncentrace obyvatelstva (H)	
	úroveň	změna za 10 let		úroveň	změna za 10 let
Francie			Španělsko		
1851	65,3		1877	73,2	
1876	68,1	1,1	1925	75,0	0,4
1906	73,0	1,6	1950	78,7	1,5
1921	75,6	1,7	1960	81,3	2,6
1936	79,3	2,5	1970	85,7	4,4
1946	78,2	-1,1	1981	87,5	1,6
1954	80,3	2,6	1991	88,5	1,0
1962	81,3	1,2			
1968	81,8	0,8			
1975	82,5	1,0			
1990	82,2	-0,2			
2001	82,5	0,3			
Japonsko			Korejská republika		
1920	77,6		1952	64,3	
1930	79,4	1,8	1960	64,1	-0,2
1940	82,4	3,0	1966	65,9	3,0
1950	78,9	-3,5	1970	70,1	10,5
1960	82,9	4,0	1975	73,5	6,8
1970	87,3	4,4	1984	79,7	6,9
1975	88,5	2,4	1990	84,0	7,2
1985	88,6	0,1	1995	84,8	1,6
1993	89,5	1,1	2000	85,4	1,2
2002	90,0	0,6			

Poznámky: Ukazatel H – viz poznámky k tab. 1. Výběr hodnocených zemí je blíže zdůvodněn v textu. Jednotky vnitřního členění: departementy u Francie (89 jednotek), provincie u Španělska (50), prefektury u Japonska (47) a provincie u Koreje (9). Různá četnost vnitřních jednotek má pochopitelně vliv na úroveň H, ale v podstatě nikoliv na vývojovou posloupnost změn v úrovni H, jejichž zachycení bylo cílem srovnávání. V několika případech byly výše uvedené administrativní jednotky upraveny – spojení velkých měst a jejich zázemí.

Prameny: Soubor statistických ročenek The Statesman's Year-Book a Calendario Atlante de Agostini, a dále Hampl et al. (1987); Hampl (1977); Levasseur (1889); Witthauer (1958); Population Census of Japan, Vol. I, Bureau of Statistics Office of the Prime Minister, Tokio, 1961; Korea, the Land and People, Kyohaksa, Ltd., Seoul, 2000; André's Handatlas, Verlag von Velhagen & Klasing, Bielefeld und Leipzig, 1881

2.3 SPECIFIKA A DEFORMACE POVÁLEČNÉHO VÝVOJE

Přestože z pohledu dlouhodobého vývoje koncentračního procesu a rozvíjení hierarchie středisek osídlení odpovídaly poměry v českém prostoru obecným pravidelnostem je nezbytné upozornit na sekundárně významné modifikace těchto procesů v pozdních industrializačních fázích. Některé z těchto modifikací je přitom oprávněné označovat za deformace a zároveň za přímé důsledky tzv. socialistického plánování (viz např. schválená středisková soustava sídel) na jedné straně nebo za zprostředkované důsledky celkové povahy strategie prosazované totalitním režimem (utlumení

regionálních a lokálních aktivit, substituce ekonomických hodnocení politickým rozhodováním apod.) na straně druhé. S postupnými změnami v reálných poměrech se ovšem výše zmíněné vlivy a jejich důsledky rovněž měnily. Z těchto důvodů je vhodné členit celé poválečné období do tří, resp. při zahrnutí změn po roce 1989 do čtyř dalších etap a v této posloupnosti pak charakterizovat změny vývojových tendencí regionálního a sídelního uspořádání. Některé rozdíly vyplynuly již z předchozího textu a z tab. 5–7, jejich rámcový vypořádací smysl je ovšem nutné dále rozvádět ať již prostřednictvím odkazu na dřívější studie (zejména Hampl et al., 1987, 1999) nebo na následující tabulky 9–12.

Prvou fází je nutno spojovat s krátkým, ale výjimečným obdobím těsně po 2. světové válce – orientačně do roku 1950, tj. do prvního poválečného sčítání. V důsledku odsunu obyvatelstva německé národnosti došlo k značnému úbytku populace žijící na území Česka přičemž dosidlování pohraničí nemohlo být vzhledem k potenciálu české populace dostatečné. Charakteristická byla však výrazně selektivní orientace tohoto dosidlování, která způsobila další prohloubení jak geografické nerovnoměrnosti osídlení, tak i střediskové hierarchie. Výsledný efekt změn v období 1930–1950 byl proto dokonce mírně vyšší než v období 1910–1930, a to jak v úrovni regionální (viz tab. 7), tak v úrovni sídelní (zvýšení podílu měst – tab. 6, i dominance Prahy – tab. 7).

Na proces dosidlování bezprostředně navazovaly přesuny obyvatelstva do socialismem preferovaných oblastí těžkého průmyslu. Byly to v první řadě obě největší uhelné pánve, které již v rámci prvotního dosidlování měly zvýšenou atraktivitu. Jejich podpora pokračovala i v 50. a 60. letech minulého století – zejména v případě Ostravska jak dokládají údaje v tab. 9. Navzdory omezení rozvoje největších a nejvyspělejších center (především samotné Prahy) se úroveň územní koncentrace díky oblastem těžkého průmyslu dále, byť již zpomaleně, zvyšovala i v regionální úrovni. V úrovni sídelní byla vysoká dynamika koncentračních procesů v podstatě zachována v důsledku růstu silně podporovaných menších a středních měst v periferních územích („plánovitě“ snižování rozdílů mezi oblastmi). V 60. letech byla zaváděna i tzv. středisková soustava, která se postupně stala hlavním strategickým nástrojem územního a regionálního plánování. Její důsledky se projeví zejména v preferenci menších a středních měst, a později zejména měst okresních, a dále ve všeobecně nivelizačních přístupech k územnímu rozvoji. Zcela byl proto potlačen i metropolizační a suburbanizační proces (viz tab. 9). Souběžně se zvyšoval i důraz na růst obyvatelstva, resp. pracovních zdrojů v rámci přetrvávajících extenzivních koncepcí ekonomického rozvoje. Filosofii plánování územního rozvoje zjednodušeně vyjadřuje tato posloupnost: přírůstek obyvatelstva určuje objem bytové výstavby a následně i růst pracovních příležitostí.

Neefektivní ovlivňování územní distribuce obyvatelstva a ekonomiky přispělo k celkové ekonomické depresi a k pozdějšímu politickému zlomu v roce 1968. Poslední socialistická – možno říci normalizační – fáze 1969–1989, vymezená „statisticky“ cenzy 1970 a 1991 byla charakteristická všeobecnou stagnací koncentračních procesů s jedinou významnou výjimkou, kterou zvláště v 70. letech představoval přednostní rozvoj okresních měst. Na jedné straně tedy docházelo k relativně intenzivní mikrokonztraci v rámci okresů a na straně druhé k nivelizaci v regionální (nadokresní) úrovni. Klíčový význam administrativní funkce pro růst měst – a to nejen populační, ale i pracovní a obslužný – dokládají údaje v tab. 10 a 11. Zvýšeně to platilo pro okresní města a zejména pro malá (a často nevhodně vybraná) okresní města, která v důsledku nivelizace v rozmístování

investic do úrovně okresů mohla značně ovlivňovat vlastní růst na úkor konkurentů (viz tab. 11). V souvislosti s preferencí menších měst na jedné straně a s celkovým zhoršováním demografické situace na straně druhé byl populační vývoj v zázemí velkých měst nepříznivý a často zde docházelo i k úbytku obyvatelstva – viz „venkovské“ okresy Prahy a Brna (tab. 9). Jestliže v období 1950–1970 byly metropolizační a suburbanizační procesy výrazně utlumeny pak v období 1970–1991, resp. 1970–1989 je oprávněné hovořit již o kontrametropolizaci. Pouze v dílčích případech a u partiálních procesů se počaly alespoň omezeně prosazovat „přirozené“ vývojové tendence: např. vyšší růst pracovních příležitostí než obyvatelstva ve velkých centrech, růst pohybu za prací aj. Nicméně celková míra regionální koncentrace pracovních příležitostí převyšovala obdobnou míru pro obyvatelstvo poměrně málo, přičemž toto převýšení se za celé období 1961–1991 téměř nezměnilo. Naopak s nástupem nové vývojové trajektorie geografické organizace po r. 1989 dochází k růstu zmíněného převýšení (viz tab. 12).

Tab. 9: Růst obyvatelstva metropolitních areálů největších měst a pánevních oblastí

Jednotky	Index růstu obyvatelstva v období			
	1921–1930	1950–1970	1970–1991	1991–2001
Česká republika	106,6	110,2	105,0	99,3
a) Nejvýznamnější centra a jejich metropolitní zázemí				
Praha	130,1	107,9	106,4	96,3
Praha–východ + Praha–západ	123,0	105,3	97,7	106,9
Celkem	129,0	107,5	105,3	97,6
Brno	119,5	115,1	112,8	96,9
Brno–venkov	109,5	109,4	98,6	101,4
Celkem	115,9	113,2	108,4	98,3
b) Pánevní areály				
Ostravský	111,2	144,0	108,8	98,0
Ústecký	108,5	112,9	106,1	99,1

Poznámky: Vymezení metropolitních areálů Prahy, Brna, Ostravy a Ústí nad Labem – viz tab. 6 (podle okresů ve vymezení k roku 1992).

Prameny: Statistický lexikon obcí České republiky 1992, SEVT, Praha, 1994 a publikace ze sčítání v roce 2001, ČSÚ, Praha

Při celkovém hodnocení poválečného vývoje geografické organizace společnosti je možné konstatovat na úrovni agregátního a převážně „kvantitativního“ sledování zásadní soulad s obecnými dlouhodobými tendencemi. To je ovšem nezbytné vysvětlit silnou inercií geografických struktur a předchozím formováním základní geografické organizace, tj. vytvořením rozvinuté hierarchie středisek a do značné míry i regionů již před 1. světovou válkou. Tato hierarchie byla v podstatě reprodukována i při výjimečných národnostních výměnách populace v prvních letech po 2. světové válce a do značné míry i v celém socialistickém období. Za hlavní deformující vliv tohoto období lze proto označovat relativní vývojovou stagnaci geografické organizace a nikoliv její přeměnu. Všeobecně tedy docházelo k neefektivnímu protažení (přetažení) extenzivních forem vývoje a k prohlubování navazujících problémů ekologických a vnitrosociálních (faktická likvidace územní samosprávy). Naopak progresivní formy vývoje byly utlumeny (metropolizace a suburbanizace)

nebo nebyly nastartovány – prohlubování, resp. rozvíjení funkční/kvalitativní hierarchizace center a s tím související vztahové organizace. Charakteristické bylo vztahové (dojížďkové a částečně i migrační) uzavírání okresů, tj. poměrně malých a často neorganických územních celků a omezení selektivních koncentračních procesů jen do rámců těchto jednotek při současném preferování nivelizace v nadokresní úrovni. Prodlužování extenzivních forem vývoje bylo pochopitelně spojeno s nevhodným ovlivňováním distribuce obyvatelstva i ekonomiky, s preferencí oblastí těžkého průmyslu, s industrializací „za každou cenu“ periferních prostorů atd. Na druhé straně kvalitativně nejvyspělejší centra a regiony byly do určité míry nejen růstově tlumeny, ale byly i postiženy nedostatečnou údržbou bytového i nebytového fondu, technické i sociální infrastruktury apod. To vše vyžaduje a bude vyžadovat zásadní obrát ve vývoji po změně společenských podmínek v roce 1989. Těmto otázkám jsou ovšem věnovány následující části studie, takže na tomto místě postačuje zdůraznit pouze dva typy procesů s novou vývojovou orientací. Na prvním místě půjde o nástup a posilování rozvojových forem post-industriálního typu, které musí být reakcí nejen na socialistické přetažení extenzivní (industriální) fáze, ale především na zpoždění geografické organizace českého prostoru za vyspělou Evropou. Na druhém místě půjde o prosazování „nápravných“ vývojových tendencí, které by měly odstranit disproporce mezi (v socialismu) dosaženým a žádoucím rozmístěním kapitálu a pracovních zdrojů. Přesnější odlišení obou typů tendencí je ovšem obtížné, jisté je však jejich kombinované uplatnění. V tomto smyslu je oprávněné hovořit i o propojenosti „obecné“ post-industriální a „specifické“ post-totalitní transformace regionálního a sídelního systému a samozřejmě i celé společnosti v České republice.

Tab. 10: Vývoj obyvatelstva v obcích podle administrativních kategorií v letech 1970–1991

Kategorie obcí	Počet obcí	Index populačního vývoje v letech		
		1970–1980	1980–1991	1970–1991
Hlavní město	1	103,6	102,5	106,4
Krajská města	6	110,3	103,8	114,5
Okresní města	64	115,8	106,0	122,7
z toho:				
velká	18	111,8	103,2	115,4
střední	24	118,9	109,0	129,6
malá	22	124,2	109,5	136,0
Ostatní města s počtem obyvatel 10 tisíc a více v roce 1991	66	113,7	104,5	118,9
Ostatní obce	4 169	98,3	94,9	93,2
Česká republika	4 306	104,9	100,1	105,0

Poznámky: Okresní města byla členěna podle počtu obyvatelstva v roce 1961 na velká (30 000 a více), střední (15 000–29 999) a malá (14 999 a méně). Rok 1961 byl zvolen s ohledem na zavedení nového územního členění v roce 1960.

Pramen: převzato z Dostál a Hampl (1993)

Tab. 11: Rozdíly v růstu malých okresních měst a jejich konkurentů

Město	Index růstu obyvatelstva		Index růstu pracovních příležitostí
	1880–1961	1961–1991	1970–1980
Okresní (A)	141	153	118
Konkurující (B)	132	124	110
Poměr A : B	1,07	1,23	1,07

Poznámky: Bylo hodnoceno 19 okresních měst (od roku 1960) s počtem obyvatel pod 20 tisíc v roce 1961 a zároveň 19 vnitrookresních konkurujících středisek, která ztratila v roce 1960 funkci okresního města a zároveň měla v roce 1961 alespoň 10 tisíc obyvatel.

Pramen: převzato s úpravami z Dostál a Hampl (1993)

Tab. 12: Vývoj územní koncentrace (H) obyvatelstva a pracovních příležitostí v ČR (1961–2001)

Rok	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	Rozdíl
1961	75,15	77,18	2,03
1970	76,09	78,29	2,20
1980	76,46	79,01	2,55
1991	76,89	78,96	2,07
1991*	76,94	78,94	2,00
2001*	76,67	79,34	2,67

Poznámky: ČR byla členěna do 66 jednotek – upravených okresů. Městské okresy byly spojeny s venkovskými, Ostrava s Frýdkem-Místkem a Karvinou, Ústí nad Labem s Teplicemi, Most s Chomutovem a Liberec s Jabloncem nad Nisou. Do roku 1991 byly sledovány okresy ve vymezení k roku 1992.

* Změny v letech 1991–2001 byly hodnoceny podle okresů k roku 2001 a počty pracovních příležitostí zde byly upřesněny vyloučením nezaměstnaných z počtu ekonomicky aktivních. Pokles hodnoty H u pracovních příležitostí v letech 1980–1991 byl pravděpodobně důsledkem zpřesnění lokalizace pracovních příležitostí.

Prameny: Hampl et al. (1996) a publikace ze sčítání v roce 2001, ČSÚ, Praha

KAPITOLA 3

SOUČASNÉ TENDENCE VÝVOJE REGIONÁLNÍ A SÍDELNÍ DIFERENCIACE

Tato kapitola je věnována hodnocení hlavních změn v geografické diferenciaci společenských jevů a procesů v současné transformační fázi vývoje českého prostoru. Těžiště analýz se vztahuje k období 1991–2001, tj. k období mezi dvěma posledními sčítáními obyvatelstva, jejichž výsledky poskytují nejpodrobnější a v řadě ohledů i nejzávažnější informace o realizovaných změnách a dosaženém stavu nejen v případě distribuce obyvatelstva, ale i pracovních příležitostí, dojížděky za prací a do škol, ekonomické aktivitě a struktuře obyvatelstva atd. V kombinaci s dalšími zdroji dat zejména regionální statistiky Českého statistického úřadu umožňují výsledky cenzů konstrukci agregátních charakteristik ekonomiky, resp. ekonomické úrovně územních jednotek, a tedy i syntetické postihu výsledků/důsledků transformačního vývoje v potřebné územní strukturaci. Vypovídací schopnost dostupných dat jak z cenzů, tak z průběžných statistik je ovšem v některých ohledech omezená, takže je nutné tyto otázky blíže diskutovat a potřebné údaje eventuálně dále upravovat. Totéž platí i pro výběr a srovnatelná vymezení sledovaných územních jednotek a jejich měřítkové hierarchie. Konečně samotný výběr hodnotících ukazatelů a konstrukce ukazatelů syntetického typu vyžadují hlubší objasnění a zdůvodnění. Z těchto důvodů je první část kapitoly (3.1) zaměřena na metodické otázky hodnocení.

Vlastní analýzy vývoje sociogeografické diferenciaci se zaměřují nejprve na charakterizaci změn v letech 1991–2001 a na stanovení základních podmiňujících faktorů tendencí a dosažených stavů této diferenciaci (část 3.2). Ve smyslu obecného vymezení studovaných otázek, které bylo podáno a diskutováno v první kapitole se tedy v tomto případě jedná o „geografii společenské transformace“, o hodnocení vlivu geografických podmínek na průběh a výsledné efekty této transformace. Následující tematika se týká charakteru současných koncentračních procesů a vývoje hierarchie center osídlení s důrazem na jejich kvalitativní proměny (část 3.3). V rámci těchto analýz jsou nejprve specifikovány rozdílné úrovně a rozdílná dynamika změn územních nerovnoměrností na

jedné straně a nerovnoměrností socioekonomických v užším slova smyslu na straně druhé, byť v obou případech z pohledu jejich regionální strukturace. Zásadně vyšší nerovnoměrnost distribuce socioekonomických jevů z hlediska územní intenzity jejich výskytu (ekonomický produkt na km² apod.) než z hlediska sociálního (ekonomický produkt na obyvatele apod.) dokládá primární odlišnost sociogeografických a vlastních sociálních organizací. Rozdíly v dynamice (proměnlivosti) a v orientaci změn těchto nerovnoměrností pak charakterizují i vývojové odlišnosti obou organizací. Ty jsou zde ovšem zachyceny jen v časově omezené, a proto pouze parciální, fázi. V souvislosti s hodnocením koncentračních procesů je dále sledována dvojí orientace selektivních tendencí – koncentrační (pozitivní) a dekoncentrační (negativní) – která se výrazně uplatňuje právě v současném transformačním vývoji. Dále jsou hodnoceny změny hierarchické organizace v úrovni nodálních i nadnodálních (metropolitní areály) center osídlení, a tedy klíčové problémy „transformace geografické organizace“ v užším slova smyslu. Hlavní pozornost je zde – obdobně jako při studiu odpovídajících procesů geografické koncentrace – věnována kvalitativní diferenciaci forem hierarchie. Vývojová reprodukce nebo další umocňování hierarchizace středisek i regionů podle velikostních/významových znaků je současně zdůrazněně odlišena od rehomogenizační orientace změn podle jejich znaků strukturálních. Další podstatné vývojové tendence geografické organizace společnosti – změny v uspořádání vztahů – jsou vzhledem k jejich specifickému významu předmětem až další samostatné kapitoly věnované sociogeografické regionalizaci a formování metropolitních areálů.

3.1 METODIKA HODNOCENÍ

Hlavní metodické problémy následujících hodnocení jsou dvojího druhu. Za prvé se jedná o konstrukci agregátních/syntetických ukazatelů ekonomické, resp. komplexní úrovně a významu územních jednotek a za druhé o volbu vhodné soustavy a vhodného vymezení těchto jednotek samotných. V prvním případě je nutné vycházet především z možností přímého nebo zprostředkovaného využití výsledků cenů, které poskytují nejbohatší soubor informací. Tím je mimo jiné určeno i sledované období 3.3.1991–1.3.2001, které je možné zároveň označit za dostatečně reprezentativní pro postižení hlavních transformačních změn. Z výsledků sčítání lze bezprostředně převzít mnoho důležitých charakteristik o vzdělanosti obyvatelstva, míře nezaměstnanosti, struktuře zaměstnanosti atd. a samozřejmě i tradiční charakteristiku „velikosti“ územních jednotek, tj. počet bydlícího obyvatelstva. Všechny tyto charakteristiky mají ovšem pouze parciální vypovídací schopnost pro hodnocení významu územních celků. V současnosti je např. z tohoto hlediska důležitější ukazatel „počet obsazených pracovních příležitostí“, jehož hodnoty lze stanovit z výsledků cenů teprve po řadě pracovních úprav, přičemž některé nepřesnosti (neúplnosti) primárních informací nelze vůbec odstranit. Vzhledem k důležitosti tohoto ukazatele samotného a zejména vzhledem k jeho nezastupitelné úloze v případě konstrukce agregátních/syntetických významových ukazatelů středisek i regionů, je nezbytné popsat jeho stanovení přednostně.

Metodicky je výpočet počtu pracovních příležitostí velmi jednoduchý: počet ekonomicky aktivních obyvatel + saldo pohybu za prací. Vzhledem k zahrnutí nezaměstnaných do počtu ekonomicky aktivních je ovšem nutné v obou cenzech provést příslušnou redukci a určit počet ekonomicky aktivních „reálně“ pracujících. Větším problémem je však výpočet salda pohybu za prací, a to k roku

2001. Výsledky tohoto cenzu totiž uvádějí dvojnásobnou počet vyjíždějících za prací z obce: skoro 1,9 miliónu bez směrového určení (viz např. Statistická ročenka České republiky 2002, ČSÚ, Scientia, Praha 2002), cca 1,7 miliónu směrově určené vyjížděky vykazované v tabulkových sestavách o dojížděce za prací a do škol (tab. 708–717). Tento rozdíl není v příslušných metodických úvodech nejen vysvětlen, ale není ani uveden (výjimkou je poznámka o nezahrnutí pracovní dojížděky studentů, která však představuje jen malou část „ztracených“ dojíždějících). Celkový počet dojíždějících a salda pohybu za prací musí pochopitelně vycházet pouze ze směrově určené vyjížděky, takže zhruba jedna desetina pohybu za prací nemohla být do těchto bilancí zahrnuta. Další statisticky nezachycené počty dojíždějících a zejména pracovních příležitostí se týkají cizinců: sčítání v roce 2001 podchytilo necelých 125 tisíc cizinců s trvalým nebo dlouhodobým pobytem, přičemž reálné počty jsou nepochybně značně vyšší – např. Drbohlav (2001) uvádí ke konci roku 2001 počet přes 200 tisíc v případě legálních trvalých a dlouhodobých pobytů a až cca 200 tisíc v případě ilegálně pobývajících cizinců. Všeobecně platí, že reálné počty pracovních příležitostí i dojíždějících k roku 2001 jsou vyšší než uvádějí údaje z cenzu v roce 2001. Z těchto důvodů jsou srovnávány změny v letech 1991–2001 i „pracovní velikosti“ středisek a regionů zásadně prostřednictvím podílů na ČR (v desetínách promile) a nikoliv v absolutních hodnotách. Dále je oprávněné předpokládat určitý, byť relativně malý, „snižující“ vliv zmíněných neúplností statistických dat na výsledné hodnocení dynamiky procesu koncentrace pracovních míst a pracovní i dojížděkové významnosti zejména velkých a ekonomicky rostoucích center osídlení.

Pouhý počet pracovních příležitostí vyjadřuje „ekonomickou velikost“ územních jednotek jen částečně, neboť významové efekty různých pracovních činností jsou různé. Jedinou možností zohlednění těchto rozdílů je vzhledem k dosažitelné datové základně pouze kombinace počtu pracovních příležitostí a průměrných mezd zaměstnanců (v roce příslušného cenzu). Ukazatel tohoto typu je označen jako „ekonomický agregát“ (dále EA) a lze mu přisuzovat podobnou vypovídací schopnost jako tradičnímu makroekonomickému agregátu HDP. Vyplývá to konečně z porovnání podílů jednotlivých krajů podle EA a podle HDP na celé ČR k roku 2001: rozdíly jsou nejen poměrně nevýznamné (v průměru 5 %), ale i „pravidelné“ uspořádané ve smyslu převýšení podílu HDP pouze u samotné Prahy. To lze vysvětlovat jako důsledek časté lokalizace pouze ředitelství řady firem do hlavního města, a tudíž i jako nadhodnocení velikosti jeho reálné ekonomiky. Navíc používaná metodika výpočtu HDP je nepřesná i z dalších důvodů – nezohlednění individuálních rozdílů ve výkonnosti firem v rámci téhož odvětví (tzv. výpočet HDP „shora“ – bližší viz např. Chlad, 1998). Převzetí údajů Statistického úřadu o HDP je však pro potřeby tohoto sledování nutné odmítnout v první řadě z důvodu nedostatečné územní podrobnosti (a také krátkosti časových řad): HDP je sledováno pouze do úrovně krajů, kdežto EA je možné konstruovat až do úrovně okresů, a to srovnatelně k roku 2001 i k roku 1991, byť při nezbytných přepočtech v důsledku územních změn okresů.

Stanovení EA pro okresy a kraje k roku 1991 a k roku 2001 je ovšem možné jen prostřednictvím kombinace dvou odlišných informačních zdrojů: výsledky cenzů v případě pracovních příležitostí a data z každoroční regionální statistiky ČSÚ (zaměstnanci a mzdové prostředky), která ovšem podchycuje k roku 2001 jen o něco více než 60 % pracujících. Navzdory určitým nepřesnostem a neúplnostem obou typů dat je však oprávněné hovořit o jejich dostatečné reprezentativnosti. Zároveň s ohledem na sociální a kulturní homogenitu České republiky je možné přisuzovat

charakteristice EA nejen ekonomickou, nýbrž i komplexně společenskou povahu, a tedy vhodnost pro syntetické hodnocení velikosti a vyspělosti územních jednotek.

Výše bylo již zdůrazněno, že ukazatel EA je možné stanovit pouze pro jednotlivé okresy a kraje, a nikoliv tedy pro obce, resp. střediska. Na lokální úrovni je proto nutné konstruovat jiné agregátní/syntetické významové ukazatele sledovaných jednotek. V důsledku omezené datové základny se zde nabízejí pouze dvě možnosti. Za prvé je to agregace dvou důležitých, byť parciálních velikostních ukazatelů, tj. počtu obyvatelstva a počtu pracovních příležitostí. Příslušný ukazatel je označen jako „komplexní velikost“ (dále KV) a je definován jako třetina součtu podílu obce (střediska, eventuálně okresu apod.) na obyvatelstvu ČR a dvojnásobku podílu na pracovních příležitostech ČR k roku 1991 nebo k roku 2001. Jedná se tedy o určitou obdobu dříve používaného ukazatele komplexní funkční velikosti (viz např. Hampl et al., 1987, 1996) s tím ovšem, že místo specifikace samotné obslužné (nevýrobní) složky pracovních příležitostí, je její význam zohledněn pouze přisouzením dvojnásobné váhy celkové pracovní funkci. Důvodem je rychle rostoucí podíl nevýrobního sektoru na všech pracovních příležitostech (54,5 % v roce 2001), a proto i snížení citlivosti tohoto ukazatele pro významové rozlišování jednotek a zároveň jeho nevhodnost pro vývojová hodnocení (to bylo konstatováno již pro předchozí období 1970–1980 a 1980–1991 v důsledku difúze „terciarizace“ – viz výše citované práce). Nevýhodou této složky komplexně funkční velikosti byla a je i vnitřní heterogenita nevýrobních aktivit z hlediska jejich významu, resp. kvalifikační náročnosti, mzdového ohodnocení apod. Použité dvojnásobné ocenění pracovní funkce proti funkci obytné v případě KV pak odpovídá nejen výrazné pozitivní korelaci v rozvoji pracovních a obslužných funkcí středisek, ale i nepochybně vyššímu ekonomickému i celkovému společenskému významu pracovní funkce (pravé „střediskové“ funkce) než funkce rezidenční. Zvýšeně to platí pro současné období kdy se prosazují v případě bydlení obyvatelstva dekoncentrační tendence podmíněné nejen „přirozeným“ rozvojem suburbanizace, ale i „nepřirozenými“ poměry na bytovém trhu. Nicméně použité dvojnásobné ocenění pracovní velikosti jednotek proti jejich velikosti obytné, je nutně subjektivní a může pouze orientačně oceňovat reálně vyšší význam pracovní funkce středisek.

Ukazatel KV ovšem nezohledňuje rozdílný význam jednotlivých pracovních funkcí a je proto jen zjednodušenou charakteristikou významu středisek. Z hlediska hierarchie středisek je mu proto oprávněné přisuzovat především „mikroregionální význam“ (typu diference v rámci elementárních nodálních regionů na středisko a zázemí, resp. „nestřediska“). Komplexnější ukazatel významu středisek nebo metropolitních areálů musí tedy zahrnovat v první řadě kvalitativní rozlišení pracovních funkcí, jejich významovou hierarchii. Dosažitelná datová základna v tomto případě ovšem výrazně omezuje možnosti hodnocení. Z těchto důvodů bylo přijato patrně jediné vhodné řešení spočívající ve zvýrazněném ocenění kvartérních (řídících, inovačních) funkcí, které jsou nejdůležitější z hlediska fungování ekonomiky i z hlediska (vyšší) regionální působnosti center osídlení, a které současně vykazují nejpronikavější významovou hierarchizaci územních jednotek i nejvyšší úroveň územní koncentrace. Specifikace kvartérního sektoru mohla být založena jen na využití dat z různých dalších zdrojů (tj. nikoliv ze sčítání) a nemohla být plně reprezentativní: omezení této specifikace vyplývá již z obtížnosti samotného vymezení sféry kvartérního sektoru, přičemž za problematické – alespoň z pohledu hierarchie osídlení – je oprávněné označovat přinejmenším zahrnování vrcholné státní, eventuálně i regionální administrativy (ta byla v příslušných hodnoceních

vyloučena vzhledem k „normativní“ určenosti její lokalizace). Pro výsledné hodnocení bylo z výše uvedených důvodů použito vymezení užšího kvartérního sektoru (podle počtu pracovních příležitostí) agregací souboru tzv. výrobních služeb (převzato i s údaji ze studie Víturka a kol., 2003) a veřejných vysokých škol (MŠMT, výkazy škol – P 1a – 04). V obou případech se jedná o údaje o počtu pracovníků za rok 2000, celkově pak o více než 120 tisíc pracovních příležitostí, a tedy o dostatečně reprezentativní část aktivit kvartérního typu. Geografická distribuce těchto aktivit je pochopitelně hodnocena i samostatně, v první řadě je však využita pro konstrukci „kvalitativně hodnocené komplexní velikosti“ (dále KKV) středisek a metropolitních areálů. Tento ukazatel vyjadřuje kvalitativně váženou komplexní velikost středisek a metropolitních území, a tedy syntetickou charakteristiku vyššího a více integrálního typu. Je definován jako součet 75% hodnot KV a 25% podílu vybraných kvartérních aktivit na celé ČR. Pouze čtvrtinová váha přisouzená významu zachycených kvartérních činností byla zvolena s ohledem na jejich mimořádnou koncentraci do hlavních center (podíl samotné Prahy zde dosahuje skoro 60 %). Navzdory nutné subjektivitě při volbě zmíněné váhy je oprávněné zdůrazňovat její relativní opodstatněnost z hlediska řádové souhlasnosti jednak s charakteristikou EA a jednak s charakteristikou komplexního regionálního významu středisek odvozenou z výsledků sociogeografické regionalizace (viz 4. kapitola).

Druhým typem klíčových metodických otázek je stanovení a vymezení vhodných územních jednotek jak pro analytická, tak i pro syntetizující hodnocení. V tomto případě je ovšem určující vliv územního členění statistických dat zcela dominantní. Základní měřítková hierarchizace jednotek tudíž odpovídá administrativní soustavě: obce–okresy–kraje. Možné a potřebné úpravy této soustavy i příslušných individuálních administrativních celků se pak omezují pouze na vhodné slučování administrativních jednotek do podoby více organických přirozených útvarů z hlediska požadavků na sociogeografickou integritu regionů. Prvotním principem v tomto ohledu bylo proto spojení center a jejich zázemí: Prahy a Středočeského kraje v úrovni makroregionální a velkoměst a jejich venkovských okresů v úrovni regionální, resp. okresní (v případě Ostravy ovšem spojení s okresy Frýdek-Místek a Karviná). Na lokální úrovni bylo – alespoň v některých případech – nutné slučovat dvě i více obcí do jediné aglomerace. Zároveň změny administrativního vymezení obcí i okresů v letech 1991–2001 vyžadovaly nejen přepočty příslušných dat (vesměs na vymezení k 1.3.2001), ale i řadu odhadů v případě počtu pracovních příležitostí (v letech 1991–2001 došlo převážně k vyčleňování nových obcí, přičemž údaje o pracovních příležitostech jsou určeny právě jen do úrovně celých obcí – zmíněné odhady byly proto založeny na zachování relativních proporcí mezi částmi/obcemi v roce 2001 i pro stav k roku 1991).

Aplikace obecných zásad úprav ve vymezení okresů a zejména obcí, resp. středisek je ovšem v řadě individuálních případů problematická. Zvláště při vymezení sídelních aglomerací by bylo nutné provést analytická hodnocení překračující možnosti této „celostátně“ orientované studie. Z těchto důvodů bylo slučování obcí do formy přirozených center osídlení provedeno jen v minimálním rozsahu, a to převážně jen v těch případech kdy docházelo k významnějšímu rozporu administrativního a organického vymezení z hlediska zhodnocení velikosti příslušného centra (např. spojení Zlína a Otrokovic nebo Tábora a Sezimova Ústí). Zvláštním aspektem bylo konečně i zohlednění integrovaného spolupůsobení aglomerovaných obcí z hlediska regionální střediskové působnosti – aglomerace byly vymezeny i pro potřeby sociogeografické regionalizace. Navzdory určité subjektivitě při určování aglomerací je nepochybné, že byly odstraněny hlavní rozdíly mezi administrativním

a organickým vymezením středisek. Pouze v případě ostravské aglomerace je možné konstatovat zvýšenou problematičnost jejího vymezení, což ovšem odpovídá rozsahu ostravsko-karvinské konurbace a mimořádné funkční i stavební sounáležitosti sídel v jejím rámci. Vzhledem k velikostnímu řádu ostravské aglomerace bylo zvažováno v první řadě spojení s většími městy: do aglomerace byl zahrnut Havířov (a obce mezi Ostravou a Havířovem), který je populačně po Ostravě největším městem konurbace a který má dominantní vazby (viz dojížděka za prací a do škol) na Ostravu a zároveň postrádá autonomní regionální střediskovou funkci (do jeho zázemí lze jednoznačně zařazovat jedinou obec – Těrlicko). Naopak nebyla k Ostravě připojena města s autonomní, byť relativně omezenou střediskovou působností (Karviná a Bohumín), dále Hlučín vzhledem k jeho obslužné funkci (viz příslušný obvod III. stupně) a Orlová vzhledem k vztahově zhruba rovnocenné orientaci na Ostravu a na Karvinou. Výsledné vymezení ostravské aglomerace je ovšem nutno označovat za minimální variantu z možných řešení, která však dostatečně „posiluje“ velikostní řád Ostravy – zhruba na úroveň Brna – a která zároveň zjednodušuje (vyjasňuje) stanovení hranic sociogeografických regionů v příslušném konurbačním prostoru. Seznam všech aglomerovaných obcí je uveden v poznámkách k tabulkové příloze 2.

Samostatným problémem je konečné vymezování nadnodálních center osídlení, tj. metropolitních areálů. Jejich hodnocení má přitom klíčový význam pro postžení i objasnění hlavních tendencí ve vývoji regionální diferenciac, a to ze dvou důvodů. Prvým je jejich velikostní i kvalitativní významnost, druhým pak mimořádná variabilita dynamiky jejich současného rozvoje. Protože nejvýznamnější charakteristiky úrovně a dynamiky regionů jsou EA, resp. EA na obyvatele, bylo nezbytné vymezovat metropolitní areály podle celých okresů. Důsledkem je ovšem pouze velmi přibližné vymezení těchto areálů, přičemž všeobecně platí, že převažuje spíše širší varianta jejich vymezení s výjimkou areálů největších: pražského (alternativně by mohl být pražský areál rozšířen o okresy Kladno a Mělník), ústeckého, ale i olomouckého. Vzhledem k dominanci hlavního, resp. hlavních jader v těchto areálech lze však považovat základní stanovení velikostního řádu i vývojové dynamiky metropolitních areálů za dostatečně reprezentativní (seznam a vymezení těchto areálů je v poznámce k tab. 6). Za jediný významnější deformující vliv přijatého vymezení metropolitních areálů na navazující hodnocení lze pak označit zmíněné užší vymezení areálu pražského a odpovídající snížení dominance první jednotky při charakterizaci hierarchie těchto areálů ve smyslu pravidla velikostního pořadí. Podrobnější diskuse vymezování a hodnocení metropolitních areálů, resp. integrovaných soustav středisek, je navíc samostatnou částí až následující 4. kapitoly orientované ovšem na poněkud jiné problémy, tj. na analýzu metropolizačního procesu v současném období.

3.2 TENDENCE A PODMIŇUJÍCÍ FAKTORY SOUČASNÉHO VÝVOJE REGIONÁLNÍ DIFERENCIACE

Principiální společenské změny po roce 1989 se významně promítly i do charakteru a orientace vývoje územní diferenciac. Nejpodstatnějším rysem tohoto vývoje bylo nepochybně zásadní zvýšení jeho selektivnosti a dynamiky. Jednoduchým dokladem těchto skutečností jsou údaje o změnách variačního rozpětí hlavních socioekonomických ukazatelů jak na úrovni krajů, tak na úrovni okresů uvedené v tab. 13. Ve všech hodnocených případech došlo v letech 1991–2001

k výraznému prohloubení rozdílů maxim a minim. Obdobně výrazné byly pochopitelně i změny z hlediska vývojových indexů. Již pouhé porovnání velikosti a změn variačních rozpětí umožňuje formulovat podstatné hodnotící závěry. Na prvním místě je to obecně očekávané potvrzení vyšší úrovně geografického (EA/km²) než socioekonomického (EA/obyv.) rozrůznění a zároveň podstatně výraznější závislost „geografické variability“ na měřítkovém řádu hodnocení. Jestliže k roku 2001 byla velikost variačního rozpětí u charakteristiky EA/km² proti variačnímu rozpětí u charakteristiky EA/obyv. na úrovni krajů skoro trojnásobná, pak na úrovni okresů byla téměř desetinásobná. Naopak relativní změny variačního rozpětí byly větší v případě socioekonomické úrovně krajů (3,2krát) i okresů (2,3krát) než v případě územní intenzity ekonomiky (1,5krát u okresů a pouze 1,2krát u krajů). Důležité je konečně i zjištění vyšší relativní dynamiky socioekonomického rozrůznění na úrovni krajů, což dokládá všeobecné zesílení procesů makroregionální diferenciaci a selekce v transformačním období.

Změna poměrů po roce 1989 neznamenal pouze „otevření společnosti“ a odpovídající vývojovou dynamizaci, nýbrž i kvalitativní proměnu faktorů podmiňujících rozvoj. Nástup post-industriálních forem vývoje v kombinaci s uplatňováním tržní konkurence nejen prohloubil, ale v řadě ohledů i „obrátil“ hodnotu rozvojového potenciálu zejména u hlavních center a koncentračních prostorů. Byly tak nastartovány tendence jak pozitivní, tak i negativní selekce, a tedy procesy výměny vůdčích jednotek. V podmínkách České republiky to znamenalo na jedné straně mimořádný růst Prahy a příznivý vývoj i dalších velkých středisek s diverzifikovanou ekonomikou a rozvinutou sférou služeb a kvartérních aktivit a na straně druhé velmi silný útlum rozvoje koncentrací těžkého průmyslu zvláště pak pánevních oblastí. Názorně to ilustrují údaje v tab. 14. Jestliže v roce 1991 bylo mezi 10 okresy s nejvyšší ekonomickou úrovní 5 okresů v nichž byla těžba uhlí, pak v roce 2001 z nich „zůstala“ v první desítce jen samotná Ostrava (a to díky pozitivnímu saldu v dojížděcí za prací). Ještě zřetelnější byla proměna první desítky v případě mzdové úrovně: 8 pánevních okresů v roce 1991 a pouze 2 v roce 2001. Naopak středočeské okresy a okresy krajských měst své zastoupení zvýšily: z 5 na 9 podle EA/obyv. a ze 2 na 8 podle průměrné mzdy.

Zdůrazněné prohlubování diferenciaci a zároveň dvoustranné orientace selektivních procesů patří nesporně k obecným znakům územního vývoje v transformačním období. Rozvedené a systematické vyhodnocení tohoto vývoje a stanovení významové hierarchie podmiňujících faktorů je však obtížné v důsledku vysoké individuální variability územních jednotek a kombinovanému – často i protichůdnému – působení dílčích podmínek. Všeobecně přitom platí, že v závislosti na podrobnosti hodnocení – ať již z hlediska územního, tak i z hlediska postižených znaků – se možnosti nalezení pravidelností snižují. Sociogeografické systémy jsou velmi složité, kvalitativně heterogenní a jejich organizace je určena obecnými principy jen rámcovým způsobem. S ohledem na tyto skutečnosti je uspořádáno i následující sledování ve směru od specifického k obecnému a zároveň od parciálního k celkovému. Nezbytným výchozím krokem je proto systematické zpracování hlavních informací podle individuálních jednotek. Tento úkol splňují především tabulkové přílohy 1 (kraje, okresy) a 2 (429 středisek), v nichž jsou shrnuty údaje o rozloze, obyvatelstvu, pracovních příležitostech, mzdách a především o ekonomickém agregátu (EA) k roku 1991 a 2001 i příslušné vývojové indexy. Vesměs se jedná o „očistěná“ (např. vyloučení nezaměstnaných z bilancí pracovních míst) a přepočítaná (odstranění vlivu územních administrativních změn) data. Pro úroveň středisek byly ovšem k dispozici jen některé z výše uvedených údajů – navíc je zde však uváděna i tzv. komplexní

velikost (KV). Oba tabulkové přehledy podávají dostatečné informace pro individuální hodnocení územních jednotek a zároveň představují hlavní základnu pro potřebné generalizace. Ty jsou provedeny ve třech krocích ve smyslu dříve charakterizovaného obecného postupu. Hlavní pozornost je přitom věnována vyšším měřítkovým úrovním – okresní a nadokresní – z důvodu bohatší datové základny i z důvodu vyšší vztahové uzavřenosti větších celků.

Tab. 13: Prohlubování ekonomických rozdílů mezi kraji a okresy (1991–2001)

Ukazatel	Relativizované úrovně extrémních jednotek (ČR = 100)				
	1991	1991	2001	2001	Variační rozpětí 2001/1991
	maximum	minimum	maximum	minimum	
a) Krajská úroveň					
Ekonomický agregát/obyv.	Střední Čechy 108,0	Vysočina 89,1	Střední Čechy 142,0	Olomoucký kraj 82,2	3,2
Ekonomický agregát/km ²	Moravskoslezský kraj 189,4	Jihočeský kraj 45,7	Střední Čechy 218,3	Jihočeský kraj 44,7	1,2
Průměrná mzda zaměstnanců	Moravskoslezský kraj 107,9	Vysočina 92,0	Střední Čechy 124,8	Olomoucký kraj 87,5	2,3
b) Okresní úroveň					
Ekonomický agregát/obyv.	Ostrava 119,9	Vyškov 70,0	Praha 180,1	Bruntál 66,4	2,3
Ekonomický agregát/km ²	Praha 757,9	Prachatice 25,0	Praha 1123,8	Prachatice 22,7	1,5
Průměrná mzda zaměstnanců	Most 115,8	Vyškov 86,8	Praha 138,7	Jeseník 77,1	2,1
Ukazatel	Krajská úroveň		Okresní úroveň		
	Maximum	Minimum	Maximum	Minimum	
c) Vývojová dynamika – extrémní jednotky: indexy změn v letech 1991–2001 (ČR = 100)					
Ekonomický agregát	Střední Čechy 130,6	Moravskoslezský kraj 78,0	Mladá Boleslav 152,6	Bruntál 72,5	
Počet pracovních příležitostí	Střední Čechy 109,2	Moravskoslezský kraj 89,0	Mladá Boleslav 127,7	Most 83,3	
Průměrné mzdy zaměstnanců	Střední Čechy 120,9	Moravskoslezský kraj 88,9	Praha 129,5	Sokolov 83,0	
Obyvatelstvo	Karlovarský kraj 101,5	Střední Čechy 99,2	Český Krumlov 103,8	Strakonice 97,8	

Poznámky: Velkoměsta byla spojena s venkovskými okresy a Ostrava = Ostrava-město + Frýdek-Místek + Karviná. Střední Čechy = Praha + Středočeský kraj. Ekonomický agregát = součin počtu pracovních příležitostí a průměrné mzdy zaměstnanců. Další poznámky viz text a tabulková příloha 1.

Prameny: viz tabulková příloha 1

V prvním kroku se jedná o jednoduché kartografické vyhodnocení diference okresů podle základních ekonomickogeografických charakteristik (EA/km² a EA/obyv. v roce 2001 a index vývoje EA v letech 1991–2001), parciálních, ale „citlivých“ ukazatelů transformační úspěšnosti (míra nezaměstnanosti, výše přímých zahraničních investic) a konečně syntetické kategorizace z hlediska transformační úspěšnosti. V posledním případě se ovšem jedná o velmi jednoduchou

charakteristiku, a to o prostý součet dvou nejpodstatnějších ukazatelů (indexů) transformačního vývoje: EA/obyv. v roce 2001 a vývoj EA v letech 1991–2001. Proto budou příslušné výsledky v následujícím textu blíže diskutovány.

Tab. 14: Proměny souborů vůdčích jednotek (ČR = 100)

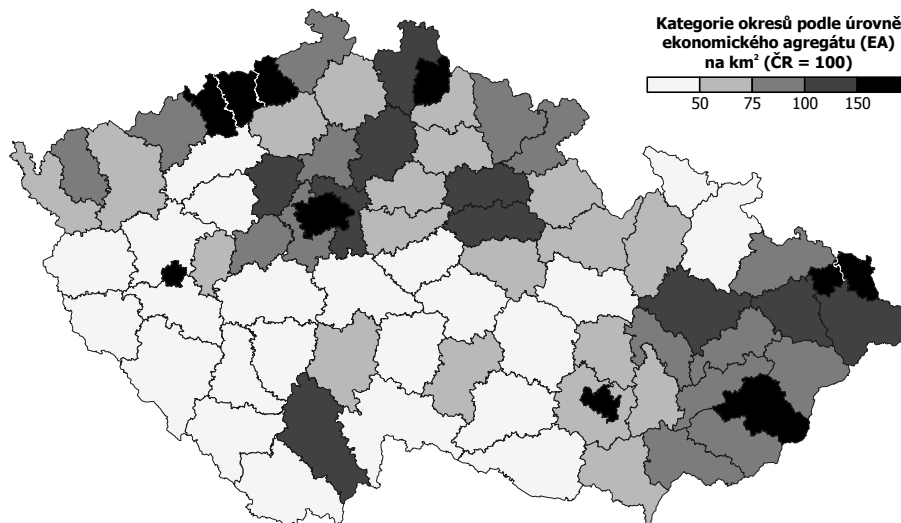
Pořadí okresů	Ekonomický agregát/obyv.		Průměrná mzda zaměstnanců					
	1991	2001	1991	2001				
1.	Ostrava*	145,6	Praha	192,6	Karviná*	120,3	Praha	142,1
2.	Most*	130,1	Mladá Boleslav	138,7	Most*	115,8	Mladá Boleslav	114,8
3.	Plzeň	129,8	Plzeň	136,7	Ostrava*	111,9	Praha-východ	114,0
4.	Praha	126,0	Brno	135,4	Sokolov*	110,5	Praha-západ	106,8
5.	Brno	122,9	České Budějovice	118,2	Frýdek-Místek*	110,3	Plzeň	106,1
6.	Sokolov*	119,7	Ostrava*	116,3	Praha	107,9	České Budějovice	103,7
7.	Ústí nad Labem*	114,3	Praha-východ	108,2	Chomutov*	106,3	Ostrava*	103,5
8.	České Budějovice	109,8	Hradec Králové	104,9	Ústí nad Labem*	104,9	Brno	103,4
9.	Zlín	109,5	Zlín	104,9	Kladno*	103,6	Mělník	102,1
10.	Karviná*	106,6	Jihlava	104,5	Mělník	103,5	Most*	101,5

Poznámky: Bylo sledováno 77 okresů – venkovské okresy velkoměst byly hodnoceny samostatně, aby byly doloženy i metropolizační efekty. Okresy s těžbou uhlí jsou označeny hvězdičkou.

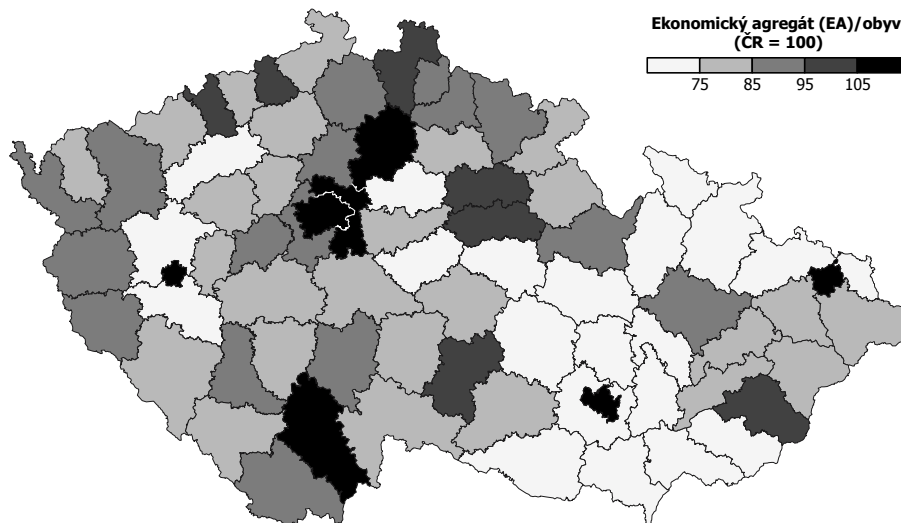
Prameny: viz tabulková příloha 1

Šest výše uvedených charakteristik okresů je zachyceno v kartogramech (obr. 4–9). Je třeba zdůraznit, že v těchto hodnoceních nebyly záměrně okresy velkoměst spojeny s jejich zázemím, a to z několika důvodů. Prvým je snaha o zachycení územní polarizace i na nižší měřítkové úrovni a zároveň postižení vlivu neorganičnosti (vztahové otevřenosti) územních jednotek na jejich hodnocení. Druhým důvodem je rozlišení vývojových tendencí i dosažené ekonomické úrovně v metropolitních zázemích čtyř největších středisek. Konečně třetím důvodem je uskutečnění potřebných analýz podle organických – metropolitních – areálů až v dalších fázích hodnocení.

Z porovnání jednotlivých kartogramů vyplývá několik, více či méně zřetelných, obecnějších znaků územní diferenciacie ekonomiky a jejich současných změn. Za nejvýznamnější z nich je možno označovat polarizaci mezi hlavními centry nebo celými regionálními koncentracemi na jedné straně a relativně venkovskými prostory na straně druhé. Platí to pochopitelně jednoznačně pro regionální diferenciaci z hlediska územní intenzity ekonomiky (EA/km²), ale poměrně zřetelně i z hlediska dosažené ekonomické úrovně (EA/obyv.) a relativní koncentrace přímých zahraničních investic (do jisté míry je v tomto případě překvapující příznivá pozice některých okresů Ústeckého kraje). Podle charakteristik vývojových změn v letech 1991–2001 (dynamika ekonomického vývoje i celková transformační úspěšnost) a jejich parciálního důsledku (míra nezaměstnanosti) je však obraz územní diferenciacie odlišný. Příznivá situace velkých center a částečně i jejich zázemí je sice zachována (byť již v mírnější podobě), ovšem pouze při vyloučení pánevních koncentračních prostorů. Ty naopak představují nejvýraznější negativní extrémy (spolu s prostorem Bruntálska, Jesenicka a Šumperska). Z těchto charakteristik se dále zřetelněji ukazuje i diferenciacie mezi úspěšným „západem“ a více problémovým „východem“ státu.

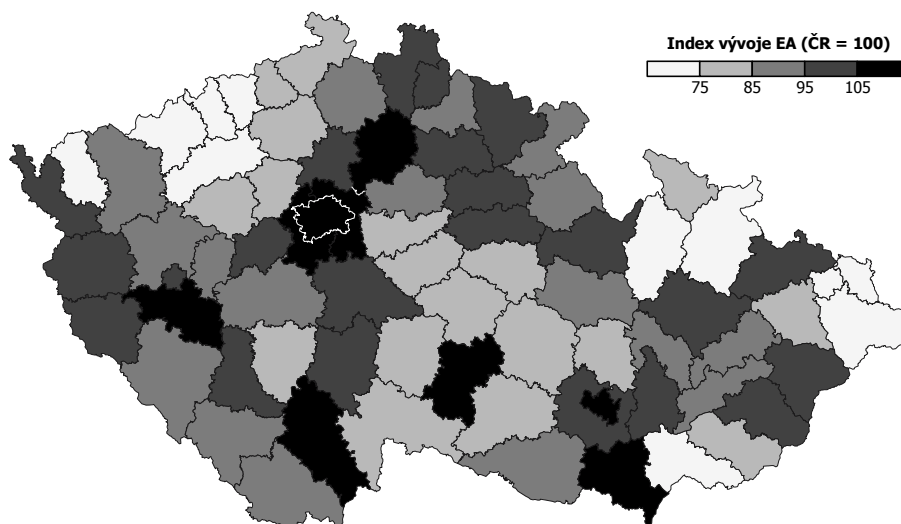
Obr. 4: Územní intenzita ekonomiky (2001)

Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 1

Obr. 5: Ekonomická úroveň (2001)

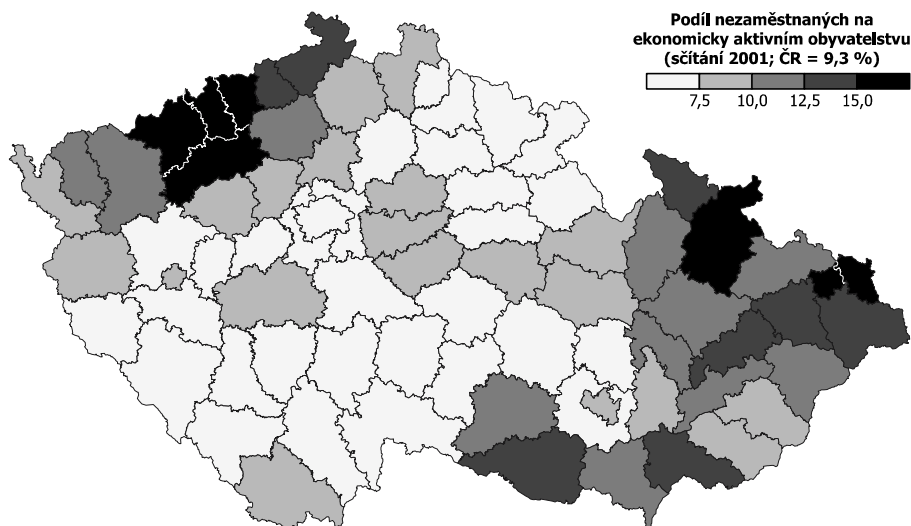
Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 1

Obr. 6: Dynamika ekonomického vývoje (1991–2001)

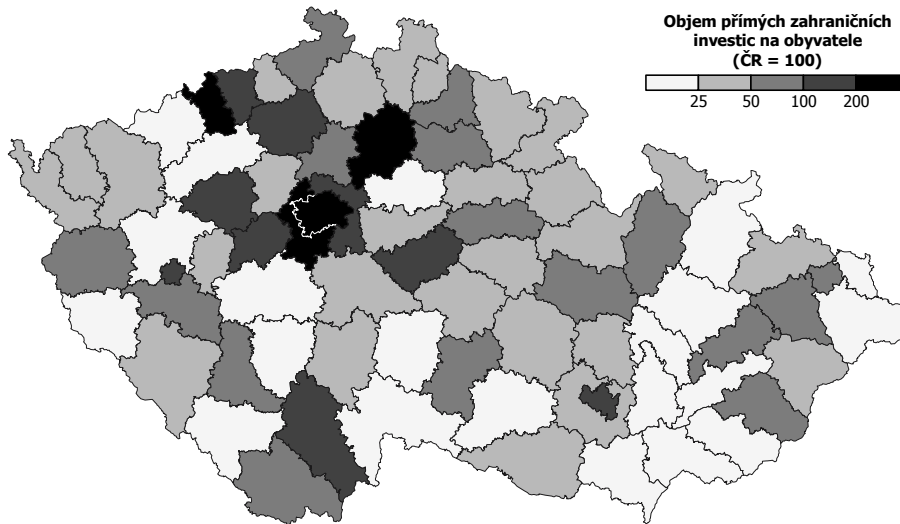


Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 1

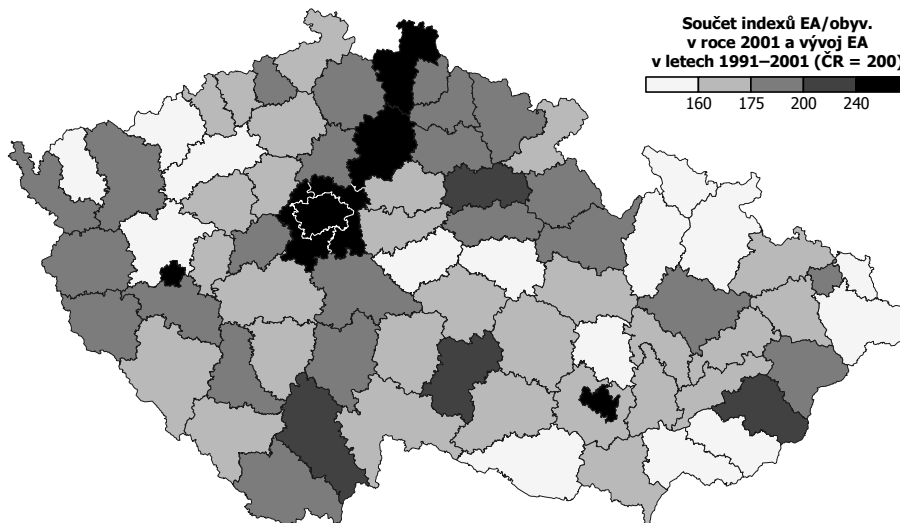
Obr. 7: Míra nezaměstnanosti k 1.3.2001



Pramen: sčítání obyvatelstva 2001, ČSÚ, Praha

Obr. 8: Relativní intenzita přímých zahraničních investic do roku 2000

Pramen: Česká národní banka, Praha

Obr. 9: Transformační „úspěšnost“ podle okresů (1991–2001)

Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 1

Kartografické zachycení regionální (okresní) diferenciací v úrovni a v dynamice ekonomiky navozuje prvotní představy o působení podmiňujících geografických faktorů: (i) regionální/sídelní hierarchie (celkové a poměrně výrazné uplatnění), (ii) zděděná „nevýhodná“ ekonomická specializace (relativně výrazné, ale pouze regionálně omezené uplatnění) a (iii) makropolohové postavení (všeobecné, ale málo zřetelné uplatnění). Nicméně prostřednictvím těchto kartogramů nelze dostatečně přesně postihnout integrální výsledek působení těchto faktorů. V podstatě ve všech kartogramech je zachycena spíše individuální variabilita okresů než zřetelné pravidelnosti prostorového uspořádání. Výjimkou je pouze diferenciací z hlediska územní intenzity ekonomiky, kde se jasně prosazuje nodální, resp. nadnodální forma uspořádání regionů ve velikostním řádu krajů. Tato výsostně geografická forma organizace je také vývojově jen velmi omezeně proměnlivá (při obdobném hodnocení k roku 1991 by byla situace podobná).

Relativně „mozaikovitá“ forma zachycené regionální diferenciací je v první řadě důsledkem kombinovaného spolupůsobení několika faktorů – viz např. kompenzace nevýhod slabé intenzity osídlení polohovou atraktivitou u většiny okresů v jižní polovině Čech. Značný vliv má i neorganické vymezení řady okresů, a to zejména na charakteristiku ekonomické úrovně: znevýhodnění okresů s převahou vyjížděky za prací (v zázemí velkých měst) a naopak zvýhodnění okresů s kladnou bilancí pohybu za prací (viz např. Ostrava). To se promítá i do hodnocení transformační úspěšnosti okresů. Celkově zde sice existuje výrazná pozitivní korelace mezi charakteristikou ekonomické úrovně a charakteristikou dynamiky ekonomického vývoje, ale zřetelné jsou i dva typy „poruch“ této závislosti. Jednu představují pánevní okresy, které navzdory podprůměrnému vývoji si dosud udržují relativně příznivou ekonomickou úroveň. Druhou anomálií jsou zejména vyjížděkové okresy v metropolitních zázemích, které mají nízkou ekonomickou úroveň, ale relativně dobrý vývoj. Výjimkou v tomto případě je zázemí Prahy, které již dosáhlo výrazné atraktivity nejen pro bydlení, ale i pro ekonomické aktivity. Růst ekonomiky okresů Praha-východ a Praha-západ dosáhl ve sledovaném období srovnatelné úrovně jako samotná Praha a jejich ekonomická úroveň proto v současnosti dosahuje zhruba celostátního průměru (a to i při nadále výrazně záporné bilanci pohybu za prací). V tomto ohledu se „venkovské“ okresy Prahy významně odlišují od okresů v zázemí Brna nebo Plzně. Všeobecnou poznámku je konečně nutné věnovat omezené vypovídací schopnosti zvoleného kartografického zachycení sledovaných jevů. Toto znázornění nezbytně navozuje jednoduché „optické“ generalizace v nichž se zvýrazněně prosazuje vnímání velikosti ploch namísto územní intenzity ve výskytu hodnocených jevů. Význam zejména pozitivních extrémů je tudíž silně potlačen. V případě výše diskutovaného hodnocení tak nemohl být postižen výjimečný význam Prahy ať již z hlediska velikosti i úrovně ekonomiky, tak i z hlediska růstové dynamiky.

V druhé části sledování regionální diferenciací bude hodnocení měřítkově posunuto na úroveň krajů. Půjde tedy o analýzu vývoje makrodiferenciací českého prostoru a o hledání jeho podmíněnosti. Předností těchto hodnocení mohou být „snadnější generalizace“ díky územní agregaci okresů do vztahově podstatně uzavřenějších krajů (z těchto důvodů budou Praha a Středočeský kraj uvažovány jako jediný celek). Díky omezené četnosti těchto jednotek lze pak lépe postihnout i individuální zvláštnosti krajů, resp. odpovídající odchylky od obecnějších pravidelností. Na druhé straně velikost a malá četnost krajů vylučuje možnost zachycení vlivu regionální/sídelní hierarchie, která se v případě hodnocení okresů jevila jako nejvýznamnější podmiňující faktor územní diferenciací – na krajské úrovni se bude projevat pouze dominance Prahy, a to i v případě jejího spojení se

Středočeským krajem. Velikostní váha a výrazně nadprůměrné postavení středočeského prostoru z hlediska ekonomické úrovně i dynamiky vyplývá konečně již ze základních údajů o krajích – viz tab. 15.

Těžiště hodnocení vývoje diference krajů spočívá v hledání statistických závislostí mezi třemi charakteristikami transformační úspěšnosti a pěti charakteristikami potenciálních podmiňujících faktorů. Výběr indikátorů transformační úspěšnosti je poměrně snadný, neboť ekonomická úroveň a ekonomická dynamika jsou nepochybně nejdůležitějšími a zároveň integrálními charakteristikami současného vývoje krajů. Úroveň nezaměstnanosti je pak citlivým a patrně nejpoužívanějším ukazatelem problémovosti regionů. Podstatně obtížnější je výběr hlavních podmiňujících faktorů regionálního rozvoje. Za klasické geografické faktory agregátního typu je jistě oprávněné považovat jednak intenzitu osídlení a odpovídající stupeň urbanizace, což v podstatě vyjadřuje EA/km² a jednak polohovou výhodnost/atraktivitu. V druhém případě je nutno vycházet v první řadě ze vzdálenosti vůči nejvyspělejší částem zahraničních sousedů (především Bavorsku) na jedné straně a vůči Praze na straně druhé. Kvantifikovatelné vyjádření polohové atraktivity může být ovšem jen orientační (např. stanovení pořadí krajů) a do značné míry subjektivní. Za další klíčové podmiňující faktory transformačního vývoje je dále nutno považovat výchozí ekonomickou úroveň územních celků (EA/obyv. v roce 1991) a jejich ekonomickou a sociální „kvalitu“. Relativně synteticky reprezentuje kvalitativní potenciál nepochybně vzdělanostní úroveň obyvatelstva (použitý ukazatel: podíl obyvatel s úplným středoškolským vzděláním + trojnásobek podílu se vzděláním vysokoškolským na obyvatelstvu starším 15 let). V případě ekonomické struktury byl dále uvažován i podíl nevýrobního sektoru, který alespoň zjednodušeně charakterizuje postavení územních jednotek v procesu sektorových změn a omezeně i diverzifikaci ekonomických aktivit.

Tab. 15: Základní charakteristiky krajů

Kraj	Podíl na území ČR	Podíl na EA ČR (%)		EA/obyv. (ČR=100)		Index vývoje EA 1991–2001 (ČR = 100)
	(%)	1991	2001	1991	2001	
Praha	0,63	14,85	22,01	126,0	192,6	148,2
Středočeský	13,97	9,56	9,85	88,5	89,8	103,1
Praha + Středočeský	14,60	24,41	31,86	108,0	142,2	130,6
Jihočeský	12,75	5,83	5,71	96,4	93,3	97,9
Plzeňský	9,59	5,26	5,20	97,0	96,5	98,8
Karlovarský	4,20	3,04	2,63	103,7	88,6	86,6
Ústecký	6,76	8,39	6,70	104,9	83,6	79,9
Liberecký	4,01	4,05	3,93	98,2	93,8	96,9
Královéhradecký	6,03	5,09	4,93	94,9	91,5	96,8
Pardubický	5,73	4,56	4,24	92,4	85,3	92,9
Vysočina	8,78	4,50	4,18	89,1	82,4	92,8
Jihomoravský	8,96	10,37	10,05	94,0	91,2	96,9
Olomoucký	6,52	5,75	5,14	92,2	82,2	89,3
Zlínský	5,03	5,40	5,04	93,1	86,6	93,3
Moravskoslezský	7,04	13,34	10,40	107,1	83,8	78,0

Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 1, EA = ekonomický agregát.

Tab. 16: Pořadí krajů podle vybraných charakteristik

Kraj	Charakteristiky transformační „úspěšnosti“			Potenciální podmiňující faktory vývoje krajů				
	EA/ obyv.	Podíl nezaměstnaných	Vývoj EA	EA/ km ²	EA/ obyv.	Vzdělanostní úroveň obyvatelstva	Podíl nevýrobního sektoru	Polohová atraktivita
	2001	2001	1991–2001	1991	1991	1991	1991	
Praha + Středočeský	1	12	1	2	1	1	1	1
Jihočeský	4	11	3	13	7	4	7	4
Plzeňský	2	8	2	11	6	3	4	2
Karlovarský	7	4	11	10	4	12	2	3
Ústecký	11	1	12	3	3	13	3	6
Liberecký	3	9	5	6	5	9	11	7
Královéhradecký	5	13	6	8	8	6	9	8
Pardubický	9	7	8	9	11	10	10	9
Vysočina	12	10	9	12	13	11	12	10
Jihomoravský	6	5	4	4	9	2	5	5
Olomoucký	13	3	10	7	12	5	8	11
Zlínský	8	6	7	5	10	8	13	12
Moravskoslezský	10	2	13	1	2	7	6	13

Poznámky: Spojení Prahy a Středočeského kraje bylo nezbytné v zájmu srovnatelnosti krajů. Vzdelanostní úroveň je definována jako součet % středoškoláků (s maturitou) a trojnásobku vysokoškolsky vzdělaných na obyvatelstvu starším 15 let. Podíl nevýrobního sektoru (terciéru v širokém vymezení) se vztahuje k souboru ekonomicky aktivních bydlících obyvatel. Atraktivita krajů z polohového hlediska zohledňuje vzdálenosti od Prahy na jedné straně a od Bavorska (a dále Rakouska a Saska) na straně druhé. Pořadí bylo ovšem stanoveno do určité míry subjektivně.

Prameny: viz tabulková příloha 1 a výsledky cenů 1991 a 2001 (ČSÚ, Praha)

Celkem bylo tedy sledováno u 13 krajských jednotek 8 ukazatelů (5 podmiňujících a 3 podmíněné charakteristiky) podle nichž bylo určeno pořadí krajů a spočítány příslušné koeficienty párových korelací pořadí – viz tab. 16 a 17. Toto jednoduché statistické hodnocení bylo zvolené s ohledem na převážně asymetrický charakter geografických rozrůznění (obvykle nelineární charakter závislosti) i výše zmíněnou omezenou možnost přesnějšího rozlišení polohové atraktivity jednotlivých krajů. Hlavní výsledky hodnocení lze shrnout do následujících bodů:

- 1) Za zcela jasně prokázanou je oprávněně označovat integrální povahu transformačního vývoje, což dokazují vysoké hodnoty koeficientů korelace pořadí mezi třemi sledovanými indikátory transformační úspěšnosti (EA/obyv. v roce 2001 a vývoj EA v letech 1991–2001), resp. neúspěšnosti (míra nezaměstnanosti). Poměrně nízká závislost mezi výchozí a konečnou ekonomickou úrovní krajů a zároveň „nezávislost“ dynamiky vývoje na výchozí úrovni pak dokládají zásadní odlišnost socialistického a post-socialistického vývoje regionální diferenciací jak z hlediska jeho orientace, tak z hlediska jeho dynamiky. Navzdory krátkodobosti hodnocených změn byl dosažený stav převážně podmíněn transformačními procesy.
- 2) Charakteristiky transformační úspěšnosti byly zřetelně podmíněny pouze dvěma ze sledovaných podmiňujících faktorů, tj. polohovou atraktivitou a úrovní vzdělanosti obyvatelstva (v případě míry nezaměstnanosti však slabě). V druhém případě to samozřejmě odpovídá zvýšenému významu kvality lidského kapitálu v tržní ekonomice obecně a v době přechodu k post-industriální

společnosti zvlášť. V případě polohové diference byla klíčová rozdílnost mezi zahraničními sousedy jak z hlediska ekonomické vyspělosti, tak z hlediska možného napojování České republiky na západoevropskou infrastrukturu apod. Všeobecně tak docházelo k revitalizaci dlouhodobě vytvářeného západo-východního gradientu v ekonomické i sociální vyvinutosti, a tedy i k zdůraznění významu především makropolohových a historických podmínek rozvoje. Nezbytným předpokladem pro uplatnění makropolohových efektů bylo ovšem ekonomické i celkové společenské „otevření“ vnitrostátních územních jednotek a odpovídajících regionálních komunit, které bylo umožněno teprve změnou společenského systému. Řádové zvýšení významu polohové makrodiference současně vysvětluje zřetelné uplatnění faktoru polohy při hodnocení vývoje krajů a jeho poměrně nezřetelné uplatnění při hodnocení vývoje okresů.

- 3) Nevýznamný vliv tří zbývajících potenciálních podmiňujících faktorů regionálního vývoje je nutné spojit s „rušivým“ vlivem problémových krajů s dominancí pánevních koncentrací (především u ukazatele EA/km², ale částečně i u ukazatele EA/obyv. v roce 1991). Do jisté míry je snad překvapující nevýznamný vliv „úrovně terciarizace ekonomiky“, který však do značné míry odpovídá malým výchozím rozdílům mezi kraji (s výjimkou středních Čech).

Tab. 17: Párové korelace pořadí krajů podle vybraných charakteristik

Ukazatel	1	2	3	4	5	6	7	8
1 EA/obyv. 2001	x	-0,626	0,846	-0,063	0,467	0,566	0,324	0,725
2 % nezaměstnaných 2001	-0,626	x	-0,731	0,412	0,110	-0,385	0,220	-0,335
3 Vývoj EA 1991–2001	0,846	-0,731	x	-0,198	0,038	0,742	0,093	0,621
4 EA/km ² 1991	-0,063	0,412	-0,198	x	0,505	0,126	0,264	-0,198
5 EA/obyv. 1991	0,467	0,110	0,038	0,505	x	0,082	0,714	0,467
6 Vzdělanostní úroveň obyvatelstva 1991	0,566	-0,385	0,742	0,126	0,082	x	0,264	0,346
7 Podíl nevýrobního sektoru 1991	0,324	0,220	0,093	0,264	0,714	0,264	x	0,714
8 Polohová atraktivita	0,725	-0,335	0,621	-0,198	0,467	0,346	0,714	x

Poznámky: Tučně vtištěné hodnoty Spearmanova koeficientu pořadí převyšují hodnotu testovací charakteristiky pro zamítnutí nulové hypotézy s 95 % mírou spolehlivosti. Ukazatelé a pořadí krajů viz tab. 16.

Přestože analýzy vývoje regionální diference na okresní a krajské úrovni přinesly řadu dílčích poznatků o podmínkách tohoto vývoje nepostačují k ucelenému vyhodnocení, tj. především ke stanovení významové hierarchie podmiňujících faktorů. Příčinu je nutno spatřovat v složitosti podmínek regionálního vývoje, v kombinovaném uplatnění různorodých faktorů a v územní proměnlivosti těchto kombinací (synergické efekty nebo naopak kompenzační efekty). I když nelze vliv zmíněných kombinací plně vyloučit je jistě možné tento vliv výrazně omezit, a to prostřednictvím typového rozlišení územních jednotek, v tomto případě okresů. Toto rozlišení musí vycházet z polarizace okresů podle hlavních podmiňujících faktorů, které byly v podstatě již identifikovány v předchozích analýzách: regionální/sídelní hierarchie, (makro) polohová atraktivita a „zděděná“ ekonomická specializace. Vypracování kategorizace okresů, resp. typologické regionalizace je tedy třetím a závěrečným krokem v hodnocení podmínek současného regionálního vývoje. Na prvním místě je nutné specifikovat extrémní jednotky – extrémní velikostí i dynamikou – neboť jejich váha může znemožnit nalezení relativně pravidelných rozrůznění většiny zbývajících jednotek. Za takové extrémny je jednoznačně oprávněně považovat metropolitní areál Prahy na jedné straně a metropolitní

areály v obou hlavních pánevních prostorech na straně druhé (variantně by mohl být vyčleněn i areál karlovarsko-sokolovský, který však velikostí a sníženou dynamikou nepředstavuje tak významnou jednotku). Specifikace těchto areálů jako samostatných (extrémních) typů umožňuje zároveň „izolované“ postižení vlivu faktoru zděděné specializace, i když v případě pražského areálu je tato charakterizace přinejmenším diskutní. Dlouhodobou předchozí funkci Prahy jako hlavního města, a s tím související i výjimečnou koncentraci zejména kvartémních aktivit v Praze je ovšem možno za zděděnou specializaci považovat. Zároveň je ovšem nutno považovat velikostní – a v období transformace i rozvojovou – dominanci Prahy a jejího zázemí za charakteristiku hierarchicky nejvyšší jednotky. V tomto smyslu je pozitivní extrém pražského areálu jednoznačným dokladem prioritního významu faktoru regionální a sídelní hierarchie. Je však otázkou zda se tento faktor uplatňuje pouze jednoúrovňově – Praha a její zázemí oproti „zbytku“ státu – nebo víceúrovňově. Právě proto je žádoucí vyloučení pražského metropolitního areálu, ale i „opačně působících“ areálů pánevních, z citlivějších hodnocení rozdílů metropolitních a nemetropolitních území.

Tab. 18: Základní charakteristiky typů okresů

Typ okresů	Podíl na obyv. ČR (%)		Podíl na EA ČR (%)		Změna podílu na EA		EA/obyv. (ČR=100)	
	1991	2001	1991	2001	rozdíl	index	1991	2001
Metropolitní celkem	48,06	47,72	53,74	57,86	4,12	107,7	111,8	121,3
z toho v areálu:								
Prahy	13,41	13,18	16,01	23,74	7,73	148,3	119,5	180,1
pánví	12,91	12,80	15,11	11,48	-3,63	75,9	117,1	89,7
ostatní	21,74	21,75	22,62	22,65	0,03	100,1	104,0	104,1
Nemetropolitní celkem	51,94	52,28	46,26	42,14	-4,12	91,1	89,1	80,6
Polohové zóny								
západ	36,98	36,87	38,53	45,40	6,87	117,8	104,2	123,1
střed	38,53	38,65	36,98	34,03	-2,95	92,0	96,0	88,0
východ	24,49	24,48	24,49	20,57	-3,92	84,0	100,0	84,1
Polohové zóny:								
metropolitní okresy (bez areálu Prahy a pánví)								
západ	6,82	6,85	7,16	7,04	-0,12	98,3	105,1	102,8
západ bez Karlových Varů a Sokolova	4,73	4,74	4,94	5,19	0,25	105,1	104,5	109,6
střed	10,85	10,79	11,22	11,53	0,31	102,8	103,4	106,8
východ	4,08	4,11	4,24	4,08	-0,16	96,2	104,0	99,4
Polohové zóny:								
nemetropolitní okresy								
západ	16,76	16,84	15,36	14,63	-0,73	95,2	91,7	86,8
střed	22,92	23,11	20,42	18,32	-2,10	89,7	89,1	79,3
východ	12,26	12,32	10,47	9,19	-1,28	87,7	85,4	74,6

Poznámky: Vymezení polohových zón: západ (kraje Praha, Středočeský, Jihočeský, Plzeňský a Karlovarský), střed (kraje Ústecký, Liberecký, Královéhradecký, Pardubický, Vysočina a Jihomoravský), východ (kraje Olomoucký, Zlínský a Moravskoslezský) – bližší vysvětlení viz textová část. Vymezení metropolitních areálů viz tab. 6. EA – ekonomický agregát.

Prameny: viz tabulková příloha 1

Tab. 19: Vývoj středisek podle velikostních kategorií (1991–2001)

Kategorie podle komplexní velikosti (KV) v r. 2001	Počet	Podíl na ČR v procentech						Vývojový index komplexní velikosti
		Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Komplexní velikost		
		1991	2001	1991	2001	1991	2001	
1 000,0+	1	11,79	11,43	13,61	15,50	13,00	14,15	108,8
300,0–999,9	2	7,97	7,80	9,28	8,83	8,85	8,49	95,9
100,0–199,9	8	8,54	8,38	10,36	10,86	9,75	10,03	102,9
50,0–99,9	13	7,65	7,50	8,76	8,58	8,39	8,22	97,9
20,0–49,9	47	12,49	12,48	15,45	15,34	14,47	14,38	99,4
10,0–19,9	64	8,17	8,18	9,56	9,63	9,09	9,15	100,7
5,0–9,9	105	7,03	7,08	7,99	7,49	7,67	7,37	96,1
2,5–4,9	189	6,81	6,99	6,49	6,29	6,60	6,53	98,8
Střediska celkem	429	70,45	69,83	81,51	82,51	77,82	78,30	100,6
Ostatní obce	5 785	29,55	30,17	18,49	17,49	22,18	21,70	97,8

Poznámky: Některá střediska byla vymezena jako aglomerace (celkem bylo připojeno 44 obcí) – viz tabulková příloha 2, v níž jsou uvedena i výchozí data.

Tab. 20: Vývojová dynamika a sídelní hierarchie

Velikostní kategorie středisek (KV 2001)	Vývojové indexy 1991–2001				Poměr (index) relativní pracovní a obytné velikosti			
	Za celou ČR		ČR bez kraje Ústeckého a Moravskoslezského		Za celou ČR		ČR bez kraje Ústeckého a Moravskoslezského	
	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	1991	2001	1991	2001
1 000,0+	97,0	113,9	97,0	113,9	115,5	135,7	115,5	135,7
300,0–999,9	97,8	95,1	97,6	104,3	116,5	113,3	122,7	131,1
100,0–199,9	98,1	104,8	98,1	106,1	121,3	129,6	122,2	132,2
50,0–99,9	98,1	97,9	98,1	106,8	114,5	114,3	120,7	131,4
20,0–49,9	99,9	99,2	100,4	101,3	123,7	122,9	127,2	128,3
10,0–19,9	100,1	100,8	100,3	102,0	116,9	117,7	118,9	121,0
5,0–9,9	100,7	93,7	100,5	95,8	113,7	105,8	116,0	110,6
2,5–4,9	102,6	96,8	102,7	98,0	95,3	90,0	98,1	93,6
Střediska celkem	99,1	101,2	99,2	104,5	115,7	118,2	118,1	124,3
Ostatní obce	102,1	94,6	101,8	95,5	62,6	58,0	62,6	58,7

Poznámky a prameny: viz tab. 19 a tabulková příloha 2

Předchozí zdůvodnění je možno empiricky doložit jednoduchými charakteristikami. V letech 1991–2001 se zvýšil podíl všech metropolitních areálů na EA ČR z 53,7 % na 57,9 %, tedy vzhledem ke krátkosti období značně. Při vyloučení „pozitivního extrému“ pražského areálu však došlo k poklesu tohoto podílu: ze 37,7 % na 34,1 %. Při dalším vyloučení „negativních extrémů“ ústeckého a ostravského areálu zůstal pak podíl (ostatních) metropolitních areálů stabilní, a v případě vyloučení i areálu karlovarsko-sokolovského by byl jen nepatrně růstový: 20,4 % v roce 1991 a 20,8 % v roce 2001. Vliv typového vymezení, resp. rozlišení souboru metropolitních areálů je tedy mimořádný, neboť může vyústit v konstatování všech hodnotících závěrů – růst, úbytek i stagnace.

Je tedy zřejmé, že podrobnější a specifické zhodnocení vlivu regionální/sídelní hierarchie na jedné straně a polohové makrodiferenciace na straně druhé je možné až po vyloučení výše charakterizovaných extrémů. Vhodná je přitom kombinace obou hledisek a odpovídajících polarizací pro typové rozlišení „zbývající většiny“ okresů. Základ této polarizace dostatečně zachycuje odlišení (ostatních) metropolitních okresů a okresů nemetropolitních v případě hierarchického faktoru a odlišení tří polohových zón – zjednodušeně a ne zcela přesně označených jako západ, střed a východ. Vymezení těchto zón bylo provedeno podle dříve stanoveného (a diskutovaného) pořadí celých krajů z hlediska jejich polohové atraktivity (viz tab. 16 a příslušný text): 1.–4. jednotka (Praha + Středočeský kraj, Plzeňský, Karlovarský a Jihočeský kraj) tvoří atraktivní západní zónu, 5.–10. jednotka neutrální střední zónu a 11.–13. jednotka (Olomoucký, Zlínský a Moravskoslezský kraj) periferní zónu východní. Z hlediska mechanického uplatnění západových zonalizací se pochopitelně jeví zařazení Ústecka do střední zóny jako chybné. V tomto případě byla však zohledněna výhodnější poloha Jihomoravského kraje (sousedství Rakouska kontra sousedství problémového Saska) a dále skutečnost, že většina Ústecka – čtyři pánevní okresy – byla z hodnocení vyloučena.

Stanovení dvou extrémních typů a šesti „ostatních“ typů okresů určených podle polohových zón a zároveň podle regionální hierarchie tvoří základnu pro generalizované postižení regionální diferenciace. Doplňující význam mají pak různé agregace těchto typů jak to uvádí tab. 18. Územně podrobnější rozvedení celého hodnocení, které je podstatné pro posouzení významu sídelní hierarchie, poskytují dále údaje v tab. 19 a 20. Pro úroveň obcí, resp. středisek nejsou ovšem k dispozici data o EA, takže je nutné hodnotit pouze velikost a změny podle pracovních příležitostí (pro srovnání jsou sledovány i změny obyvatelstva a agregátního ukazatele KV). Všeobecně lze předpokládat, že vývoj pracovních příležitostí koresponduje s vývojem EA, byť při značně zmírněné úrovni diferenciace. Také v případě hodnocení diferenciace podle velikostních kategorií středisek byl alternativně vyloučen „rušivý“ vliv pánevních prostorů (vyloučením středisek Ústeckého a Moravskoslezského kraje). Z charakteristik prezentovaných v tab. 18–20 lze vyvozovat následující závěry:

- 1) Za nesporně nejvýznamnější podmiňující faktor územního vývoje a zvláště pak dosažené (ovšem i výchozí) ekonomické i celkové společenské úrovně je oprávněně označovat faktor regionální/sídelní hierarchie. Tento závěr není překvapující, neboť pouze opětovně dokládá principiální význam hierarchie pro organizaci sociogeografických systémů. Jeho specifické uplatnění může ovšem nabývat rozmanitých forem a diferencovaných účinků. Tak tomu je i v transformačním procesu, kdy měřítkově odlišné hierarchické polarizace (tedy vlastně hierarchie hierarchií) typu jádro – periférie měly rozdílně silné diferenciatní důsledky. Páteří hierarchie regionální i sídelní je samozřejmě významová diferenciace středisek, resp. aglomerací. Navzdory relativní plynulosti této diferenciace lze však rozlišovat různá „patra“ této hierarchie, jejichž přesnější rozlišení zároveň odpovídá specifčnosti příslušného sociogeografického systému. V případě Česka jsou nejvýraznější tři taková patra, která současně odpovídají různým měřítkovým řádům působnosti středisek (viz podrobněji 4. kapitola): makroregionální (Praha), mezoregionální (krajská města bez Jihlavy) a mikroregionální, resp. „ostatní“. V závislosti na zvyšování hierarchické úrovně center se současně vývojově proměňuje a relativizuje širě jejich vymezení: zjednodušeně v posloupnosti nodální středisko – (nadnodální) metropolitní areál – event. regionální koncentrace. Různá širě vymezení může být spojována s různým měřítkovým řádem diferenciace, resp. polarizace. Tak např. nejvyšší jednotku Prahu je možné

„ponechat“ v administrativním vymezení pro hodnocení na mikroregionální úrovni, ve vymezení úžeji chápaného metropolitního areálu (spolu s okresy Praha-východ a Praha-západ) pro hodnocení na mezoregionální úrovni a konečně ve vymezení široce chápaného celostátního jádra (např. spojení s celým Středočeským krajem) na úrovni nejvyšší. Právě z těchto důvodů je možné hovořit nejen o sídelní, ale i o regionální hierarchii. Současně podmiňující vliv této hierarchie na několika měřítkových úrovních územní diference dokazuje prioritní vliv tohoto faktoru na diferenciaci územního vývoje. Navíc je tento vliv v podstatě nejsilnější i z hlediska jednotlivě posuzovaných úrovní – zcela zřetelné to je při vyloučení pánevních prostorů z příslušných hodnocení. Přestože míra územní diference, resp. polarizace v rámci národních systémů se obecně zvyšuje v závislosti na snižování měřítkového řádu regionů (musí být ovšem relativizovaně hodnocena – viz např. Hampl, 1998), byly vývojové efekty hierarchické polarizace v transformačním období uspořádány spíše opačně:

- (i) Na makroregionální (krajské) úrovni se zvýšil podíl „jádra“ (středočeské oblasti) na EA státu z 24,4 % na 31,9 %, tj. o 7,5 %. Je vhodné poznamenat, že i samotný Středočeský kraj svůj podíl zvýšil (byť nepatrně), zatímco všechny zbývající kraje svůj podíl snížily.
- (ii) Na mezoregionální úrovni je z hlediska hierarchicky podmíněné diference agregátní charakteristikou změna proporcí mezi metropolitními a ostatními okresy: v případě EA došlo k zvýšení podílu metropolitních areálů z 53,74 % na 57,86 %, tj. o cca 4,1 % (tedy pouze 55 % změny na mikroregionální úrovni).
- (iii) Konečně na mikroregionální, resp. lokální úrovni je možné konstatovat i při zúžení souboru středisek na 135 největších (s KV 10,0 a více) zisk pouze 1,7 % pracovních příležitostí od velikostně nižších kategorií. I když byl tento zisk v případě EA nepochybně vyšší (opět ovšem díky samotné Praze) jeho velikost patrně nedosáhla hodnoty uvedené pro mezoregionální úroveň. Přitom nárůst podílu Prahy na pracovních příležitostech ČR byl o 1,9 %, takže zbývajících 134 středisek svůj podíl nepatrně snížilo! Nicméně platí, že vývojový index u pracovních příležitostí se v podstatě zvyšuje v závislosti na zvětšování středisek, byť s několika odchylkami. Ty lze však „odstranit“ prostřednictvím redukce počtu kategorií a především pak vyloučením krajů obou velkých pánví. V posloupnosti „Praha – střediska s KV 100,0 až 999,9 – 20,0 až 99,9 – 5,0 až 19,9 – 2,5 až 4,9 – ostatní obce“ po zmíněných úpravách dochází k plynulému snižování hodnoty vývojového indexu u pracovních příležitostí: 113,9–105,5–102,6–99,1–98,0–95,5. Na tomto místě je nutné ještě poznamenat, že ostatní charakteristiky velikostní diference středisek uvedené v tab. 19 a 20 budou diskutovány až v další části (3.3) v rámci sledování vývoje a stavu hierarchie osídlení.

Charakteristiky hierarchické podmíněnosti vývoje i dosaženého stavu diference ekonomiky na různých měřítkových řádech odpovídají pochopitelně v první řadě růstové a velikostní dominanci Prahy a omezeně i jejího zázemí. Právě proto, že se jedná o hierarchicky nejvyšší jednotku projevují se důsledky její dominance na všech řádových/měřítkových úrovních a zvýšeně pak na úrovni makroregionální. Také z hlediska dříve stanovených typů okresů je vysoká úroveň této dominance jednoznačná, a to podle obou nejdůležitějších indikátorů transformační úspěšnosti (EA/obyv. a index EA). Charakteristická je i kvalitativní hierarchizace v posloupnosti typů okresů (zde bez polohového rozlišení) podle zmíněných indikátorů. V případě

dosažené ekonomické úrovně (EA/obyv.) je pořadí: metropolitní areál Prahy (180,1) – „ostatní“ metropolitní areály (104,1) – pánevní metropolitní areály (89,7) – nemetropolitní okresy (80,6). V případě dynamiky ekonomického vývoje se ovšem pánevní areály dostávají na poslední místo: pražský metropolitní areál (148,3) – „ostatní“ metropolitní areály (100,1) – nemetropolitní okresy (91,1) – pánevní metropolitní areály (75,9). Rozdíly v úrovni a v dynamice ekonomiky jsou tedy podle typů metropolitních areálů extrémní (89,7–180,1 u EA/obyv. a 75,9–148,3 u vývojového indexu). Mezi nemetropolitními, polohově rozlišenými typy jsou pak řádově nižší (74,6–86,8 u EA/obyv. a 87,7–95,2 u vývojového indexu). V tomto smyslu je možno konstatovat všeobecně vyšší variabilitu změn na hierarchicky vyšších úrovních (pochopitelně s vyloučením úrovně nejvyšší reprezentované jedinou jednotkou).

- 2) Za významově druhý podmiňující faktor regionálního vývoje je možné označovat polohu, a to speciálně makropolohu. Zjištěné diference jsou v tomto případě ovšem nižší než u hierarchicky určených typů a z hlediska měřítkového mohly být zhodnoceny jen v úrovni celostátní makrodiferenciace, resp. i mezodiferenciace. Při nezbytné agregaci okresů do tří polohových zón byly předpokládané pravidelnosti potvrzeny jednoznačně. Celkem se nabízí šest možností ověření předpokladu zvyšování transformační úspěšnosti od východní zóny přes střední zónu k zóně západní:

- a) Odpovídající posloupnost EA/obyv. v roce 2001 byla:
- podle všech okresů: 84,1–88,0–123,1;
 - podle metropolitních okresů (bez obou extrémních typů): 99,4–106,8–102,8, resp. 109,6 (při vyloučení karlovarsko–sokolovského areálu);
 - podle nemetropolitních okresů: 74,6–79,3–86,8.
- b) Posloupnost hodnot indexu vývoje EA v letech 1991–2001 byla:
- podle všech okresů: 84,0–92,0–117,8;
 - podle metropolitních okresů (bez obou extrémních typů): 96,2–102,8–98,3, resp. 105,1 (při vyloučení areálu karlovarsko–sokolovského);
 - podle nemetropolitních okresů: 87,7–89,7–95,2.

Ve všech hodnoceních byl tedy potvrzen základní předpoklad o diferenciačním vlivu polohy a o orientaci jeho působení. Jedinou výjimkou je případ „ostatních“ metropolitních okresů západní zóny při nevyčlenění karlovarsko–sokolovského metropolitního areálu, jakožto areálu pánevního typu, z těchto hodnocení. Navíc je nezbytné zdůraznit, že při hodnocení všech metropolitních okresů (včetně obou typů extrémů) by byly rozdíly mezi zónami ještě výraznější než v předchozích případech: 93,7–101,0–153,7 u EA/obyv. a 81,2–94,9–132,8 u vývojového indexu EA.

- 3) Posledním uvažovaným podmiňujícím faktorem je „zděděná ekonomická specializace“, kterou lze považovat za rozhodující pro vývoj pánevních areálů (a částečně i jejich zázemí). Celkové uplatnění tohoto faktoru je však obtížné blíže určit, a to i v případě druhého – pozitivního – extrému areálu pražského, u něhož je nezbytné v první řadě podtrhovat hierarchicky nejvyšší postavení. Všeobecně totiž existuje vysoká souhlasnost hierarchie a funkční specializace, takže vyhraněných případů zřetelné svázanosti vývojové dynamiky a úzké ekonomické specializace je poměrně málo. Proto také případ našich pánví je nutno považovat za více méně unikátní anomálii, která ovšem vybočuje z pravidelností vázaných na integrální druhy faktorů

jako je regionální/sídelní hierarchie nebo polohová atraktivita. K věcným charakteristikám v tab. 18 je navíc vhodné dodat, že extrém pánevních prostorů je zřejmý jen při sledování vývojové dynamiky nebo míry nezaměstnanosti. Avšak ani v těchto případech není negativním extrémem jediným – obdobné hodnoty vykazují i nemetropolitní periferně lokalizované okresy jako jsou Bruntál, Jeseník a Šumperk, ale např. i Hodonín.

V závěru sledování podmíněnosti současného vývoje územní diferenciac ekonomiky a v podstatě i celkové společenské úrovně je možné v souladu s předchozími charakteristikami hlavních faktorů, zdůraznit tři hlavní skutečnosti:

- a) Vývoj diferenciac je podmíněn složitým spolupůsobením mnoha faktorů, jejichž izolované posouzení není v podstatě možné. Přesto lze hlavní faktory, tj. v první řadě faktory integrálního typu, základním způsobem významově rozlišit prostřednictvím vhodné agregace, resp. typologie územních jednotek. Za nejpodstatnější je opakovaně možné označit faktor regionální/sídelní hierarchie u něhož je navíc nutno zdůrazňovat mnohostupňovité uplatnění z měřítkového hlediska. Méně významný je vliv polohového faktoru, ale i ten má všeobecné uplatnění, a to speciálně v úrovni makrodiferenciac. Konečně faktor zděděné ekonomické (nevýhodné) specializace má výrazné, ale pouze regionálně specifické uplatnění.
- b) Podle 8 základních typů okresů jsou patrně nejlépe patrné podstatné charakteristiky regionální diferenciac (ekonomického) vývoje, a to již podle pouhého pořadí těchto typů: pražský metropolitní areál (dále MA) s indexem vývoje v letech 1991–2001 148,3 – „ostatní“ MA v západní (98,3, eventuálně 105,1 při vyloučení karlovarsko-sokolovského MA) a střední zóně (102,8) – „ostatní“ MA ve východní zóně (96,2) – nemetropolitní (dále N) území v západní zóně (95,2) – N území ve střední zóně (89,7) – N území ve východní zóně (87,7) – pánevní MA (75,9). Vcelku tedy dominuje hierarchické rozrůznění (MA > N), které je sekundárně rozvedeno podle rozrůznění polohového. Specifický extrém představuje negativní zděděná specializace u pánevních MA. Rozdíly v dynamice jsou poměrně zřetelné, ale významná (skokovitá) rozdílnost je pouze mezi prvním a druhým (resp. ostatními) typem okresů.
- c) Rozlišení 8 typových souborů zároveň vystihuje i nepodstatnější znaky dosažené regionální diferenciac v ekonomické (společenské) úrovni. Pořadí typů je téměř totožné s pořadím podle dynamiky vývoje. Jedinou výjimkou je přesun pánevních MA na 5. místo, tj. před všechny typy nemetropolitních okresů. Hierarchická forma polarizace (MA : N) je tedy v tomto případě zesílena, což celkově vyjadřuje i větší variační rozpětí příslušných hodnot EA/obyv. v roce 2001: 74,6–180,1 (u vývojových indexů pouze 75,9–148,3). Rozdíly v ekonomické úrovni jsou podle pořadí typů uspořádány pravidelně a jsou dostatečně zřetelné (výjimkou je opět alternativní pořadí MA v západní a střední zóně), výrazný je opět odstup nejvyšší jednotky od ostatních typů.

3.3 KVALITATIVNÍ PROMĚNY KONCENTRAČNÍHO PROCESU A HIERARCHICKE ORGANIZACE

Dosažený stav územní koncentrace společenských jevů a hierarchické uspořádání a odpovídající velikostní rozrůznění sociogeografických jednotek (sídel nebo regionů různých měřítkových řádů) je oprávněně označovat za nejpodstatnější charakteristiky „stavu“ geografické organizace společnosti a koncentrační i hierarchizační procesy pak za nejpodstatnější vývojové tendence této organizace. V tomto smyslu spočívá těžiště následujícího sledování v analýze transformace geografické organizace samotné, resp. geografické organizace společnosti v užším slova smyslu. Tato organizace je primárně podmíněna interakcí společnosti a přírodního prostředí, sekundárně pak – a to postupně zesíleně až dominantně – principy efektivní územní dělby práce a aktivizace územních komunit (viz např. rozlišení úrovní a vývoje regionální organizace společnosti – Hampl, 2003, str. 183). Její podmíněnosti jsou tedy částečně odlišné od podmíněnosti vnitřního uspořádání společnosti i úzce chápané společenské dělby práce především v důsledku vyššího významu přírodních a polohových faktorů na jedné straně a integrovaného spolupůsobení faktorů i zájmů ekonomických, sociálních, kulturních, politických a ekologických u územních celků, resp. komunit (subjektů územního vývoje) na straně druhé. V tomto pojetí má geografická/environmentální organizace společnosti relativní autonomii oproti vnitřní společenské organizaci a kvalitativně různorodější, a tedy komplexnější podmíněnosti. Podstatné znaky a pravidelnosti geografického uspořádání se proto týkají diferenciací v územní intenzitě osídlení a ekonomiky, a zejména pak hierarchizace komplexních územně-společenských celků jako jsou města, sociogeografické regiony apod. Návaznost charakterizované primární geografické/vnější organizace společnosti na organizaci vnitřní je pak vyjádřena specifikací „sekundárního obsahu“ geografické organizace, jakožto územní strukturace, vnitřně podmíněných společenských poměrů. Hlavní znaky/pravidelnosti se v tomto případě vztahují k diferenciaci sociální a ekonomické úrovně z hlediska územních komunit různého velikostního řádu, jak to konečně ilustrovalo sledování v předchozí podkapitole.

Rozlišení obou typů geografické organizace je ovšem abstraktní konstrukcí, která nemůže směřovat k určení různých forem této organizace, nýbrž pouze k různému obsahovému vymezení téže organizace. Ta je pochopitelně integrální, takže v obou typech hodnocení jsou sledovány totožné jednotky sídelní i regionální. V důsledku obsahové různorodosti a zejména pak různorodosti podmiňujících faktorů sociogeografických celků je ovšem v jejich rámci možné a potřebné určovat odlišné a odlišně podmíněné struktury a procesy. V obecné úrovni se jedná o rozlišení semikomplexních a komplexních systémů (Hampl, 1998): komplexně podmíněná geografická organizace společnosti v prostředí na jedné straně a semikomplexně, tj. „pouze“ společensky podmíněné uspořádání sociálních, ekonomických, politických a kulturních struktur v rámci územních celků na straně druhé. V druhém případě se přitom jedná jen o jednu z parciálních forem vnitřní strukturace společnosti, která je nejen „nezbytná“ (vše má svoji územní, resp. prostorovou strukturaci), ale která představuje i specifický výsledek interakcí vnější a vnitřní organizace společnosti. U těchto interakcí je oprávněně zdůrazňovat jednak souhlasnou vývojovou orientaci (viz např. souběžnost procesů industrializace a územní koncentrace) a jednak vzájemně aktivizující podněcování: rozdílný rozvojový potenciál územních celků podmiňuje diferencovaný vývoj společnosti a vnitřní posuny v potřebách a cílech společnosti vyvolávají změny ve funkční diferenciaci sídel a regionů (viz

rozdílný současný vývoj velkých měst podmíněný kvalitativní strukturou jejich funkcí nebo dynamický rozvoj řady rekreačních, dříve zaostávajících, periferních oblastí).

Naznačené vzájemné spolupůsobení a ovlivňování procesů vázaných dominantně buď na vnitřní anebo na vnější organizaci společnosti potvrzuje jejich integrální sounáležitost a ztěžuje rozlišení obou organizací. Proto se v literatuře běžně setkáváme s jejich zaměňováním, resp. i ztotožňováním. Chybí i jejich terminologické rozlišení – alespoň pracovní bude proto v dalším textu používán pojem „sociogeografické“ pro označování struktur a procesů primárně spojených s vnější organizací společnosti (geografickou v užším slova smyslu) a pojem „geosociální“ pro označení struktur a procesů primárně spojených s vnitřní organizací společnosti, byť v její územně, a tedy geograficky uspořádané formě. Potřebnost tohoto rozlišení má nepochybné poznávací opodstatnění, neboť znaky a změny obou diskutovaných typů geografických/územních struktur jsou v řadě ohledů rozdílné. Názorně to dokládají charakteristiky koncentračního procesu v transformačním období uvedené v tab. 21. Srovnání příslušných údajů navozuje hodnocení trojího druhu. Za prvé je to rozlišení úrovně a dynamiky změn právě u územních (sociogeografických) a u sociálních (geosociálních) nerovnoměrností v distribuci ekonomického agregátu: v prvním případě je nerovnoměrnost/koncentrace posuzována ve vztahu k území, v druhém případě ve vztahu k obyvatelstvu. Pro větší názornost uvedme, že k roku 2001 při okresním členění byla „koncentrovaná“ polovina EA vázána na pouhých 14,87 % území státu, ale na 37,87 % jeho obyvatelstva. Z hlediska míry nerovnoměrnosti/koncentrace ekonomiky existuje tedy významný rozdíl mezi její územní a sociální distribucí, viz i obr. 10.

Tab. 21: Změny úrovně územních a sociálních nerovnoměrností (koncentrací) vybraných jevů

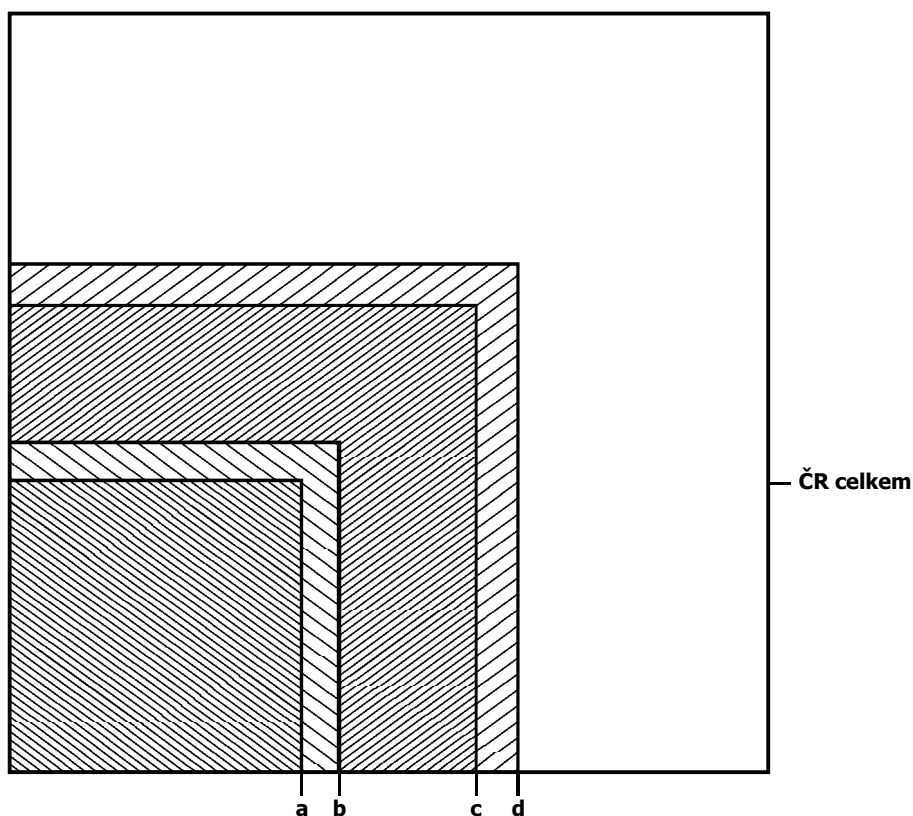
Hodnocený jev	Úroveň nerovnoměrnosti (H) při členění			
	Podle krajů		Podle okresů	
	1991	2001	1991	2001
a) Územní nerovnoměrnost u:				
Obyvatelstva	66,09	65,72	77,05	76,76
Pracovních příležitostí	66,39	66,95	79,03	79,48
Ekonomického agregátu (EA)	68,25	71,46	81,36	85,13
b) Nerovnoměrnost distribuce EA ve vztahu k obyvatelstvu	53,18	58,02	55,89	62,13

Poznámky: Ukazatel H odpovídá bodu na Lorenzově oblouku a vyjadřuje podíl území nebo obyvatelstva v % na ČR k němuž se vztahuje „nekoncentrovaná“ polovina hodnoceného jevu. Vymezení krajů a okresů je k 1.3.2001, byly však spojeny velkoměstské jednotky s jejich zázemím: Praha + Středočeský kraj v úrovni krajů (celkem bylo sledováno 13 celků); Praha, Plzeň a Brno byly spojeny s příslušnými venkovskými okresy a Ostrava s Frýdkem-Místkem a Karvinou, takže na okresní úrovni bylo hodnoceno 70 jednotek.

Prameny: viz tabulková příloha 1

Změny obou typů nerovnoměrností byly však v transformačním období odlišné. Společná byla sice orientace změn (růst koncentrace), ale zvýšení geosociální nerovnoměrnosti bylo významnější než zvýšení nerovnoměrnosti sociogeografické (územní), a to na obou zachycených měřítkových úrovních. Výjimečné zvýšení geosociální nerovnoměrnosti je ovšem nutno považovat za relativně krátkodobý a dočasný trend, za reakci na předchozí „socialistickou nivelizaci“ na jedné straně a na zásadní změnu společenského systému vedoucí k pronikavé redistribuci ekonomiky na straně druhé. V kontextu dlouhodobých tendencí vyjádřených v generalizované podobě v modelech vývojových

Obr. 10: Úroveň a změna koncentrace ekonomického agregátu (EA) ve vztahu k území a k obyvatelstvu



- a** – podíl území okresů koncentrujících polovinu EA v r. 2001
- b** – podíl území okresů koncentrujících polovinu EA v r. 1991
- c** – podíl obyvatelstva okresů koncentrujících polovinu EA v r. 2001
- d** – podíl obyvatelstva okresů koncentrujících polovinu EA v r. 1991

Poznámky:

Vymezení okresů bylo upraveno (viz tab. 21); výběr okresů s výraznou koncentrací byl určen jejich pořadím podle EA/km² (územní koncentrace), resp. EA/obyv. (sociální koncentrace) a příslušnou kumulací jejich podílů až do dosažení 50 % EA. Ostatní vysvětlení + prameny viz tab. 21 a tabulková příloha 1.

cyklů (viz např. Kuznets, 1955 a především Friedmann, 1966) je proto oprávněné hodnotit transformační období jako divergenční fázi rozvojového (resp. nápravného) cyklu a zároveň předpokládat pozdější nástup fáze konvergenční. V tomto smyslu nelze obecně kvalifikovat změny geosociálních nerovnoměrností v porovnání se změnami sociogeografickými jako „vyšší“. Podstatný vývojový rozdíl není však ve velikosti změn, nýbrž v jejich proměnlivosti. V případě vývoje sociogeografických nerovnoměrností se navíc střídání fází divergenčních a konvergenčních uplatňuje jen omezeně: viz především dlouhodobý proces geografické koncentrace obyvatelstva a ekonomiky v industriálním období, který nebyl následován vývojovým obratem v orientaci změn, nýbrž byl zakončen relativní stabilizací dosažené (zvýšené) nerovnoměrnosti (viz i nepatrné změny v úrovni územní koncentrace obyvatelstva jak uvádí tab. 21). To vše umožňuje přijmout obecný závěr o zásadně vyšší úrovni nerovnoměrností/koncentrací společenských jevů v případě jejich územní distribuce než v případě distribuce sociální/populační a zároveň závěr o podstatně vyšší proměnlivosti (geo)sociálních distribucí než distribucí (socio)geografických.

Druhý typ hodnocení se vztahuje k problematice kvalitativní diferenciac procesu samotné územní koncentrace. V tab. 21 byly zachyceny změny této koncentrace u tří základních složek sociogeografické organizace: obyvatelstva, pracovních příležitostí a ekonomického agregátu. V uvedené posloupnosti, kterou je v zásadě možno označovat za posloupnost v progresivitě a kvalitativní významnosti složek sociogeografických systémů, se zvyšují úrovně územní koncentrace i dynamika změn této úrovně v transformačním období. Zatímco distribuce obyvatelstva se téměř nezměnila (zjištěný nepatrný pokles koncentrace je navíc přinejmenším vyrovnán rozmístěním nepodchyceného značného počtu cizinců) a růst koncentrace pracovních příležitostí byl jen nevýznamný (při plném zahrnutí aktivit cizinců a kompletaci informací o dojížděcí za prací by byl ovšem tento růst o něco vyšší) došlo k výraznému zvýšení koncentrace ekonomiky. Rozdíly v míře koncentrace dílčích složek se tedy vzhledem k délce období značně zvýšily: v „citlivější“ okresní úrovni se rozdíl hodnot pro pracovní příležitosti a pro obyvatelstvo zvětšil z 1,98 na 2,72, pro EA a pro obyvatelstvo pak ze 4,31 na 8,37. Tyto skutečnosti nelze vysvětlovat pouze specifickostí transformačního období. Transformační změny nepochybně přispěly k intenzitě změn, obecný směr vývoje koncentračních procesů byl však primárně podmíněn přechodem od industriální k post-industriální společnosti, a tedy od extenzivních forem vývoje k formám intenzivním. V případě vývoje geografické koncentrace lze tuto proměnu charakterizovat na jedné straně jako diferencované ukončování územní koncentrace jevů a na straně druhé jako rozvíjení koncentrace vztahů, resp. vztahového působení spojeného zejména s kvalitativním významovým přehodnocováním funkcí či ekonomických aktivit. Proto je distribuce právě obytných funkcí více méně stabilizována (s výjimkou parciálních procesů typu suburbanizace), koncentrace pracovních míst je významně zpomalována, ale koncentrace ekonomiky ještě dynamicky pokračuje (v případě EA se uplatnil přehodnocovací efekt v růstu a přeměně mzdové diferenciac). Podstatným znakem přechodu z industriální do post-industriální vývojové fáze je tedy ztráta integrální povahy koncentračního procesu, jeho kvalitativní strukturace a substituce změn v rozmístění jevů na změny v uspořádání vztahů a ve vztahovém ovlivňování (především růst řídicí působnosti kvalitativně rozvinutých velkých center na rozsáhlé regionální systémy). Všechny tyto tendence jsou přitom podmíněny regionální hierarchií a jejím dalším, převážně kvalitativním, umocňováním jak to dokládají i údaje v tab. 22.

Tab. 22: Rozdíly v podílech vybraných jevů z hlediska regionální hierarchie

Hierarchická kategorie	Pracovní příležitosti: obyvatelstva (index)		Ekonomický agregát: obyvatelstva (index)	
	1991	2001	1991	2001
Metropolitní okresy	106	109	112	121
z toho: pražské	110	129	119	180
pánevni	104	91	117	90
ostatní	105	107	104	104
Nemetropolitní okresy	94	92	89	81

Poznámky a prameny: viz tab. 18 a tabulková příloha 1

Konečně třetí typ hodnocení je možné spojovat s postižením měřítkové diferenciaci sledovaných znaků a změn. Vzhledem k dosažitelné datové základně i omezené velikosti státu byly ovšem zachyceny pouze dvě měřítkové úrovně. Přesto je důležité, že charakter diferenciaci sledovaných složek i orientace vývoje jejich koncentrace byly na obou měřítkových úrovních shodné. To dokládá obecnější platnost výše hodnocených tendencí i strukturálních rozdílů. Zvláštní význam je přitom možné přisuzovat zjištění obdobné velikosti změn na obou měřítkových úrovních, neboť míry nerovnoměrností jsou v důsledku různé územní podrobnosti (citlivosti) hodnocení značně rozdílné. Vysvětlení této skutečnosti, tj. i výrazného prohlubování makroregionální diferenciaci v Česku je možno hledat v prvé řadě ve výjimečném posilování dominance Prahy, a proto i středočeské oblasti. Sekundární význam měl dále „obrat“ geopolitických a geoekonomických poměrů, a s tím spojená revitalizace dlouhodobého historického utváření západovýchodní zonality evropského prostoru.

Hodnocení dynamiky koncentračních procesů je nezbytné doplnit základními charakteristikami individuální variability změn (v úrovni okresů) a s tím související dvojí orientací selektivních procesů. Tyto otázky byly sice sledovány již dříve a byly i empiricky doloženy především na příkladě proměn souboru deseti nejvyšších jednotek z hlediska mzdové a ekonomické úrovně (tab. 14). Ucelenější pohled poskytují však údaje v tab. 23, kde jsou zachyceny jednak četnosti růstových a ztrátových okresů (v tomto případě nejsou záměrně městské okresy spojovány s jejich zázemím) a jednak velikostní přesuny podílů na EA mezi oběma typy okresů. Tato hodnocení jsou současně rozlišena podle základních kategorií okresů ve smyslu regionální hierarchie (v zájmu zvýraznění změn byly k pánevni okresům přiřazeny i okresy karlovarského areálu). Z údajů lze vyvozovat tři hlavní závěry:

- (i) Výrazná asymetrie v zastoupení růstových a ztrátových jednotek (13:64) opětovně potvrzuje divergenční orientaci transformačního vývoje. Celkový objem změn/přesunů (přes 9 %) pak dokládá vysokou dynamiku selektivních procesů.
- (ii) Jednoznačně je doložena i hierarchická podmíněnost selektivních procesů a výjimečná polarita extrémních kategorií metropolitních areálů pražského a pánevni, a to u všech okresů (všechny byly růstové v prvním případě a všechny byly ztrátové v případě druhém). Charakteristický je i vzácný výskyt růstových jednotek v nejpočetnější kategorii nemetropolitních okresů – z 53 okresů vykázalo výrazný růst pouze Mladoboleslavsko, mírný růst pak Jihlavsko a Domažlicko.
- (iii) Jestliže celkový rozsah změn podílů na ekonomickém agregátu vyjadřuje významný rozsah selektivních procesů pak „přesuny“ podílů mezi metropolitními a ostatními okresy v podstatě vyjadřují významový rozsah koncentračních procesů. Ten odpovídá rozdílu v objemu pozitivní,

koncentračně orientované, selekce a sekce negativní orientované dekoncentračně. Zvýšení podílu růstových jednotek bylo o 9,1 %, z toho o 8,4 % u jednotek metropolitních. Celkové zvýšení podílu metropolitních areálů bylo však jen o 4,1 %. Nepříznivý vývoj pánevních areálů (negativní selekce) tedy významně utlumil celkový koncentrační efekt selektivních tendencí na cca poloviční úroveň objemu pozitivní selekce.

Tab. 23: Regionální hierarchie a selektivní ekonomický vývoj podle okresů

Hierarchická kategorie	Počet okresů	Změna podílu (%) na ekonomickém agregátu ČR v letech 1991–2001				
		Počet okresů		Růstové okresy	Ztrátové okresy	Celkem
		Růstových	Ztrátových			
Metropolitní:						
Pražské	3	3	0	7,73	0	7,73
Pánevní	9	0	9	0	-4,01	-4,01
Ostatní	12	7	5	0,67	-0,26	0,41
Nemetropolitní:	53	3	50	0,69	-4,82	-4,13
Celkem	77	13	64	9,09	-9,09	0

Poznámky a prameny: Jako pánevní areály byly uvažovány ústecký, ostravský i karlovarsko-sokolovský areál. Ostatní vysvětlení a prameny viz tabulková příloha 1.

Všechna dosavadní hodnocení se týkala úrovně a změn ve velikostní diferenciaci územních jednotek, resp. rozdílů v územní intenzitě výskytu socioekonomických jevů nebo diferenciaci v ekonomické výkonnosti/vyspělosti těchto jednotek. Všeobecně se tedy jednalo pouze o sledování velikostně-významových charakteristik, které jsou pro postižení geografické organizace nepochybně nejdůležitější. Nicméně v procesu vývoje této organizace dochází i k důležitým strukturálním změnám, které se navíc prosazují převážně všeobecným způsobem (tj. souběžně ve všech jednotkách) a které také vyjadřují určitou – právě jen strukturální – podobnost geografických jednotek, jejich kvalitativní druhovost v užším slova smyslu. Z hlediska podchyceného transformačního období v letech 1991–2001 byla jednoznačně nejvýznamnější a nejcelkovější tendencí terciarizace ekonomiky. Podíl nevýrobní sféry na zaměstnanosti se celkově v ČR zvýšil ze 43,5 % na 54,5 %, přičemž obdobný nárůst byl ve všech krajích: variační rozpětí přírůstků podílů terciárního sektoru bylo velmi úzké, tj. od 7,8 % do 12,6 % (při spojení Prahy a Středočeského kraje). Společným znakem všech krajů byl i pokles podílu priméru a s výjimkou tří krajů i pokles podílu sekundéru – v případě krajů Jihočeského, Plzeňského a Vysočiny je však možné spojovat mírné zvýšení podílu sekundéru s výchozím i přetrvávajícím nejvyšším zastoupením priméru – viz tab. 24.

Omezená variabilita územních jednotek z hlediska jejich strukturálních znaků (podíl terciéru, nodální forma organizace apod.), resp. jejich relativní homogenita podle těchto znaků je tedy v protikladu vůči hierarchicky uspořádané heterogenitě souborů geografických celků podle velikostních a významových znaků. Protikladná je i vývojová orientace změn obou typů znaků. Zatímco v případě velikostních nebo územně intenzitních znaků regionů (EA/km²) a v podstatě i u jejich znaků vyspělostních (EA/obyv.) dochází k vývojové reprodukci hierarchizace/heterogenity příslušných souborů, či dokonce k umocňování této hierarchizace (speciálně v divergenční vývojové fázi) pak z hlediska strukturálních znaků je vývoj souborů územních jednotek převážně procesem rehomogenizačního typu. Tyto skutečnosti byly v obecné úrovni hodnoceny v jiných pracích (např.

Hampl, 1998), ale jejich parciálním doložením mohou být i změny znaků zachycené v předchozím sledování. V tab. 25 je proto porovnávána distribuce četností okresů podle jednotně vymezených variačních tříd, a to k roku 1991 i k roku 2001 z hlediska tří „reprezentativních“ ukazatelů:

- Podíl nevýrobního sektoru na zaměstnanosti, jakožto příklad strukturální charakteristiky, byť dosud částečně vypovídající i o vyspělosti regionální ekonomiky.
- Ekonomická úroveň (EA/obyv.) jako příklad charakteristiky „vyspělosti“ a zároveň jako indikátor semikomplexního typu (primární podmíněnost vnitřní organizací společnosti – geosociální charakteristika).
- Územní intenzita ekonomiky (EA/km²), jakožto příklad velikostně-významové a komplexně podmíněné (vázanost na vnější organizaci společnosti) charakteristiky, tj. charakteristiky sociogeografické.

Tab. 24: Vývoj sektorové struktury ekonomiky

Kraj	Podíl sektorů v roce 1991 (%)			Podíl sektorů v roce 2001 (%)			Zvýšení podílu III. sektoru
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	
Praha	1,8	30,3	67,8	0,6	22,2	77,1	9,7
Středočeský	14,6	45,1	40,3	5,3	40,1	54,6	14,3
Praha+Středočeský	7,9	37,3	54,8	2,9	30,8	66,3	11,5
Jihočeský	19,0	40,5	40,5	8,1	41,9	50,0	9,5
Plzeňský	15,5	41,8	42,7	6,8	42,8	50,5	7,8
Karlovarský	8,8	45,2	46,1	3,2	42,1	54,7	8,6
Ústecký	8,4	47,9	43,7	3,5	41,8	54,7	11,0
Liberecký	9,5	52,9	37,6	3,0	50,0	47,0	9,4
Královéhradecký	13,6	46,2	40,2	5,6	44,3	50,1	9,9
Pardubický	14,6	46,7	38,7	6,6	44,8	48,6	9,9
Vysočina	21,0	44,9	34,1	10,2	46,8	42,9	8,8
Jihomoravský	12,5	45,6	41,9	5,3	40,2	54,5	12,6
Olomoucký	13,5	46,2	40,2	6,2	43,3	50,5	10,3
Zlínský	14,3	51,6	34,0	4,2	49,2	46,6	12,6
Moravskoslezský	7,5	51,8	40,8	3,1	43,8	53,1	12,3
Celkem	11,6	44,9	43,5	4,7	40,8	54,5	11,0

Poznámky: I – primér (zemědělství a lesnictví), II – sekundér (průmysl a stavebnictví), III – terciér (tzv. nevýrobní odvětví). K roku 2001 byly podíly počítány po vyloučení ekonomicky aktivních s nezjištěným odvětvím, jejichž podíl byl poměrně značný (7,6 %).

Prameny: výsledky sčítání 1991 a 2001 (přepočtené na územní vymezení k 1.3.2001), ČSÚ, Praha

Obecným předpokladům odpovídá míra a forma variability souboru okresů v roce 2001: relativní homogenita podle strukturálního znaku, přechodný typ (omezená asymetrie) u znaku vyspělosti a extrémně asymetrické – hierarchické – rozrůznění podle územně intenzitní charakteristiky. V prvním případě je také oprávněně konstatovat relativní reprodukci příslušné homogenity v letech 1991–2001, kdežto v obou dalších případech růst heterogenity odpovídající divergenční povaze dosavadního transformačního vývoje. Určitý náznak asymetrie u sledovaného stupně terciarizace ekonomiky odpovídá, zejména v roce 1991, výše zmíněné částečné spojitosti míry terciarizace s ekonomickou vyspělostí. Vážnějším vybočením z obecných představ je ovšem částečná homogenita souboru okresů

z hlediska ekonomické vyspělosti v roce 1991. Tu lze sice považovat za reálný důsledek poměrně dlouhodobého působení nivelizačních tendencí v socialistickém období, ale také za „optický“ důsledek použité metodiky. Bylo totiž stanoveno variační rozpětí společně pro oba sledované roky, což v tomto případě ovšem odpovídalo pouze stavu v roce 2001. Maximální hodnota v roce 2001 byla podstatně vyšší než v roce 1991, takže distribuce k roku 1991 byla „stlačena“ pouze do 6 tříd – 4 nejvyšší variační třídy zůstaly prázdné.

Tab. 25: Variabilita okresů z hlediska vybraných znaků

Hodnocený jev	Rozdělení četností podle variačních tříd									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Podíl nevýrobního sektoru na zaměstnanosti:										
1991	6	25	25	7	4	2	0	0	1	0
2001	0	0	3	27	16	16	3	4	0	1
EA/obyv.										
1991	3	24	29	9	4	1	0	0	0	0
2001	24	26	12	4	2	0	1	0	0	1
EA/km ²										
1991	59	6	3	1	0	0	1	0	0	0
2001	60	7	2	0	0	0	0	0	0	1

Poznámky: 10 variačních tříd bylo vymezeno po desetinách variačního rozpětí hodnoceného jevu určeného společně pro oba sledované roky (např. u podílu nevýrobního sektoru byla uvažována minimální hodnota k roku 1991 a maximální k roku 2001). Důvodem bylo zajištění potřebné vývojové srovnatelnosti – viz např. celkový posun distribuce okresů podle terciarizace ekonomiky na vyšší úroveň v letech 1991–2001. Sledováno bylo 70 upravených okresů (viz tab. 21).

Prameny: výsledky censů 1991 a 2001, ČSÚ, Praha, tabulková příloha 1

Podstatným znakem koncentračního procesu je nejen jeho kvalitativní strukturace podle progresivity jednotlivých funkčních složek, nýbrž i jeho obdobné vnitřní hierarchické uspořádání podle územních jednotek. V tomto smyslu je možno hovořit o integrální sounáležitosti koncentračního a hierarchizačního procesu. Obdobně to platí o vztahu úrovně koncentrace a úrovně hierarchizace. V předchozím sledování byl ovšem tento vztah již rámcově postižen (viz tab. 22 a 23), ale klíčová úloha hierarchie center osídlení v celkové sociogeografické organizaci vyžaduje její systematické a rozvedené vyhodnocení. Sledování hierarchie center osídlení navíc přináší poněkud jiný pohled na územní diferenciaci: při hodnocení procesu koncentrace byly sledovány především rozdíly v územní intenzitě výskytu jevů (EA/km²), kdežto při hodnocení hierarchizace jde o sledování velikostních a vyspělostních rozdílů územních jednotek, tj. relativně organických sociogeografických celků, resp. vůdčích prvků sociogeografické organizace. Zdůraznit je dále nutno i posun analýz na měřítkově nižší (podrobnější, citlivější) úroveň. Zatímco u předchozího sledování koncentrace byly převážně zachyceny dvě regionální úrovně – krajská a okresní – u sledování hierarchizace bude těžiště analýz spojeno s úrovní lokální (nodální střediska) i regionální (nadnodální centra – metropolitní areály). Konečně je nutno zdůraznit, že studium hierarchických soustav je v rámci této podkapitoly omezeno jen na vyhodnocení velikostní a významové diferenciaci center osídlení, a tedy na výsledné formy hierarchické organizace. Hierarchie v užším slova smyslu, jakožto soustava vazeb

podřízenosti a nadřízenosti mezi sídly, jakožto diferencované rozlišení regionální působnosti středisek apod., bude hodnocena až v kapitole čtvrté. V této kapitole budou analyzovány i vybrané metropolizační procesy a přesněji vymezeny metropolitní areály, byť pouze ve formě integrovaných metropolitních soustav středisek. V rámci této části budou ovšem nadále sledovány metropolitní areály ve vymezení podle okresů vzhledem k členění dostupné datové základny – viz metodické poznámky v části 3.1. Navzdory nepřesnostem v jejich vymezení lze však předpokládat dostatečně reprezentativní vypovídací schopnost příslušných charakteristik jak z hlediska velikostně-významového rozlišování, tak z hlediska postižení aktuálních tendencí jejich vývoje.

Tab. 26: Vývoj a funkční strukturace velikostní hierarchie středisek (1991–2001)

Kategorie středisek (pořadí)	Relativizované velikosti (1. středisko = 100)							
	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Komplexní velikost (KV)		Kvalitativně upravená KV (KKV)	Vybraná odvětví kvartéru
	1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	82	82	84	70	83	74	51	35
5.–12.	64	65	67	62	66	63	40	24
13.–34.	91	93	92	79	92	83	37	8
Podíl na ČR (%)								
1.–34.	39,7	38,9	46,7	48,4	44,3	45,2	58,0	99,2

Poznámky: Kategorie byly stanoveny podle velikostního pořadí středisek tak, aby byly zhruba rovnocenné z hlediska předpokladů pravidla velikostního pořadí. Pořadí středisek bylo individuálně stanoveno jak časově, tak funkčně, takže se jedná o proměnlivé soubory. Vysvětlení ukazatelů KV a KKV je v metodické podkapitole 3.1. Vybrané (pracovní příležitosti) kvartéřní aktivity byly převzaty z práce Viturka a kol. (2003) pro hlavní subjekty výrobních služeb a z materiálů MŠMT ČR pro vysoké školy.

Prameny: viz tabulková příloha 2 a výše citované zdroje

Tab. 27: Vývoj a funkční strukturace velikostní hierarchie metropolitních areálů (1991–2001)

Kategorie areálů (pořadí)	Relativizované velikosti (1. areál = 100)									
	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Komplexní velikost		Ekonomický agregát		Kvalitativně upravená komplexní velikost (KKV)	Vybraný kvartér
	1991	2001	1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	136	137	129	103	131	112	130	74	68	36
5.–12.	123	125	116	102	118	108	106	70	63	23
Podíl na ČR %										
1.–12.	48,1	47,7	51,0	52,0	50,0	50,6	53,8	57,9	62,0	96,2

Poznámky a prameny: viz tab. 6 a 26 a tabulková příloha 1

Nejpodstatnější charakteristiky hierarchie nodálních a nadnodálních center podávají tab. 26 a 27. V obou tabulkách je použito vymezení hierarchických kategorií podle velikostního pořadí tak, aby velikosti těchto kategorií byly teoreticky rovnocenné ve smyslu předpokladů pravidla velikostního pořadí (Auerbach, 1913). Toto pravidlo nelze ovšem považovat za jakýsi optimální nebo cílový stav

(viz např. Berry a Garison, 1958), nýbrž pouze za vhodný nástroj standardizace pro srovnávací účely. V případě početného souboru nodálních středisek jsou ovšem zachyceny jen horní a střední hierarchické úrovně, takže pro nižší kategorie je nutno odkazovat na tab. 19 a 20. Ty sice neuvádějí charakteristiky pro nejvyšší funkční složky (KKV a kvartérní sektor), ty však jsou u menších středisek zastoupeny jen výjimečně a v zanedbatelném rozsahu. Z porovnání údajů ve všech zmíněných tabulkách lze vyvozovat několik závažných charakteristik sídelní a regionální hierarchie v Česku:

- 1) Nejvýznamnějším znakem současné hierarchie center je rozhodující podíl omezeného počtu hierarchicky nejvyšších jednotek na všech hlavních funkčních složkách osídlení a postupné zesilování jejich významu v závislosti na progresivitě (kvalitativní významnosti) těchto složek: v pořadí obytné funkce – (KV) – pracovní funkce – agregátní ekonomická funkce – (KKV) – kvartérní funkce. Z těchto hledisek je rovněž oprávněně zdůrazňovat vysokou souhlasnost hierarchie nodálních a nadnodálních center.
- 2) Předchozí charakteristiky, které je možno označovat za obecné pravidelnosti hierarchie center platí ve zvýrazněném stupni pro nejvyšší jednotku. V tomto smyslu lze konstatovat, že kvalitativní dominance Prahy i jejího metropolitního areálu je podstatně vyšší než její dominance velikostní.
- 3) Pouze sekundární důležitost je možno přisuzovat rozdílům ve velikostní proporcionalitě sledovaných kategorií center. Největší rozdíl je pochopitelně v dominanci prvé jednotky: v případě nodálních středisek je i z hlediska obytných funkcí nadprůměrná, kdežto v případě metropolitních areálů je u méně progresivních funkcí snižena. Tyto rozdíly jsou sice částečně důsledkem užšího vymezení pražského metropolitního areálu, ale v zásadě odpovídají reálnému stavu, neboť v poměru k velikosti hlavního (nodálního) jádra je vyvinutost metropolitních zázemí u většiny sledovaných areálů výraznější než u Prahy (zejména u pánevních areálů). Naopak zvýšená dominance Prahy v hierarchii nodálních středisek se nejzřetelněji projevuje u kategorie 5.–12. střediska, což odpovídá převážnému zastoupení mezoregionálních středisek z Čech v této skupině (České Budějovice, Liberec, Pardubice atd.). Tato střediska byla a jsou hlavními konkurenty Prahy v rámci relativně autonomních Čech, a proto se u nich důsledky výjimečné síly Prahy projevily v omezení jejich velikosti silněji než u středisek moravskoslezských.
- 4) Z pohledu současného transformačního vývoje je podobně jako u koncentračního procesu i u procesu hierarchizačního výrazná kvalitativní strukturace: s výjimkou nepatrného snižování podílu na obyvatelstvu dochází k dalšímu rozvíjení/prohlubování hierarchie sídelní i regionální, a to tím více, čím progresivnější jsou hodnocené funkce. Tuto pravidelnost lze předpokládat i v těch případech, kdy nemáme dostatek informací (KKV, kvartér) vzhledem k předchozímu celkovému zhodnocení koncentračních procesů i k některým dřívějším analýzám vývoje finančního sektoru (Hampl et al., 1999) nebo výrobních služeb (Blažek, 2001). Všechny tyto tendence se opětovně prosazují ve zvýšené úrovni u pražské jednotky a posilují tudíž její dominanci.
- 5) Podrobnější informace o vývojové diferenciaci alespoň u obyvatelstva a pracovních funkcí z hlediska velikostní diferenciac středisek poskytuje především tab. 20. Zřetelné je zde pravidelné „zhoršování“ populačního vývoje v letech 1991–2001 v závislosti na zvyšování velikosti středisek, i když dynamika změn je velmi malá. Tento obrat ve vývoji obyvatelstva „proti sídelní hierarchii“ je na jedné straně důsledkem rozvoje (byť dosud poměrně mírného) suburbanizačních procesů, na straně druhé však i důsledkem deformací poměrů na bytovém trhu (regulované nájemné aj.) a odpovídající diferencovanou dosažitelností bydlení opět v inverzním

vztahu k sídelní hierarchii. Naopak pronikavější diferenciaci dynamiky u pracovních funkcí nevykazuje zřetelnou závislost na velikosti středisek, i když se celkově jedná o závislost pozitivní. Poruchy očekávané pravidelnosti jsou v tomto případě způsobeny středisky v pánevních oblastech, která jsou významně zastoupena v 2. a 4. velikostní kategorii. Při jejich vyloučení, resp. při vyloučení středisek ústeckého a moravskoslezského kraje z hodnocení je ovšem zmíněná hierarchická podmíněnost dynamiky vývoje pracovní funkcí jasně potvrzena.

Pravidelné zvyšování koncentrace (územní i jednotkové) a hierarchizace v závislosti na progresivitě funkcí vyjadřuje vývojové prohlubování kvalitativních forem diferenciaci sociogeografických jednotek. Poměry podílů z hlediska jednotlivých funkcí, resp. převýšení podílů progresivních funkcí nad podílem zejména obytné funkce charakterizuje základním způsobem kvalitativní vyvinutost středisek. Ta se pochopitelně opět zvyšuje v závislosti na velikosti/významnosti středisek i metropolitních areálů jak to dokládají údaje v tab. 28 a 29. Nicméně souhlasnost velikostních a kvalitativních změn není plynulá. Zdůraznit lze dvě poruchy u tohoto vztahu. Pozitivním extrémem je samozřejmě výrazný – skokovitý – rozdíl mezi Prahou a jejím metropolitním areálem na jedné straně a ostatními jednotkami na straně druhé. Negativní extrém (poruchu) pak opět představují pánevní města a areály vykazující výrazně sníženou kvalitativní vyvinutost. Charakteristická je zde i shoda kvalitativních deformací a nepříznivé vývojové dynamiky. To zvyšuje závažnost problému pánevních center, neboť kvalitativní disproporce jsou zde současným vývojem dále prohlubovány. Nepříznivá situace pánvi zřetelně deformuje i celostátně hodnocenou hierarchii zvláště metropolitních areálů. Do kategorie 2.–4. jednotky se v tomto případě dostávají oba hlavní pánevní metropolitní areály, které převáží vliv metropolitního areálu Brna. V návaznosti na tato i předchozí hodnocení je vhodné uvést, že hlavní výchozí informace o centrech osídlení jsou jen z části obsaženy v tabulkových přílohách 1. a 2. Další potřebné údaje jsou proto uvedeny v připojených tab. 30–32.

Tab. 28: Kvalitativní vyvinutost hierarchie středisek

Kategorie středisek (pořadí podle KKV v roce 2001)	Poměr vybraných funkčních velikostí (index)		
	Pracovní : populační		KKV : populační
	1991	2001	2001
1.	115,5	135,7	222,1
2.–4.	117,9	116,0	138,6
5.–12.	120,4	129,8	139,0
13.–34.	117,3	116,5	87,9
1.–34.	117,5	124,5	149,4
Ostatní obce	88,5	84,4	68,6

Poznámky a prameny: viz tab. 26; v tomto hodnocení byly však sledovány konstantní soubory (konstantní pořadí) středisek podle KKV (kvalitativně upravené komplexní velikosti).

Tab. 29: Kvalitativní vyvinutost hierarchie metropolitních areálů

Kategorie areálů (pořadí podle KKV v roce 2001)	Poměr vybraných funkčních velikostí (index)				KKV : populační
	Pracovní : populační		Ekonomická (EA) : populační		
	1991	2001	1991	2001	2001
1.	110,3	129,5	119,4	180,1	204,1
2.–4.	104,9	97,6	114,1	97,0	101,2
5.–12.	104,2	105,1	103,1	100,8	101,9
1.–12.	106,2	109,0	111,8	121,3	129,9

Poznámky a prameny: viz tab. 26 a 28 a tabulková příloha 1; 2.–4. byl areál brněnský, ostravský a ústecký.

Tab. 30: Základní velikostní charakteristiky metropolitních areálů

Metropolitní areál (pořadí podle EA v roce 2001)	Podíl na České republice v procentech									
	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Komplexní velikost (KV)		Ekonomický agregát (EA)		Kvalitativně upravená KV (KKV)	Vybrané kvartérní aktivity
	1991	2001	1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001	2001
Prahy	13,41	13,18	14,79	17,06	14,33	15,77	16,01	23,74	26,90	60,31
Ostravy	8,15	8,04	8,49	7,28	8,37	7,53	9,77	7,30	7,04	5,55
Brna	5,29	5,23	5,70	5,93	5,56	5,70	5,65	6,00	7,39	12,47
Ústí nad Labem	4,76	4,75	4,91	4,38	4,86	4,50	5,34	4,17	3,82	1,77
Plzeň	3,04	3,00	3,10	3,13	3,08	3,09	3,09	3,14	3,29	3,89
Liberce	2,40	2,42	2,46	2,49	2,44	2,47	2,32	2,32	2,22	1,47
Olomouce	2,17	2,20	2,21	2,26	2,19	2,24	2,15	2,08	2,31	2,51
Českých Budějovic	1,68	1,74	1,82	1,99	1,78	1,91	1,85	2,06	1,99	2,25
Zlína	1,91	1,91	2,07	2,06	2,01	2,01	2,09	2,00	1,78	1,09
Karlových Varů	2,09	2,11	2,16	2,05	2,14	2,07	2,22	1,84	1,63	0,33
Hradce Králové	1,57	1,57	1,67	1,72	1,64	1,67	1,64	1,65	1,66	1,64
Pardubic	1,58	1,57	1,64	1,65	1,62	1,63	1,61	1,56	1,95	2,91
Celkem	48,06	47,72	51,03	52,01	50,04	50,58	53,74	57,86	61,98	96,19

Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 1 a tab. 6 a 26

Tab. 31: Hlavní střediska podle KKV (kvalitativně zohledněné komplexní velikosti)

Pořadí	Středisko	Podíl na ČR (%)	Pořadí	Středisko	Podíl na ČR (%)
1.	Praha	25,38	31.	Znojmo	0,32
2.	Brno	6,45	32.	Kolín	0,31
3.	Ostrava	4,24	33.	Třebíč	0,30
4.	Plzeň	2,36	34.	Nový Jičín	0,28
5.	Olomouc	1,58	35.	Břeclav	0,28
6.	Pardubice	1,53	36.	Kroměříž	0,27
7.	České Budějovice	1,50	37.	Trutnov	0,27
8.	Hradec Králové	1,29	38.	Šumperk	0,26
9.	Liberec	1,20	39.	Hodonín	0,26
10.	Zlín	1,18	40.	Cheb	0,25
11.	Ústí nad Labem	1,13	41.	Vyškov	0,25
12.	Opava	0,82	42.	Sokolov	0,25
13.	Kladno	0,57	43.	Vsetín	0,25
14.	Mladá Boleslav	0,57	44.	Valašské Meziříčí	0,25
15.	Jihlava	0,55	45.	Písek	0,24
16.	Karviná	0,54	46.	Louny	0,24
17.	Most	0,53	47.	Litvínov	0,24
18.	Karlovy Vary	0,53	48.	Chrudim	0,23
19.	Frýdek-Místek	0,53	49.	Havlíčkův Brod	0,23
20.	Teplice	0,47	50.	Žďár nad Sázavou	0,22
21.	Chomutov	0,46	51.	Klatovy	0,22
22.	Prostějov	0,42	52.	Benešov	0,21
23.	Uherské Hradiště	0,41	53.	Strakonice	0,21
24.	Přerov	0,41	54.	Litoměřice	0,21
25.	Děčín	0,40		Velikostní kategorie	
26.	Jablonec nad Nisou	0,37		10,00 +	25,38
27.	Trinec	0,36		1,00–9,99	22,46
28.	Tábor	0,36		0,50–0,99	4,64
29.	Příbram	0,35		0,20–0,49	10,45
30.	Česká Lípa	0,33		Celkem	62,93

Poznámky a prameny: viz tab. 26

Tab. 32: Hlavní střediska kvartérních aktivit (2000)

Pořadí	Středisko	Podíl na ČR (%)	Pořadí	Středisko	Podíl na ČR (%)
1.	Praha	59,07	11.	Opava	1,10
2.	Brno	12,46	12.	Zlín	1,09
3.	Ostrava	4,83	13.	Husinec	0,65
4.	Plzeň	3,66	14.	Frýdek-Místek	0,34
5.	Pardubice	2,91	15.	Karlovy Vary	0,33
6.	Olomouc	2,51	16.	Louny	0,31
7.	České Budějovice	2,25	17.	Průhonice	0,30
8.	Hradec Králové	1,64	18.	Kladno	0,26
9.	Liberec	1,47	19.	Jihlava	0,26
10.	Ústí nad Labem	1,47	20.	Příbram	0,24

Poznámky a prameny: viz tab. 26

KAPITOLA 4

SOCIOGEOGRAFICKÁ REGIONALIZACE, METROPOLIZACE A ZMĚNY VZTAHOVÉ ORGANIZACE

Cílem hodnocení v této kapitole jsou současné změny a dosažený stav v geografické organizaci vztahů/procesů v systému osídlení. Za nejpodstatnější je oprávněné považovat dvě kategorie vztahů, které podmiňují integritu dvou hlavních typů sociografických jednotek, tj. regionů a metropolitních areálů. V prvním případě se jedná o komplexní celky v jejichž rámci je rozvíjena nejpodstatnější forma územní dělby práce, resp. funkcí spojená primárně s polaritou jádra a zázemí i s hierarchickým uspořádáním soustav polarit tohoto druhu. Hierarchický aspekt při hodnocení vztahů – regionálních (region integrujících) procesů – je zde rozhodující, neboť integrita regionů je podmíněna právě nerovnocenností jejich částí a odpovídajícím formováním vztahů podřízenosti/nadřízenosti. V druhém případě se jedná o specifikaci nejvýznamnějších/vůdčích jednotek v sociogeografickém systému, center vyššího – nadnodálního – řádu. Metropolitní areály tedy nejsou „komplexními regiony“, nýbrž jádry regionů vyšších řádů, a tedy jejich nejdůležitějšími částmi s klíčovou integrující funkcí. V rámci metropolitních areálů se pochopitelně rovněž uplatňují hierarchické vazby – především vztahy k hlavnímu středisku – pro utváření těchto areálů jsou však nejdůležitější oboustranné vztahy mezi sídly. Intenzita vnitřní propojenosti je určena v první řadě vztahy mezi městy, jejichž systém vytváří kostru celého metropolitního areálu. V tomto smyslu je vhodné hovořit o integrovaném systému středisek (ISS) – viz i dřívější hodnocení (Hampl et al., 1987).

Celé sledování je rozděleno do čtyř částí s ohledem na rozdílné zaměření i rozdílný rozsah potřebné metodické přípravy. V první podkapitole (4.1) budou popsány a diskutovány metodické problémy sociogeografické regionalizace. Věcnému hodnocení výsledků této regionalizace je pak věnována samostatná část 4.2. Další podkapitola (4.3) je zaměřena na analýzu metropolitních procesů, na vymezení ISS a následně i metropolitních areálů celých. V této části bude rovněž zpětně posuzována vypovídací schopnost předchozích hodnocení podle pouze orientačně stanovených metropolitních areálů (v úrovni okresů). Konečně v návaznosti na vymezení metropolitních areálů

a především soustavy sociogeografických regionů bude zhodnocena vhodnost současného územně administrativního členění státu. Pozornost bude ovšem v tomto případě věnována spíše otázkám teoretickým než aplikačním, a to zvláště diskusi vztahu přirozených a normativních územních celků.

4.1 VÝCHOZÍ PROBLÉMY A METODIKA SOCIOGEOGRAFICKÉ REGIONALIZACE

Vypracování sociogeografické regionalizace Česka je metodicky a částečně i věcně usnadněno bezprostřední návazností na dřívější práce tohoto druhu (Hampl et al., 1978, 1987, 1996). Jedná se již o čtvrté zpracování regionalizace založené v první řadě na výsledcích cenů – 1970, 1980, 1991 a nyní 2001 – které v uvedených letech poskytovaly územně podrobně členěné informace o dojížděcí za prací a do škol, tj. o nejfrekventovanějších regionálních procesech. Z těchto důvodů je mimo jiné možné převzít výsledky k roku 1991 pro potřebné srovnávání změn v transformačním období s tím ovšem, že je nutné zpětně upravovat některé údaje v důsledku administrativních změn obcí a zejména v důsledku užšího vymezení středisek/aglomerací k roku 2001 (např. samostatné hodnocení Karviné, která bylo v předchozí regionalizaci zahrnuta do ostravské aglomerace). Vzhledem k rozsahu metodické problematiky je ovšem nezbytné použití zásad regionalizace zopakovat, a také specifikovat pro situaci k roku 2001, neboť v letech 1991–2001 došlo proti předchozím obdobím k řadě závažných změn v charakteru regionální organizace. Na prvním místě je nutno diskutovat určité významové proměny obou hlavních regionálních procesů – dojížděcí za prací na jedné straně a dojížděcí do škol na straně druhé – na jejichž základě je regionalizace k roku 2001 převážně zpracována.

Pokud jde o pracovní dojížděčku je možno všeobecně konstatovat zvýšení jejího významu pro integraci sociogeografických regionů, a to v dvojím smyslu. Za prvé se jedná o zvýšení její intenzity (téměř 40 % všech zaměstnaných obyvatel) i ekonomického významu vzhledem k růstu mzdové diferenciaci i úrovně nezaměstnanosti. Za druhé se jedná o posílení integrační funkce pohybu za prací i na vyšších měřítkových řádech regionalizace, neboť značný rozsah nedenní dojížděčky odpovídá částečnému nahrazování migračních procesů (jejich intenzita se snížila a geografické uspořádání bylo deformováno v důsledku regulace nájemného, dvojího bytového trhu atd.) procesem nedenní dojížděčky, resp. odpovídající přechodné migrace. Přestože je tedy dojížděčka za prací primárně mikroregionálním procesem, jsou pohyby za prací zejména mezi středisky relevantní i pro stanovení hierarchizace na vyšších úrovních. Tato skutečnost byla konečně zohledněna již v regionalizaci k roku 1991, v transformačním období byla však úloha dojížděčky mezi středisky dále posílena, a to zejména v případě vazeb k největším centrům.

Druhým důležitým procesem o němž je dostatek informací je školská dojížděčka. Její objem přesahuje 600 tisíc, což odpovídá zhruba jedné třetině rozsahu pracovní dojížděčky. Její význam pro potřeby regionalizace je však nejednoznačný. Na jedné straně je atraktivita středisek podle školské dojížděčky do značné míry reprezentativní pro vyjádření jejich komplexního obslužného významu. Na straně druhé není tato dojížděčka vnitřně strukturována podle hierarchicky rozlišených typů škol. Z těchto důvodů je využitelnost dostupných charakteristik pro potřeby regionalizace měřítkově omezena jen na vyšší hierarchické úrovně, tj. na hodnocení vztahů mezi středisky, resp. mezi mikroregiony 1. stupně a jednotkami vyššími. Dojížděčkové vztahy na těchto úrovních odpovídají v podstatě pouze

dojížděce do středních a především do vysokých škol, a tedy procesům spolupůsobícím při integrování mikroregionů 2. stupně, mezoregionů i makroregionu. Pro rozlišení hierarchických vztahů středisek a jejich regionů na těchto vyšších úrovních má přítom dojížděka studentů značný, a proti roku 1991 i zvýšený význam z několika důvodů. Prvým je zvýšení počtu zejména vysokoškolských studentů, druhým pak relativní zvýšení podílu školské dojížděky na celkové dojížděce do velkých center (např. u Brna je to 37 %, u šesti největších center pak více než 30 %, takže v těchto případech je objem pracovní dojížděky pouze 2,3krát vyšší). Za další důvody je možno označit rozšíření sítě a velikosti tzv. regionálních univerzit i snížení vlivu územní administrativy na organizaci zvláště středního školství. V prvním případě se jedná o určité posílení autonomie center mezoregionálního řádu (dnešní krajská města bez Jihlavy), v druhém případě se jedná o zeslabení „umělé“ integrity okresů, která dříve značně ovlivňovala formování hierarchických vazeb především na mikroregionální úrovni 2. stupně. To vše přispělo k rozvinutí hierarchizace dojížděky studentů jak ve smyslu její stupňovitosti, tak ve smyslu její „přirozenosti“. Nicméně dílčí deformující vlivy u této dojížděky přetrvávají – zejména nedostatek ubytovacích kapacit pro studenty v největších centrech vysokých škol.

Z hodnocení obou typů dojížděkových procesů vyplývá jejich dostatečná reprezentativnost pro vymezení sociogeografických regionů i pro jejich hierarchické rozlišování. Zdůraznit lze v tomto ohledu jak vysokou intenzitu těchto regionálních procesů, tak i výraznou souhlasnost souboru vztahů typu středisko – zázemí a nižší středisko – vyšší středisko jak to prokázaly dříve zpracované regionalizace k roku 1970, 1980 a 1991. V souladu s výše uvedenými skutečnostmi je tedy možné stanovit výchozí zásady sociogeografické regionalizace k roku 2001:

- a) Prvotním úkolem je vymezení elementárních funkčních regionů – mikroregionů 1. stupně – jakožto stavebních jednotek celého regionálního systému. Kritériem jejich vymezení je převládající směr pracovní vyjížděky z jednotlivých obcí (nestředisek) do vybraných středisek (stanovení středisek bude diskutováno samostatně). V tomto případě není tedy sledována školská vyjížděka z důvodů uvedených výše (hierarchická smíšenost vztahů k různým stupňům škol). Intenzita pracovní dojížděky výrazně převyšuje intenzitu (frekvenci) ostatních forem prostorové mobility obyvatelstva, a proto je její relativní uzavřenost v rámci (pracovních) mikroregionů základním kritériem pro stanovení měřítkově nejnižších funkčních, tj. vztahově uzavřených sociogeografických jednotek plně oprávněná. Ze stejných důvodů je oprávněné i přijetí principu skladebnosti mikroregionů 1. stupně do vyšších celků, neboť obecnou zásadou regionalizace je zachování nejsilnějších vazeb (viz i princip převládajícího spádu při přiřazování nižších jednotek k vyšším centrům). Přesto může docházet v individuálních případech k výrazné odlišnosti pracovní a obslužné podřízenosti nebo k nevýrazné dominanci hlavního směru pracovní vyjížděky. V těchto sporných (oscilačních) územích je proto nezbytné zohledňovat i další dostupné informace a výsledky pracovní regionalizace odpovídajícím způsobem modifikovat.
- b) Na vyšších hierarchických úrovních jsou nejvýznamnější vztahy mezi samotnými středisky, a to vztahy podle pracovní i podle školské dojížděky. Prvotním kritériem pro seskupování mikroregionů 1. stupně do vyšších celků je proto nejsilnější směr celkové vyjížděky z nižších/podřízených středisek do center silnějších (nikoliv tedy k centrům relativně rovnocenným, neboť zohlednění těchto vazeb směřuje pouze k specifikaci dvojjaderných regionů). Hodnocení podle celkové vyjížděky zvyšuje komplexní reprezentativnost hierarchizačního kritéria a zároveň zachovává vyšší významové ocenění pracovní dojížděky vzhledem k jejímu obvykle dvojnásobnému až

trojnásobnému převýšení rozsahu dojížděky studentů. Výsledkem aplikace popsaného kritéria je ovšem stanovení víceúrovňové hierarchie středisek a jejich regionů, takže je dále nutné – především podle velikostních hledisek – rozlišit dílčí hierarchické úrovně. V současných podmínkách se jedná o úroveň mikroregionů 2. stupně, mezoregionů a makroregionu (celá republika).

- c) K výchozím přístupům regionalizace patří konečně i dvě obecnější zásady, které byly uplatněny již v dřívějších sociogeografických členěních Česka. Za prvé je to požadavek územní celistvosti vymezených regionů, a tedy vyloučení enkláv. V těchto případech je rozhodující další hlavní směr spádu nižší jednotky vůči jednotce vyšší. Za druhé je to požadavek dostatečné (minimální, kritické) velikosti jednak celého regionu, jednak samotného zázemí střediska. Tím je zohledněna alespoň základním způsobem relativní autonomie regionu a zároveň je tak definován výběr středisek: střediskem může být pouze město, které si vytváří zázemí, resp. celý region. Z kombinace obou uvedených zásad vyplývá i doplnění jednoúrovňového kritéria převládajícího spádu (směru vyjížděky apod.) pro vymezení regionů: příslušná podřízenost může být zprostředkována ve smyslu hierarchizace vztahů.

V předchozích bodech byly shrnuty hlavní věcné i metodické principy sociogeografické regionalizace včetně jejich specifikace podle současných poměrů v České republice i k dosažitelné datové základně. Některá dílčí doplnění k postupu i způsobu zpracování jsou uvedena v dalším textu podle jednotlivých měřítkových úrovní regionalizace. Před tímto přehledem je však vhodné uvést několik všeobecných – byť pouze sekundárně významných – zásad pro řešení sporných případů. Ty jsou převážně důsledkem neúplných informací o regionálních procesech nebo nejednoznačnosti charakteristik u procesů statisticky dostatečně podchycených (vícesměrný spád apod.). V zásadě se tedy jedná o popis doplňujících, resp. pomocných hodnocení jejichž aplikace sice nemůže plně vyloučit, nýbrž pouze omezit subjektivitu při rozhodování o přesném vymezení a hierarchickém podřizení individuálních jednotek:

- (i) U většiny sporných případů byly alespoň zprostředkovane odhadovány statisticky nepodložené vazby, tj. v prvé řadě vazby obslužného typu, a to podle síly (KV, KKV aj.) a polohy potenciálně nadřazených středisek. Dále byly v těchto případech zohledněny i výsledky regionalizace k roku 1991 a k roku 1980. Podle pravděpodobného obslužného spádu byly např. přiřazeny obce (subregiony) Ledeč nad Sázavou (hlavní směr pracovní vyjížděky do Prahy) k Havlíčkovu Brodu nebo Stráž pod Ralskem (hlavní směr pracovní vyjížděky do Mladé Boleslavi) k České Lípě.
- (ii) V několika případech byl hierarchicky nižší oscilační vztah „rozhodnut“ v souladu se zřetelnou podřízeností na hierarchicky vyšší úrovni (příkladem je Vimpersko s nejsilnější vyjížděkou do Prahy).
- (iii) V důsledku předchozího dlouhodobého vlivu územní administrativy na formování vztahů v systému osídlení je oprávněné posuzovat vazby na okresní i krajská města v některých případech přísněji (např. vztahy u Dačic, Jeseníka, Vrchlabí nebo výše zmíněného Vimperka).
- (iv) Doplnující význam při nejednoznačnosti vazeb měly konečně i další (vedlejší) směry dojížděky, které mohly přispívat k integritě celého regionu. Příkladem je přiřazení Zbirožska k Hořovicím v důsledku významné dojížděky do Žebráku a Cerhovic (navíc nejsilnější směr je přímo na Prahu).

Podrobnější rozvedení zásad regionalizace je již nezbytné spojovat s řešením problematiky na jednotlivých měřítkových úrovních. Prvá se týká samotného vymezení středisek, neboť jejich organické vymezení podmiňuje i objektivní stanovení jejich regionální působnosti. V úrovni nodálních středisek byly ovšem tyto otázky řešeny již v předchozí kapitole, neboť se týkají jak hodnocení samotných středisek, tak i hodnocení jejich regionálního významu. Příslušný seznam aglomerací je uveden v poznámkách k tabulkové příloze 2. Pro účely regionalizace bylo však nutné doplnit ještě úpravy vymezení nodálních středisek ve třech individuálních případech, kdy dochází k funkční kooperaci a integrované regionální působnosti dvojice měst: Rumburk + Varnsdorf, Ústí nad Orlicí + Česká Třebová a Žamberk + Letohrad. Tato dvojjaderná centra nejsou chápána jako aglomerace v sídelním pojetí, ale pouze jako spolupůsobící střediska integrující společný region. Závažnějším problémem je vymezení regionálních jader na měřítkově nejvyšších úrovních, speciálně na úrovni mezoregionální. V některých případech zde totiž síla hlavního nodálního střediska nepostačuje k integraci celého mezoregionu. Jeho sjednocenost je však zajištěna spolupůsobením několika nodálních – vzájemně silně propojených – středisek, a tedy centrem nadnodálním, odpovídajícím metropolitnímu areálu. V mezoregionální úrovni byly tedy v několika případech významově nejvíce zohledněny právě metropolitní vazby (viz část 4.3 nebo vymezení ISS k roku 1980 – Hampl et al., 1987): mezoregion Ústí nad Labem a částečně i mezoregion Karlových Varů, Liberce a Zlína.

Mikroregiony 1. stupně byly vymezeny primárně jako regiony pracovní dojízd'ky a v některých případech sekundárně upraveny především podle pravděpodobného obslužného spádu obcí a dojízd'ky do škol. Při jejich finálním výběru byla použita velikostní kritéria obdobně jako v roce 1970, 1980 a 1991 (na základě generalizované distribuce četnosti – podrobněji viz Hampl et al., 1978): požadovaná minimální velikost celého regionu 15 tisíc obyvatel a samotného zázemí 5 tisíc obyvatel. Tyto hodnoty odpovídají přibližně modální velikosti pracovních obvodů a lze je proto označit za kritické pro formování elementárně vyvinutého funkčního mikroregionu s odpovídající polaritou střediska a zázemí. Přestože četnosti pracovních obvodů v závislosti na snižování jejich populační velikosti od zmíněné kritické úrovně již klesají je nutné zdůrazňovat i v tomto případě relativní kontinuitu jejich velikostní diferenciaci. Existuje tudíž řada jednotek přechodného typu, které je vhodné blíže specifikovat. Stejně jako v předchozích regionalizacích byly proto rozlišeny dvě skupiny středisek s částečnou mikroregionální funkcí: subregionální typu A jejichž pracovní obvod měl „potřebných“ 15 tisíc obyvatel, avšak v zázemí žilo pouze 2 500–4 999 obyvatel; subregionální typu B jejichž pracovní obvod měl pouze 10 000–14 999 obyvatel, ale v zázemí žilo přes 5 tisíc obyvatel. Jedná se tedy o dva polohové typy – větší města v relativně exponované poloze nebo malá města v relativně periferní poloze. Samostatný seznam těchto středisek přechodného typu je připojen k tabulkové příloze 3.

Také výběr středisek mikroregionů 2. stupně byl založen především na kritériu populační velikosti: orientačně zde byl stanoven počet obyvatelstva maximálního regionu (nejširší působnosti střediska) na alespoň 40 tisíc, tj. přibližně jako k roku 1980 a k roku 1991. Jednoznačně byla pak vybrána ta střediska, která si podřizovala jiný mikroregion 1. stupně – např. Kutná Hora s mikroregionem 1. stupně 35,3 tisíc obyvatel si podřizuje mikroregion 1. stupně Čáslavi (32,6 tisíc obyvatel), takže její maximální region a zároveň mikroregion 2. stupně dosahuje velikosti 67,9 tisíc obyvatel. S ohledem na významný diferencující vliv polohy na úroveň regionální autonomie středisek bylo

při konečném výběru mikroregionálních středisek 2. stupně učiněno několik výjimek: byla vyloučena střediska s dostatečně velkými regiony, ale se silnými dojížděkovými vztahy k významnějším centrům – Beroun, Blansko, Krnov (v tomto případě byl zohledněn i deformující vliv okresního přiřazení Krnova k Bruntálu), Uherský Brod, a také dvě velká města v metropolitních areálech Karviná a Kladno; naopak jako mikroregionální středisko 2. stupně byl vzhledem k izolované poloze a slabým vnějším vztahům hodnocen Tachov jehož region má pouze 33 tisíc obyvatel.

Výběr mezoregionálních center je poměrně jednoduchým problémem nejen díky jejich omezenému počtu. Specifikem velikostní diferenciací středisek v Česku je totiž zřetelná diskontinuita mezi 11. a 12. střediskem, takže za problematické centrum mezoregionální úrovně lze označovat pouze Karlovy Vary. V kombinaci s určením metropolitních areálů, jakožto nadnodálních center, je však i v tomto případě výběr jednoznačný. Zároveň metropolitní vztahy středisek dostatečně zdůvodňují i vymezení mezoregionů jak již bylo uvedeno (Ústecko, Karlovarsko, Liberecko a Zlínsko). Naprosto jednoznačná je i makroregionální pozice Prahy, jak to doložila i hodnocení v 3. kapitole. Na nejvyšších hierarchických úrovních může proto být diskutována jen otázka zvýšeného mezoregionálního významu Brna a eventuálně i Ostravy. V regionalizaci k roku 1991 byla obě města hodnocena jako mezoregionální střediska 2. stupně, přičemž Brno bylo podřízeno Olomoucko a Zlínsko. K roku 2001 je však přímá vazba (podřízenost) Olomouce i Zlína na Prahu již zřetelně vyšší než na Brno, takže je oprávněně vyloučit úroveň mezoregionů 2. stupně jako samostatný hierarchický stupeň. Zvýšený význam Brna i Ostravy vyjadřují však dostatečně velikostní charakteristiky jejich mezoregionů a celkové regionální působnosti.

Popsaným způsobem byly vymezeny regiony na čtyřech hierarchických úrovních, což navozuje i několikastupňovité významové hodnocení středisek. Všechna tato hodnocení jsou ovšem jen parciálního druhu a postihují integrální regionální význam středisek jen omezeně. Závěrečnou metodickou otázkou je proto konstrukce syntetického/agregátního ukazatele regionálního významu středisek, který je označen jako „komplexní regionální význam“ (dále KRV). Jeho konstrukce zohledňuje působnost středisek na různých hierarchických úrovních a zároveň diferencovanou sounáležitost, resp. intenzitu vazeb střediska a jeho hierarchicky rozlišených zázemí. Přestože rozdíly v míře těchto sounáležitostí není možné zcela objektivně a dostatečně přesně stanovit lze základním způsobem diskutovanou diferenciaci zohlednit. Všeobecně platí, že intenzita vazeb středisek a zázemí se snižuje v závislosti na zvyšování velikosti (hierarchické úrovně) regionů, resp. příslušných zázemí. V podstatě také platí, že k výraznému poklesu této intenzity dochází od úrovně mikroregionů 2. stupně, neboť právě v rámci mikroregionů 1. stupně jsou relativně (převážně) uzavřeny nejfrekventovanější regionální procesy. Tyto skutečnosti zjednodušeně vyjadřují i následující „váhy“ pro přiřazování obyvatelstva k jednotlivým střediskům, resp. i „nestřediskům“:

- 40 % je přiřazeno podle místa trvalého bydliště;
- 30 % je přiřazeno k příslušným střediskům mikroregionů 1. stupně;
- 15 % k příslušným střediskům mikroregionů 2. stupně;
- 10 % k příslušným střediskům mezoregionů;
- 5 % k makroregionálnímu centru, tj. k Praze.

Součtem uvedených počtů je pak vyjádřen komplexní význam střediska, tj. vlastně počet komplexně vázaného obyvatelstva k tomuto středisku. Hodnocení k roku 1991 respektuje tehdejší vymezení

regionů, avšak soubor sledovaných středisek je určen stavem v roce 2001. Obdobně nejsou k roku 1991 zohledněny trojstupňovité úrovně mikroregionálních podřízeností a dvě úrovně podřízeností mezoregionálních, které v průběhu 90. let minulého století ztratily svůj význam (bližší vysvětlení je v následující podkapitole).

4.2 SOCIOGEOGRAFICKÁ REGIONALIZACE: STAV A SOUČASNÉ TENDENCE

Podrobný přehled výsledků sociogeografické regionalizace a změn v období 1991–2001 podává jednak tabulková příloha 3 a jednak příloha mapová. Charakteristiky individuálních středisek se týkají jejich mikroregionů 1. stupně (celkem 144 jednotek), maximálního rozsahu regionální působnosti a komplexního regionálního významu (KRV). Zároveň jsou vždy specifikovány i hierarchické podřízenosti jednotlivých středisek, což umožňuje odvození velikosti mikroregionů 2. stupně a mezoregionů (ty jsou blíže charakterizovány v tab. 34). Je nutno zdůraznit, že změny populačních velikostí regionů včetně KRV zachycují současně jak rozdíly ve vývoji obyvatelstva v letech 1991–2001, tak rozdíly v rozsahu regionální působnosti středisek. Všeobecně přitom platí, že změny druhého typu byly významnější.

Zhodnocení stavu a krátkodobého vývoje regionální organizace bude ovšem zaměřeno dominantně na generalizující charakteristiky celého systému a jen sekundárně na dílčí a individualizující rysy, a to převážně v případě nejvýznamnějších středisek. Prvotní představu o celkovém charakteru regionální struktury poskytuje tab. 33, v níž jsou specifikovány velikostní kategorie středisek (a zprostředkovaně jejich regionů). Vcelku je rozlišeno 6 velikostních kategorií (podle KRV), přičemž tři nejvyšší kategorie odpovídají i zřetelným diskontinuitám ve velikostním/významovém rozrůznění regionálních center: Praha (KRV v roce 2001 2 038,3) – Brno a Ostrava (624,7 a 590,6) – ostatních 9 mezoregionálních středisek (KRV v rozmezí 107,7 až 269,0). Od Opavy na 13. místě (90,1) a především od 14. Teplic (75,7) je již velikostní diference středisek plynulá (viz i předpoklady pravidla velikostního pořadí): 15. Mladá Boleslav (75,4), 16. Jihlava (75,0), 17. Chomutov 73,3 atd. Zvýšená dominance Prahy a výrazná velikostní diskontinuita mezi 3. a 4. centrem a mezi 12. a 13. centrem představují nejpodstatnější specifikující znaky hierarchizace regionální organizace v Česku. Ještě výraznější rozdíly jsou v případě velikostního uspořádání podle ukazatele maximální regionální působnosti (maximálního regionu): 11. Karlovy Vary 307,1, 12. Liberec 303,0, ale 13. Uherské Hradiště pouze 178,6 a 14. Opava 177,5 tisíc obyvatel. S ohledem na zdůrazněnou diskontinuitu a pochopitelně i s ohledem na klíčový význam 12 mezoregionálních center jsou v tab. 34 uvedeny jejich individuální hodnotící charakteristiky.

Z porovnání údajů v tab. 33 vyplývá v první řadě závěr o mimořádně silné inerci regionální organizace. Navzdory vysoké dynamice a selektivní orientaci transformačních procesů byly populační změny z hlediska velikostních kategorií velmi malé. Je ovšem nutno upozornit na omezenou vypovídací schopnost použitých charakteristik. Určitý „tlumící“ vliv zde má již celkový pokles obyvatelstva ČR (o 0,7 %, resp. o 72 tisíc), což se promítá v první řadě do změn hodnot KRV: např. zvýšení o 3,3 % v případě Prahy, znamenalo zvýšení jejího podílu na ČR o 4,0 %. Podstatně závažnější je ovšem skutečnost, že změny v regionální působnosti středisek jsou z důvodů datové základny posuzovány pouze podle počtu obyvatelstva, resp. bydliště obyvatelstva. Jak bylo konstatováno již v předchozí

kapitole byly změny v územní distribuci obyvatelstva minimální a byly navíc převážně orientovány „proti“ sídelní hierarchii. S vědomím těchto skutečností je proto nutné i malé velikostní přesuny mezi kategoriemi považovat alespoň částečně za významné, a to speciálně z hlediska jejich směřování. Zřejmá je zde orientace k posilování pozice největších center, a tedy k umocňování hierarchizace regionální organizace. Podíl 12 mezoregionálních center se v letech 1991–2001 zvýšil v úrovni mikroregionů 1. stupně ze 41,6 % na 42,9 % celé ČR a podle KRV ze 46,3 % na 47,0 %. Tyto hodnoty současně dokládají výraznou koncentraci střediskové regionální působnosti.

Tab. 33: Velikostní struktura regionálních středisek

Komplexní regionální význam (KRV) 2001	Počet středisek	Počet obyvatel mikroregionů 1. stupně v tisících		Komplexní regionální význam		Poměr (index) KRV a velikosti mikroregionu 1. stupně	
		1991	2001	1991	2001	1991	2001
1 000,0 +	1	1 458,8	1 492,5	1 973,6	2 038,3	135	137
300,0–999,9	2	1 243,8	1 291,8	1 222,9	1 215,3	98	94
100,0–299,9	9	1 579,9	1 604,0	1 575,8	1 556,8	100	97
50,0–99,9	21	2 038,7	1 942,6	1 405,9	1 341,9	69	69
20,0–49,9	44	2 303,0	2 300,0	1 499,4	1 466,0	65	64
–19,9	67	1 678,4	1 600,1	822,7	786,2	49	49

Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 3

V tab. 33 je dále uváděn i poměr hodnot KRV a populační velikosti mikroregionů 1. stupně, který alespoň přibližným způsobem charakterizuje kvalitativní vyvinutost hierarchie regionálních středisek. V obou sledovaných letech se zřetelně projevuje zvyšování tohoto poměru v závislosti na zvětšování center, a tedy existence základního souladu velikostní a kvalitativní hierarchizace. Výrazné převýšení KRV nad velikostí mikroregionů je pouze u samotné Prahy, což ovšem odpovídá i rozdílnému přiřazení obyvatelstva celé ČR k regionálním střediskům: 100 % v úrovni mikroregionů 1. stupně a pouze 82 % podle KRV (zbývající část národní populace je vázána na „nestřediska“ jak to vyplývá z konstrukce ukazatele KRV). Zmíněný pozitivní vztah velikostních a kvalitativních charakteristik je však ve dvou případech částečně narušen: u 2. nejvyšší kategorie v důsledku omezené kvalitativní vyvinutosti ostravské aglomerace (následující kategorie má index vyšší) a u 4. kategorie v níž je výrazné zastoupení dalších pánevních měst (hodnoty pro 4. a 5. kategorii se téměř neliší). Relativně příznivou úroveň kvalitativní vyvinutosti u středisek 5. kategorie lze pak vysvětlit značným zastoupením okresních měst, tj. středisek, která byla v předchozích desetiletích rozvojově – a to i v kvalitativním smyslu – podporována. Obdobné rozdíly 4. a 5. kategorie se konečně projeví i v jejich vývoji v letech 1991–2001: úbytky u 4. kategorie a relativní stabilita podílů u kategorie 5.

Předchozí hodnocení doplňují údaje o mezoregionálních centrech v tab. 34. Zřejmě je především posílení dominance Prahy na mezoregionální úrovni (podíl mezoregionu na ČR se zvýšil v letech 1991–2001 z 29,3 % na 32,4 %) na jedné straně a omezená velikost mezoregionů center v Čechách, která jsou ve své působnosti vlivem Prahy nejvíce potlačena, na straně druhé. Významnou skutečností je i značné rozšíření mikroregionů 2. stupně mezoregionálních center. Jestliže v letech 1991–2001 se podíl na obyvatelstvu ČR u 12 mikroregionů 1. stupně těchto center zvýšil pouze ze 41,6 % na

42,9 % pak obdobný podíl jejich mikroregionů 2. stupně vzrostl ze 48,8 % na 52,7 %. To mimo jiné dokládá určitý měřítkový posun v integračních tendencích a vyšší dynamiku vztahových změn v úrovních „nad“ mikroregionální diferenciací 1. stupně.

Tab. 34: Základní charakteristiky mezoregionálních středisek

Středisko	Počet obyvatel v tisících						Komplexní regionální význam	
	Mikroregion 1. stupně		Mikroregion 2. stupně		Mezoregion		1991	2001
	1991	2001	1991	2001	1991	2001		
Praha	1 458,8	1 492,5	1 553,3	1 868,0	3 023,4	3 312,1	1 973,6	2 038,3
Brno	660,3	687,6	822,1	851,6	1 516,9	1 402,2	628,4	624,7
Ostrava	583,5	604,2	736,3	711,9	1 359,5	1 340,1	594,5	590,6
Plzeň	323,8	314,9	382,3	370,7	554,5	528,3	279,2	269,0
Olomouc	184,9	196,4	225,1	260,2	644,1	636,2	194,8	202,6
České Budějovice	212,9	231,5	299,4	315,9	367,9	315,9	185,4	188,3
Zlín	188,7	189,9	206,1	205,5	563,9	562,2	185,3	184,1
Hradec Králové	162,6	162,9	232,0	231,3	516,6	464,8	175,2	168,9
Ústí nad Labem	119,3	120,4	119,3	120,4	730,1	639,1	166,7	157,3
Pardubice	139,6	137,8	160,5	157,7	423,4	419,3	147,0	144,2
Liberec	130,2	134,3	153,8	158,6	299,3	303,0	133,2	134,7
Karlovy Vary	117,9	115,9	139,3	138,8	302,6	307,1	109,0	107,7

Poznámky a prameny: viz tabulková příloha 3

Tab. 35: Hierarchie regionálních středisek

Kategorie (pořadí jednotek)	Relativizované populační velikosti (1. jednotka = 100)					
	Středisek		Mikroregionů 1. stupně		KRV středisek	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
1.	100	100	100	100	100	100
2.-4.	82	82	107	108	76	73
5.-12.	64	65	89	88	66	63
13.-34.	91	93	143	133	74	68
Podíl na ČR (%)						
1.-34.	39,7	38,9	62,2	62,5	60,6	60,6

Poznámky: Jedná se o proměnlivé soubory jednotek podle jejich velikostního pořadí v daném roce a podle příslušného ukazatele. Kategorie byly vymezeny jako zhruba velikostně rovnocenné z hlediska předpokladů „pravidla velikostního pořadí“.

Prameny: viz tabulkové přílohy 2 a 3

Na nejobecnější úrovni je možné zhodnotit současný vývoj a dosažený stav hierarchie regionálních středisek prostřednictvím aplikace pravidla velikostního pořadí, jakožto nástroje určité standardizace pro vývojové i strukturální srovnávání. V tab. 35 jsou charakterizovány velikostní proporce souboru 34 největších středisek rozdělených do čtyř kategorií podle jejich velikostního pořadí. Hodnoceny jsou populační velikosti samotných středisek i mikroregionů 1. stupně a komplexní regionální význam středisek. Předpokladům zmíněného pravidla velikostního pořadí nejvíce odpovídá velikostní diferenciace mikroregionů 1. stupně, která ovšem výrazně snižuje celkový význam největších center v důsledku nezohlednění jejich hierarchicky vyšší regionální působnosti. Naopak značně zvýšenou

dominanci první jednotky zachycuje stav k roku 2001 podle KRV, a tedy podle integrálního hodnocení regionálního významu středisek. Charakteristické je i zvýšení této dominance v transformačním období. Z hlediska rozrůznění podle KRV dále vyplývá, že nejvíce je velikostně potlačena kategorie středisek na 5.–12. místě. Jedná se tedy o soubor s převažujícím zastoupením mezoregionálních středisek v Čechách. Regionální působnost těchto center – jak již bylo dříve zdůrazněno – nejvíce omezuje výjimečná atraktivita hlavního města.

Tab. 36: Hierarchické kategorie regionálních středisek

Kategorie	Počet středisek		Počet středisek (kumulativně)	
	1991	2001	1991	2001
Makroregionální	1	1	1	1
Mezoregionální 2. stupně	2	0	3	1
Mezoregionální 1. stupně	9	11	12	12
Mikroregionální 2. stupně	62	58	74	70
Mikroregionální 1. stupně	74	74	148	144
Subregionální A	8	6	156	150
Subregionální B	14	15	170	165

Poznámky a prameny: Hampl, Müller, 1996, tabulková příloha 3 a dále viz text podkapitoly 4.1

Regionální význam středisek je vhodné – alespoň ve významově strukturálním smyslu – posuzovat i jiným způsobem, a to z hlediska měřítkové/hierarchické úrovně jejich autonomie. Toto hodnocení je zvláště potřebné pro zachycení transformačních změn v regionální organizaci, protože podchycuje posuny ve vztahovém uspořádání na všech měřítkových úrovních. Z dřívějšího porovnání velikostních změn mikroregionů 1. a 2. stupně největších center již do jisté míry vyplynul závěr o vyšší dynamice těchto změn na vyšších hierarchických úrovních vztahové organizace. Tuto skutečnost rovněž potvrzují údaje v tab. 36 o počtech středisek na různých hierarchických úrovních. K zúžení souboru středisek došlo v letech 1991–2001 právě na úrovni mikroregionů 2. stupně (ze 74 na 70) přičemž zároveň byly mezoregionální stupně organizace zredukovány na jediný: v důsledku převládnutí Prahy nad Brnem u vazeb Olomouce a Zlína (obdobně i Jihlavy) a celkového oslabení významu Ostravy. K určité redukci došlo i v soustavě mikroregionů 2. stupně a vztahů jejich středisek, a to v dvojím slova smyslu: ztráta mikroregionální autonomie 2. stupně u několika měst v blízkosti velkých center (např. Kladno, Beroun a Nymburk v zázemí Prahy) na jedné straně a především pak změna v orientaci podřízeností mikroregionů 1. stupně ve prospěch mezoregionálních středisek a v neprospěch okresních měst nižší hierarchické úrovně na straně druhé. Celkově je oprávněné zdůrazňovat následující hlavní typy změn:

- (i) Další posílení pozice Prahy, a to na všech hierarchických úrovních.
- (ii) Zvýšení významu ostatních 11 mezoregionálních center na úrovni mikroregionální 1. a zejména 2. stupně a současné oslabení jejich významu na úrovni mezoregionální.
- (iii) Mírná redukce počtu mikroregionálních (a relativní stagnace počtu subregionálních) středisek spojená s všeobecným oslabením jejich významu. Navzdory snížení integrity mikroregionů 1. stupně jsou však tyto jednotky nadále ucelenější než regiony vyšších úrovní (kromě celé ČR), a proto mohou být oprávněně kvalifikovány jako stavební kameny celé regionální hierarchie.

- (iv) Specifickou reakcí na předchozí dlouhodobé preferování okresních měst a posilování autonomie okresů bylo v transformačním období vztahové „otevření“ těchto administrativních jednotek a posun integračních procesů na měřítkově vyšší úroveň.
- (v) Podstatné rozdíly mezi řády (kvalitativně i kvantitativně určenými) a stupni (převážně kvantitativně určenými) regionální diferenciace byly ovšem zachovány. Vyjadřují to rozdílné hodnoty k-funkce (viz Christaller, 1933) pro případ poměru mezi počtem mikroregionů 1. a 2. stupně (k-funkce 2) a mezi počtem mikroregionů 2. stupně a mezoregionů (k-funkce 6).

Všechna dosavadní hodnocení současného vývoje regionální organizace a odpovídajícího vztahového uspořádání vycházela z výsledků sociogeografické regionalizace. Protože druhým základním kritériem při vymezení regionů je požadavek jejich územní celistvosti, nemohly být zohledněny další typy vztahů mezi středisky, resp. územními enklávami. A právě u těchto vztahů se projevovalo zesilování hierarchizace, a tedy významový růst největších center, nejpronikavěji. Názorně to dokládají charakteristiky dojížděkových vztahů (pracovních a školských, a vždy denních i nedenních) mezi obcemi III. stupně (tzv. obce s rozšířenou působností) k roku 1991 a k roku 2001 prezentované v tab. 37. Soubor těchto obcí (205 bez Prahy) zahrnuje všech 144 mikroregionálních (a vyšších) středisek, většinu středisek subregionálních a několik desítek dalších významnějších měst. Vzájemné vztahy podřízenosti (pouze k silnějším centrům) jsou rozlišeny podle tří základních řádů regionálních středisek a jsou posuzovány změny podřízeností v letech 1991–2001 pouze ve vztahu k této hierarchii: pozitivní ve směru k hierarchicky vyšší kategorii a negativní ve směru opačném. Výsledky pochopitelně potvrzují předchozí závěry o umocňování/prohlubování hierarchie regionálního systému, dokládají však řádově vyšší dynamiku tohoto umocňování: z celkového počtu 205 vztahů se změnila základní hierarchická orientace u 28 vztahů v případě pracovní vyjížděky, u 29 vztahů v případě školní vyjížděky a u 33 vztahů v případě celkové vyjížděky, tj. v průměru u téměř 15 % vazeb. Zároveň poměr pozitivních a negativních změn z pohledu hierarchizace byl u pracovních vazeb 27 : 1, u školských 25 : 4 a u celkových 32 : 1, takže změny ve směru posilování hierarchie 14krát převyšovaly změny opačné. Vzhledem ke krátkodobosti těchto změn a velmi silné inercii geografických struktur to byly tedy změny nepochybně dramatické (podrobnější analýzy viz Hampl, 2004).

Tab. 37: Hierarchizace vyjížděky z obcí III. stupně

Hierarchický řád střediska	Druh vyjížděky	Počet podřízených jednotek		Změna podřízenosti	
		1991	2001	zisk	ztráta
Makroregionální	pracovní	54	75	22	1
	školní	46	66	20	0
	celková	47	74	27	0
Mezoregionální	pracovní	71	70	6	7
	školní	92	83	5	14
	celková	77	73	5	9
Mikroregionální	pracovní	80	60	0	20
	školní	67	56	4	15
	celková	81	58	1	24

Pramen: podle Hampl, 2004

Na závěr vlastního hodnocení výsledků sociogeografické regionalizace je možné připojit několik poznámek o úrovni a změnách variability souboru 144 mikroregionů 1. stupně z hlediska jejich velikostních a strukturálních charakteristik. Toto srovnání je sice pouhým doplňkem sledování regionální organizace, má však obecnější smysl v jiných kontextech. Zároveň je analogií obdobného hodnocení v kapitole třetí (viz tab. 25), jehož závěry potvrzuje z poněkud odlišného pohledu, resp. z pohledu vyhodnocení empirických podkladů specificky geografického typu. Vybrané reprezentativní velikostní charakteristiky 144 středisek a jejich regionů jsou jednak populační velikosti mikroregionů 1. stupně a jednak hodnoty KRV. Ze strukturálních charakteristik je sledován relativní regionální význam středisek v úrovni mikroregionů 1. stupně vyjádřený jako poměr populační velikosti zázemí a vlastního střediska. Sledovány jsou příslušné distribuce četností k roku 1991 a k roku 2001 – viz tab. 38. Základním výsledkem těchto srovnání je opětovné potvrzení krajní asymetrie (hierarchizace) velikostního rozrůznění středisek a regionů (celků komplexního typu) na jedné straně a omezené variability (variability více méně odpovídající „Gaussovskému typu“) jejich rozrůznění podle znaku strukturálního. I u celků vysoké úrovně complexity (viz Hampl, 1998) je proto možno konstatovat relativní homogenitu (druhovost) jejich souborů podle strukturálních znaků.

Tab. 38: Diferenciace souboru sociogeografických mikroregionů z hlediska velikostních a strukturálních znaků

Hodnocený znak	Četnosti podle variačních tříd									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Populační velikost – 1991	135	5	1	0	2	0	0	0	0	1
Populační velikost – 2001	136	4	1	2	0	0	0	0	0	1
Komplexní regionální význam střediska – 1991	139	2	0	2	0	0	0	0	0	1
Komplexní regionální význam střediska – 2001	140	1	1	1	0	0	0	0	0	1
Relativní regionální význam – 1991	15	24	41	24	15	11	8	5	1	0
Relativní regionální význam – 2001	12	31	41	26	15	9	5	1	1	3

Poznámky: Bylo hodnoceno 144 mikroregionů 1. stupně. Konstrukce komplexního regionálního významu (KRV) je popsána v textu této kapitoly. Relativní regionální význam (střediska) je strukturální charakteristikou definovanou jako poměr populační velikosti zázemí a střediska. U tohoto ukazatele bylo užito stejné členění variačních tříd k roku 1991 i k roku 2001 vzhledem k nevýznamnosti rozdílů variačních rozpětí. Variační třídy byly stanoveny jako desetiny variačního rozpětí.

Prameny: viz tabulková příloha 3

4.3 METROPOLITNÍ AREÁLY

Metropolitní areály je možno obecně označovat za nejvýznamnější – měřítkově vyšší – prvky systému osídlení a současně i za jádra řádově vyšších regionů, v podmínkách Česka zhruba od úrovně mezoregionů. Jejich formování je v první řadě projevem pozdějšího typu růstu největších středisek, tj. růstu prostorového. Ten zahrnuje i suburbanizační proces, avšak má i řadu dalších, převážně kvalitativních důsledků: prohlubování územní dělby práce (tzv. metropolitní ekonomika) přinášející i zvýšené ekonomické a sociální efekty, a to bezprostředně pro samotné metropolitní areály (posilování jejich významu) a zprostředkovaně pro celý národní systém (řídící a inovační působení na rozsáhlé regionální systémy). V tomto smyslu představují metropolitní areály nejen

největší územní koncentrace ekonomiky a obyvatelstva, ale zejména kvalitativně nejvýznamnější koncentrace, koncentrace nejprogresivnějších aktivit (zvláště tzv. kvartérního sektoru). Metropolizace je tedy vývojově vyšší fází urbanizace, která je charakteristická právě pro současné období nástupu a rozvoje post-industriálních procesů. I v rámci samotné metropolizace přitom dochází k hlubokým proměnám a k postupné transformaci extenzivních forem růstu charakteristickým již pro poslední etapu industriálního období (prostorové rozšiřování areálů a pokračující růst obyvatelstva v metropolitních zázemích) na intenzitní formy v období post-industriálním jejichž důsledkem je primárně růst kvalitativního významu metropolitních areálů (zvyšování jejich řídicí působnosti apod.).

Pro hodnocení metropolitních areálů a jejich hierarchie je z výše uvedených důvodů klíčové kombinované postižení velikostních a kvalitativních kritérií, tj. stanovení jak míry koncentrace hlavních funkcí do těchto areálů, tak rozlišení této míry z hlediska kvality/progresivity příslušných funkcí. Podobně jako v případě regionalizace je však nezbytným prvotním úkolem v celém hodnocení vymezení a následný výběr metropolitních areálů. V literatuře se setkáváme s různými přístupy k těmto otázkám, což se nutně promítá i do pojetí metropolitních areálů. Zjednodušeně je možno rozlišovat tři hlavní typy kritérií a odvozená chápání metropolitních areálů:

- a) Velikost a územní intenzita jsou v podstatě vždy považovány za hlavní kritéria a je jim obvykle – a to do značné míry oprávněně – přisuzována integrální vypovídací schopnost. Příkladem mohou být používaná hlediska americké statistiky (Standard metropolitan areas), specifický přínos ve směru k přesnosti a objektivizaci v tomto ohledu znamenala koncepce areálů maximálního zalidnění (Korčák, 1966). V důsledku omezené datové základny je ovšem téměř vždy sledováno pouze obyvatelstvo (celková populační velikost v kombinaci s ukazatelem počet obyvatel na km²). Tím je ovšem chápání zejména vývojových tendencí nepřiměřeně redukováno na změny v distribuci rezidenčních funkcí (viz např. Zelinski, 1971, Berg van den et al., 1982), které postupně ztrácejí na významu.
- b) Zásadním doplněním velikostních a koncentračních hledisek je zdůraznění kritérií městského, resp. velkoměstského charakteru sídel (sociální a ekonomická struktura obyvatelstva apod.) a eventuálně i úroveň prostorové mobility obyvatelstva (např. vyjíždkovost za prací). Příkladem může být dnes již klasická práce o městských regionech v někdejší NSR (Boustedt, 1960).
- c) Nejméně časté jsou pak práce, které nejen všeobecně zdůrazňují, ale i kvantitativně zachycují vztahovou sounáležitost sídel i v rámci metropolitních areálů. Důvodem absence analýz vztahové organizace je především nedostatek potřebných informací, někdy však i jejich nevhodné využití: např. vymezení tzv. metropolitních pracovních areálů v USA (Berry et al., 1969) vycházelo z jednosměrné vyjíždkovosti obyvatelstva za prací, a tedy z kritéria vhodného více pro regionalizaci než pro vymezení metropolitních areálů v jejichž rámci by měla být hodnocena především oboustranná propojenost sídel.

Uvedené přístupy se pochopitelně vzájemně nevyklučují, nýbrž pouze doplňují, přičemž jejich posloupanost vyjadřuje převážně postupnou kumulaci používaných kritérií. Z celkových charakteristik metropolitních areálů však v podstatě vyplývá, že jejich nejpodstatnějšími znaky jsou výjimečná koncentrace (celková velikost i územní intenzita) na jedné straně a výjimečná vnitřní/vzájemná propojenost na straně druhé. Zcela převažující preference prvního znaku, resp. kritéria je pak důsledkem nedostatku dat. V podmínkách Česka je však díky cenám dostatek informací i o vztahových

souvislostech obcí, takže lze akceptovat i druhé základní kritérium pro určování metropolitních areálů. Navíc byla již na údajích k roku 1980 i k roku 1970 ověřena možnost agregace obou základních typů kritérií do jediného ukazatele „územní intenzity/hustoty vzájemných kontaktů obcí“ (Hampl et al., 1987). Objem vzájemné dojížděky mezi obcemi vztahy k jejich vzdálenosti v podstatě zohledňuje jak aspekt koncentrace, tak i aspekt sounáležitosti. Bližší popis a zdůvodnění ukazatele tohoto typu, který byl použit pro vymezení metropolitních areálů k roku 2001 je podán v následujících bodech:

- 1) Hodnocení územní intenzity kontaktů bylo omezeno na vztahy mezi dvojicemi středisek s KV 2,5 a více, neboť základní kostru metropolitních areálů vytváří soustava městských sídel, a to především větších středisek. Výsledkem prvotních analýz je proto vymezení integrovaných střediskových systémů.
- 2) Vzhledem k dostupné datové základně mohly být hodnoceny pouze vzájemné dojížděkové vazby pracovní a školské. Ty však představují hlavní formy prostorové mobility obyvatelstva a zároveň odrážejí ekonomickou a částečně i sociální propojenost, byť jen na úrovni individuálních obyvatel. Je však oprávněné předpokládat jejich dostatečnou reprezentativnost i pro širší komplex metropolitních vazeb, neboť procesy výrobní a institucionální kooperace jsou převážně spojeny s měřítkově vyššími úrovněmi územní diferenciacce, resp. se šířeji chápanými metropolitními areály.
- 3) Objemy vzájemné pracovní a školní dojížděky mezi dvojicemi středisek byly vztahy k jejich vzdálenosti: ukazatel „počet vzájemně dojíždějících na km“. Byla uvažována pouze vzdušná vzdálenost vzhledem k dobré dopravní propojenosti metropolitních areálů. Použití vzdálenosti namísto plochy zóny v níž se hodnocené interakce realizují (území kolem hlavních silničních a železničních tras) je pochopitelně určitým zjednodušením, které vychází z předpokladu relativně obdobné šíře těchto zón.

Popsaným způsobem byly vyhodnoceny interakce mezi dvojicemi středisek s potenciálně významnější úrovní vzájemné propojenosti (posuzováno bylo několik stovek případů). Na základě vyhodnocení empirického rozdělení četností na jedné straně a na základě porovnání s vymezením integrovaných systémů středisek (ISS) k roku 1980 na straně druhé byla zvolena kritická úroveň interakce pro vymezení ISS k roku 2001 75 dojíždějících na km. Toto kritérium nebylo dodrženo při finálním stanovení ISS ve třech případech, kdy byly interakce poněkud nižší, ale nastávaly ve dvou směrech:

- a) Propojení ústecko-teplické a mostecko-chomutovské části severočeské pánevní konurbace vzhledem k relativně silné interakci Most–Bílina i Litvínov–Osek.
- b) Obdobné propojení Ústí nad Labem a Litoměřic i Lovosic.
- c) Spojení zlínské a kroměřížské soustavy středisek vzhledem k poměrně intenzivním vazbám jak Zlín–Kroměříž, tak Zlín–Holešov, a dále i Kroměříž–Holešov a Hulín–Holešov.

V další fázi hodnocení byla aplikována na vymezené ISS velikostní kritéria: při dosažení součtu hodnot komplexních velikostí (KV) integrovaných středisek 100 a více byly ISS považovány za metropolitního řádu. Celkem se jedná o 11 systémů, jejichž jádru jsou mezoregionální centra – Hradec Králové byl ovšem spojen s Pardubicemi. Jako sekundární (nemetropolitní) systémy bylo klasifikováno 11 dalších soustav s celkovým součtem KV 50,0–99,9 (v případě Jihlavy se jednalo o jediné středisko). Seznam všech středisek zařazených do obou výše definovaných kategorií ISS

je uveden v tab. 39. V tab. 40 jsou prezentovány hlavní charakteristiky individuálních ISS a jejich změny v letech 1991–2001 (vždy ovšem ve vymezení k roku 2001).

Tab. 39: Seznam středisek s komplexní velikostí 2,5 a více v roce 2001 integrovaných do metropolitních soustav

Hlavní centrum integrovaného systému středisek	Střediska přiřazená
Praha	Beroun, Zdice, Kladno, Libušín, Slaný, Stochov, Unhošť, Mělník, Horní Počápy, Kralupy nad Vltavou., Neratovice, Brandýs nad Labem-Stará, Boleslav, Čelákovice, Odolena Voda, Říčany, Úvaly, Černošice, Hostivice, Jesenice, Průhonice, Roztoky a Rudná
České Budějovice	Hluboká nad Vltavou a Lišov
Plzeň	Dobřany, Chlumčany, Starý Plzenec, Horní Bříza, Nýřany, Třemošná, Rokycany a Hrádek
Karlovy Vary	Jáchymov, Nová Role, Ostrov, Sokolov, Habartov, Chodov, Kynšperk nad Ohří a Nové Sedlo
Ústí nad Labem	Děčín, Benešov nad Ploučnicí, Jílové, Chomutov, Kadaň, Klášterec nad Ohří, Litoměřice, Lovosice, Terežín, Most, Litvínov, Meziboří, Teplice, Bílina, Duchcov, Krupka, Osek a Chlumec
Liberec	Jablonec nad Nisou, Smržovka, Tanvald a Chrastava
Hradec Králové–Pardubice	Třebechovice pod Orebem, Chrudim, Slatiňany, Lázně Bohdaneč a Přelouč
Brno	Blansko, Adamov, Rájec-Jestřebí, Kuřim, Modřice, Rosice, Šlapanice a Tišnov
Olomouc	Hlubočky, Lutín, Šternberk, Velká Bystřice, Prostějov, Přerov a Lipník nad Bečvou
Zlín	Kroměříž, Holešov, Hulín, Chropyně, Fryšták, Napajedla a Vizovice
Ostrava	Frydek-Místek, Bystřice, Dobrá, Frýdlant nad Ostravicí, Jablunkov, Paskov, Staříč, Třinec, Karviná, Bohumín, Český Těšín, Dětmárovice, Doubrava, Horní Suchá, Orlová, Petrovice u Karviné, Rychvald, Klimkovice, Hlučín a Ludgěřovice

Poznámky: Kritéria vymezení jsou vysvětlena v textové části. Seznamy jsou uspořádány abecedně nejprve podle okresů a pak v rámci okresů. Některá střediska jsou vymezena jako aglomerace (viz tabulková příloha 2). Integrace mezi ostatními středisky vytvářejícími soustavy s KV 50,0–99,9 jsou následující: Kolín + Kutná Hora + Čáslav; Mladá Boleslav + Bakov nad Jizerou + Benátky nad Jizerou + Bělá pod Bezdězem + Mnichovo Hradiště; Tábor + Planá nad Lužnicí; Česká Lípa + Cvikov + Kamenický Šenov + Nový Bor; Náchod + Červený Kostelec + Hronov + Nové Město nad Metují; Šumperk + Postřelmov + Rapotín + Zábřeh; Uherské Hradiště + Hluk + Uherský Brod; Vsetín + Valašské Meziříčí + Rožnov pod Radhoštěm + Zubří; Nový Jičín + Frenštát pod Radhoštěm + Koprivnice + Příbor; Opava + Hradec nad Moravicí + Kravaře.

Na základě stanovení ISS byly konečně alespoň orientačním způsobem vymezeny celé metropolitní areály podle nově zavedených obvodů obcí III. stupně. Tyto obvody lze hodnotit jako relativně organické jednotky (s výjimkou bezprostředního zázemí největších měst), které odpovídají ve většině případů mikroregionům 1. stupně nebo subregionům s částečnou mikroregionální autonomií. Přestože rozsah některých obvodů je z hlediska potřeb určování metropolitních areálů neúměrně velký (zejména Chrudimsko nebo Karlovarsko) je použité vymezení podstatně objektivnější a přesnější než vymezení prostřednictvím celých okresů: vymezení podle okresů je proto možno označovat za 1. variantu a vymezení podle zmíněných obvodů za 2. variantu stanovení metropolitních areálů. Kritériem výběru „metropolitních obvodů“ byla lokalizace alespoň jednoho střediska příslušného ISS na jeho území. V šesti případech byly však za součást metropolitního areálu považovány i menší navazující obvody v zájmu ucelenosti celého areálu: obvod Českého Brodu a Lysé nad Labem

u pražského areálu, Bloviccko u plzeňského areálu, obvod Ivančic a Židlochovic u brněnského areálu a obvod Bílovice u areálu ostravského.

Tab. 40: Základní charakteristiky integrovaných systémů středisek (ISS)

Pořadí podle KV 2001	Hlavní středisko ISS	Podíl na ČR v desetínách promile						
		Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Komplexní velikost		KKV
		1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001
Metropolitní areály:								
1.	Praha	1 419,0	1 385,8	1 613,9	1 803,8	1 549,1	1 664,8	2 739,4
2.	Ostrava	749,5	735,7	817,7	701,4	794,8	712,9	673,4
3.	Brno	439,8	431,3	542,4	557,5	508,3	515,5	698,2
4.	Ústí nad Labem	509,5	502,2	536,7	492,7	525,9	495,7	415,9
5.	Hradec Králové–Pardubice	234,5	230,6	283,9	294,5	267,3	273,2	321,3
6.	Olomouc	231,4	227,2	290,1	293,2	270,5	271,3	266,4
7.	Plzeň	212,1	205,9	254,9	257,4	240,7	240,4	285,0
8.	Zlín	168,4	166,4	208,6	212,4	195,2	197,1	181,3
9.	Liberec	164,6	162,3	176,6	186,1	172,6	178,3	170,6
10.	Karlovy Vary	136,1	134,7	145,8	142,8	142,6	140,0	113,2
11.	České Budějovice	104,5	105,7	127,0	145,3	119,4	132,1	155,4
Ostatní areály s KV 50 a více:								
12.	Mladá Boleslav	69,4	70,9	81,2	110,3	77,4	97,2	72,9
13.	Vsetín–Valašské Meziříčí	78,4	78,0	103,4	98,8	95,1	91,8	71,7
14.	Opava	72,2	71,4	79,8	87,4	77,3	82,0	89,1
15.	Nový Jičín	75,3	76,3	89,3	83,7	84,7	81,2	61,1
16.	Uherské Hradiště	59,1	59,4	86,0	81,7	77,1	74,2	59,7
17.	Kolín	61,4	60,3	87,8	79,8	79,1	73,3	57,5
18.	Jihlava	50,3	49,6	62,3	72,7	58,3	65,0	55,2
19.	Česká Lípa	58,3	58,8	59,6	67,5	59,2	64,6	48,5
20.	Šumperk	49,9	49,0	64,9	59,3	59,8	55,9	41,9
21.	Tábor	45,4	46,1	52,7	57,4	50,3	53,6	40,2
22.	Náchod	47,0	47,6	53,0	55,0	51,0	52,5	39,4

Poznámky a podklady: viz tabulková příloha 2 a tab. 31. Pouze v případě Jihlavy se jedná o jediné středisko. Hodnoceny byly ISS s KV 50 a více v roce 2001. KKV – kvalitativně upravená komplexní velikost.

Hlavní charakteristiky individuálních ISS i hierarchické proporcionality jejich systémů uvádějí tab. 40 a 41. Obdobné hodnocení celých metropolitních areálů vymezených v 2. variantě uvádějí pak tab. 42 a 43. Podstatné znaky obou hierarchií i pozice klíčových nadnodálních center v národním systému osídlení jsou pochopitelně ve vysoké shodě s předchozími hodnoceními, ať již nodálních středisek samotných, tak i jejich regionální působnosti, tj. soustavy regionálních středisek. Tyto znaky i eventuální – významově sekundární – rozdílnosti mezi zmíněnými hierarchiemi jsou charakterizovány v následujících bodech:

- (i) Dominantní postavení metropolitních areálů, resp. metropolitních ISS v osídlení a ekonomice státu dokládají jejich vysoké celostátní podíly – vždy přes polovinu pracovních příležitostí a přes 60 % KKV. Opětovně platí, že v závislosti na progresivitě funkcí podíl těchto vůdčích

- jednotek roste, byť v tomto ohledu jsou dosažitelné empirické doklady omezené (pro střediska a obvody nejsou k dispozici např. údaje o ekonomickém agregátu).
- (ii) Nejpodstatnější rozdíl mezi hierarchií metropolitních areálů a ISS na jedné straně a hierarchií měst i regionálních středisek na straně druhé je ve výrazném vyčlenění největších center od center ostatních v prvním případě. V zásadě dochází k formování dvou hierarchií: řádově vyšší hierarchie velkých nadnodálních center metropolitního typu jejichž počet je velmi omezený a řádově nižší hierarchie početného souboru ostatních středisek jejichž soustava se liší jen velmi málo od soustavy nodálních středisek – formování ISS je zde omezené a obvykle se jedná o relativně izolovaná jednotlivá střediska. Celkově dochází tedy k velikostnímu a významovému oddělení vyšší hierarchie nadnodálních center od nižší hierarchie „zbývajících“ nodálních středisek jak to názorně vyjadřuje i obr. 3 (c) a empiricky dokládají údaje o významném snížení velikosti kategorie (nemetropolitních) ISS již na 13.–34. místě v tab. 41 (viz srovnání s obdobným hodnocením středisek v tab. 26).
- (iii) Určité rozdíly v hierarchizaci nadnodálních center proti hierarchizaci nodálních (i regionálních) středisek jsou v úrovni 11–12 největších jednotek ve dvou případech. Za prvé to je poněkud nižší dominance pražského areálu (především podle populační velikosti), za druhé pak posun diskontinuity ve velikostní diferenciaci areálů z 3.–4. pořadí na 4.–5. pořadí v důsledku velikosti/rozsahu severočeské pánevní konurbace. Vzhledem k spojení Hradce Králové a Pardubic do jediného areálu/ISS se dále projevuje u nadnodálních center výrazná diskontinuita již mezi 11. a 12. jednotkou.
- (iv) V transformačním období se i v úrovni metropolitních areálů projeví důsledky pozitivně i negativně orientovaných selektivních procesů, byť v omezenějším rozsahu. Značný nárůst podílů zaznamenal tedy pražský ISS, resp. areál (s výjimkou obyvatelstva, které však již mírně vzrostlo v letech 2001–2004) a naopak k snížení podílů došlo u obou hlavních pánevních koncentrací. Relativně výrazný růst podílu na pracovních příležitostech vykázal ještě areál českobudějovický a „nemetropolitní“ areál mladoboleslavský.

Tab. 41: Hierarchie integrovaných systémů středisek

ISS velikostní pořadí	Relativizované velikosti kategorií (1. jednotka = 100)						
	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Komplexní velikost		KKV
	1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	120	120	118	97	118	104	65
5.–12.	93	94	97	91	96	92	57
13.–34.	70	72	75	68	74	69	34
Podíl na ČR 1.–34.	54,4	53,6	62,9	64,2	60,1	60,7	70,1

Poznámky a prameny: Metodika – viz tab. 26 a 35, datové zdroje viz tabulková příloha 2 a tab. 31; v tomto případě byly ovšem hodnoceny konstantní soubory určené pořadím podle KV v roce 2001, přičemž jednotky od 12. místa nesplňovaly kritéria pro výběr metropolitních areálů a v několika případech se jednalo o samostatná nodální střediska (Jihlava, Znojmo, Třebíč, Příbram a Písek).

Tab. 42: Základní charakteristiky metropolitních areálů (2. varianta)

Metropolitní areál (pořadí podle KKV)	Území		Obyvatelstvo k 1.1.2004		Index vývoje obyvatelstva 1.1.2004/ 1.3.2001	Podíl na ČR v desetinách promile k r. 2001			
	km ²	v tis.	na km ²	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti	KV	KKV	
1. Pražský	3 974	1 694,7	426	100,6	1 646,8	1 983,6	1 871,3	2 918,2	
2. Brněnský	1 755	589,6	336	99,6	578,9	643,6	622,0	778,2	
3. Ostravský	2 204	891,8	405	99,2	878,4	766,4	803,7	741,5	
4. Ústecký	3 562	649,9	182	100,0	635,0	584,1	601,0	495,0	
5. Hradecko-pardubický	2 095	368,7	176	99,2	363,3	382,6	376,1	398,6	
6. Plzeňský	2 217	325,7	147	100,1	318,0	332,7	327,8	343,0	
7. Olomoucký	2 170	375,6	173	99,5	369,0	366,0	367,0	338,1	
8. Zlínský	1 240	242,6	196	99,4	238,6	254,9	249,5	217,8	
9. Liberecký	921	208,5	226	99,6	204,6	220,0	214,9	198,0	
10. Českobudějovický	924	148,0	160	100,2	144,5	167,4	159,7	176,1	
11. Karlovarský	2 004	197,6	99	99,6	193,9	192,4	192,9	152,8	
Celkem	23 066	5 692,8	247	99,9	5 571,0	5 893,7	5 785,9	6 757,3	

Poznámky: KV – komplexní velikost, KKV – kvalitativně upravená KV. Vymezení metropolitních areálů v druhé variantě je podle obvodů obcí III. stupně. Metodika vymezení je popsána v textu části 4.3. Seznam obvodů zahrnutých do metropolitních areálů:

Pražský:	Praha, Beroun, Brandýs nad Labem-Stará Boleslav, Černošice, Český Brod, Kladno, Kralupy nad Vltavou, Lysá nad Labem, Mělník, Neratovice, Říčany, Slaný
Brněnský:	Blansko, Brno, Ivančice, Kuřim, Rosice, Šlapanice, Tišnov, Židlochovice
Ostravský:	Bílovec, Bohumín, Český Těšín, Frýdek-Místek, Frýdlant nad Ostravicí, Havířov, Hlučín, Jablunkov, Karviná, Orlová, Ostrava, Třinec
Ústecký:	Bílina, Děčín, Chomutov, Kadaň, Litoměřice, Litvínov, Lovosice, Most, Teplice, Ústí nad Labem
Hradecko-pardubický:	Hradec Králové, Chrudim, Pardubice, Přelouč
Plzeňský:	Blovice, Nýřany, Plzeň, Přeštice, Rokycany, Stod
Olomoucký:	Lipník nad Bečvou, Olomouc, Prostějov, Přerov, Šternberk
Zlínský:	Holešov, Kroměříž, Otrokovice, Vizovice, Zlín
Liberecký:	Jablonec nad Nisou, Liberec, Tanvald
Českobudějovický:	České Budějovice
Karlovarský:	Karlovy Vary, Ostrov, Sokolov

Prameny: Výsledky sčítání 2001, Statistická ročenka České republiky 2004, ČSÚ, Praha, dále viz tabulková příloha 2 a tab. 31

Tab. 43: Velikostní hierarchie metropolitních areálů (2. varianta)

Velikostní kategorie (pořadí)	Relativizované velikostní charakteristiky k roku 2001			
	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	KV	KKV
1.	100	100	100	100
2.–4.	127	101	108	69
5.–11.	115	97	101	63

Poznámky: Metodicky jde o obdobné hodnocení jako v tab. 26 a 27 s tím ovšem, že v tomto případě byly areály Hradce Králové a Pardubic spojeny (srovnatelnost souboru areálů s údaji v tab. 27 je tedy zachována).

Prameny: viz tab. 42

Uvedené generalizující charakteristiky potvrzují výsledky hodnocení ve všech sledovaných vymezeních nadnodálních center: ISS, 1. (okresní) i 2. (obvodní) varianta vymezení metropolitních areálů. Rozdíly mezi těmito alternativami stanovení hlavních nadnodálních center jsou přítom při celkovém hodnocení (podíly na ČR apod.) poměrně malé – zřetelné je pouze relativně široké vymezení areálů ve 2. variantě. Za významnější je proto možno označovat jen rozdíly z hlediska individuálních jednotek, přičemž za závažné lze považovat tyto diference pouze v případě olomoucké jednotky. Ztotožnění metropolitního areálu s olomouckým okresem je v tomto smyslu jeho významným omezením. Na druhé straně je ovšem nutno zdůraznit, že obvody Prostějova i Přerova jsou velmi rozsáhlé a převážně venkovského typu. Navíc intenzita kontaktů Olomouc – Přerov je blízko kritické úrovně (79 dojíždějících na km). V ostatních případech nejsou rozdíly zásadního typu: okresní varianta poněkud snižuje velikost pražského a ústeckého areálu (jeho rozsah ve 2. variantě je však skoro totožný s vymezením celého mezoregionu) a naopak zvyšuje velikost areálu českobudějovického, karlovarského a libereckého. Z porovnání tří diskutovaných typů vymezení nadnodálních center i způsobů jejich stanovení je pak možno považovat za nejvíce reprezentativní vymezení ISS, jakožto základní kostry metropolitních areálů. Zdůvodnění tohoto závěru vyplývá jak z vyšší územní citlivosti vymezování ISS (úroveň obcí, resp. středisek), tak z přímého a kvantifikovaného postižení sounáležitosti prvků/středisek těchto systémů. Nicméně i v tomto případě jsou výsledky vymezení diskutovány u těch spojení středisek, jejichž intenzita je v blízkosti zvolené kritické úrovně pro určování ISS. Dokladem jsou i dříve uvedené výjimky: problematičnost propojení mostecko-chomutovského a ústecko-teplického systému, které by bylo možno alternativně považovat za dva samostatné ISS; integrace Kroměříže a navazujících měst k Zlínu a zároveň nepřipojení jen poněkud slaběji napojeného Uherského Hradiště (a dvou dalších měst); variantně by bylo možné i rozšíření ostravského ISS o Opavu (71 dojíždějících na km). Relativně omezená vyvinutost „hranic“ sociogeografických jednotek, stupňovitost přechodu urbanizovaných – rurálních území apod. patří ovšem k obecným problémům jejichž jednoznačné a přesné řešení není možné nikoliv v důsledku nedostatečných informací či úrovně poznání, nýbrž v důsledku jejich objektivní existence. V tomto smyslu jsou i uvedené hlavní alternativy vymezení ISS v první řadě charakteristikou reálného stavu.

Základní hodnocení metropolitních areálů a ISS je vhodné dále doplnit dílčími analýzami změn v transformačním období. Srovnávání situace k roku 1991 a k roku 2001 je ovšem v řadě ohledů problematické, neboť v tomto období došlo k řadě administrativních změn obcí (údaje o dojížděcí jsou pouze pro úroveň celých obcí) a zároveň informace z cenzu 2001 nezachycují cca 10 % pohybu za prací (v případě směrového určení) a pravděpodobně i značnou část pracujících (a dojíždějících) cizinců. Při těchto srovnáních je dále nutno zohledňovat u podchycených pracovních příležitostí a počtu ekonomicky aktivních jejich poměrně významný pokles (cca o 11 %). Z uvedených důvodů nebyly vymezeny ISS k roku 1991 a byly pouze výběrovým způsobem sledovány některé změny v dojížděčkových pohybech v rámci ISS, byť s vědomím jejich neúplné srovnatelnosti. V podstatě se jedná o dva typy hodnocení. Za první je to srovnání objemů pracovní a školní vyjížděky mezi dvojicemi středisek, jejichž propojení bylo rozhodující pro stanovení metropolitních ISS k roku 2001 – viz tab. 44. Za druhé jsou blíže charakterizovány změny v organizaci dojížděky mezi středisky pražského metropolitního areálu i celého středočeského prostoru, který představuje z hlediska dynamiky i progresivity vůdčí jednotku, a v tomto smyslu i perspektivní vzor pro areály ostatní.

Tab. 44: Vývoj objemů pracovní a školní dojížděky mezi vybranými středisky integrovaných metropolitních systémů

Integrovaný systém středisek	Objem vzájemné dojížděky v tisících		Index
	1991	2001	2001/1991
Pražský	38,4	47,5	123,7
Českobudějovický	2,6	2,9	112,8
Plzeňský	10,0	10,3	102,4
Karlovarský	11,0	10,2	92,2
Ústecký	44,8	33,3	74,2
Liberecký	7,2	7,1	98,6
Hradecko-pardubický	10,1	10,8	106,7
Brněnský	14,7	14,3	97,2
Olomoucký	9,7	9,7	100,3
Zlínský	8,8	8,9	100,9
Ostravský	66,1	48,8	73,8
Celkem	223,4	203,6	91,2
Celkem bez ústeckého a ostravského systému	112,5	121,6	108,1

Poznámky: Byly hodnoceny pouze nejsilnější vazby z hlediska územní intenzity kontaktů, které určovaly vzájemné propojení příslušných soustav středisek. Je nutno zdůraznit, že k roku 2001 nebylo směrově podchyceno v celé České republice cca 10 % pohybu za prací a celkový počet evidovaných pracovních příležitostí poklesl proti roku 1991 o cca 11 %. Relativně posuzovaná intenzita vazeb k roku 2001 by tedy „měla odpovídat“ zhruba 80% objemům vztahů k roku 1991.

Prameny: publikované výsledky censů k roku 1991 a k roku 2001, ČSÚ, Praha

Pokud jde o celkové objemy pohybu za prací a do škol u vybraných interakcí v 11 hlavních ISS je nutno konstatovat poněkud překvapivou skutečnost o jejich skoro 9 % snížení. To ovšem zhruba odpovídá rozsahu nepodchycené pracovní dojížděky. Zároveň více než 10 % snížení počtu statisticky podchycených zaměstnaných obyvatel, resp. pracovních příležitostí znamenalo, že relativní vyjížděkovost zaměstnaných ekonomicky aktivních obyvatel se zvýšila. Hlavní příčinou absolutního poklesu podchyceného pohybu byl ekonomický útlum v pánevnických areálech (objem dojíždějících se zde snížil skoro o 30 tisíc), k jehož kompenzaci nepostačil nárůst dojížděky v pražském ISS (zvýšení o skoro 10 tisíc). U ostatních ISS byly pak změny objemů nepodstatné.

Zajímavý byl vývoj dojížděky ve středočeské oblasti, a tedy v širěji vymezeném metropolitním regionu hlavního města. Sledovány byly významnější interakce mezi středisky (s KV 5,0 a více a v rámci okresů Praha-východ a Praha-západ i s KV 2,5–4,9) podle čtyř kategorií:

- 1) Dojížděka mezi Prahou a 15 středisky ve vnitřní metropolitní zóně ztotožněné s venkovskými okresy Prahy. Zvýšení tohoto pohybu nebylo sice příliš významné (o 22,4 %), ale bylo strukturováno „novým“ způsobem: zatímco dojížděka do Prahy vzrostla jen o 9 %, vyjížděka z Prahy vrostla o 106 %! To dokazuje, že ve vývoji pražského metropolitního areálu nastupují již suburbanizační tendence vyššího typu: šíření nejen rezidenční, ale i pracovní atraktivitu z jádrového města do jeho – zatím především blízkého – zázemí.
- 2) Dojížděka mezi Prahou a 6 středisky vnější metropolitní zóny. Zde byla zaznamenána nejvyšší dynamika růstu dojížděky (o 66 %), což ovšem souviselo i s útlumem ekonomiky některých měst (především Kladna).

- 3) Dojíždka mezi Prahou a 17 ostatními většími středisky Středočeského kraje, které nejsou součástí pražského ISS. I v tomto případě byl dosažen značný nárůst dojíždky (o 43,5 %), převážně ovšem dojíždky do Prahy.
- 4) Vzájemná dojíždka mezi většími středisky v zázemí Prahy – byly hodnoceny pouze významnější vazby (typu Kladno–Slaný nebo Kolín–Kutná Hora). V tomto případě zůstal objem pohybů v podstatě zachován (pokles o 2,4 %). Jedná se pochopitelně o důsledek dramatické koncentrace ekonomických aktivit do výjimečně atraktivní Prahy. Zároveň došlo k výrazně diferencovanému ekonomickému vývoji středočeských měst, a proto i k relativnímu vyrovnávání růstových a ztrátových efektů v celkové bilanci (např. výjimečný růst Mladé Boleslavi a velký pokles pracovních příležitostí na Kladně nebo v Kolíně).

4.4 SOCIOGEOGRAFICKÁ REGIONALIZACE A ÚZEMNĚ ADMINISTRATIVNÍ ČLENĚNÍ STÁTU

Studium geografické organizace společnosti není pouze úzce vymezeným tématem vědeckého zkoumání, ale má přímé i zprostředkované vazby na praktické činnosti, zvláště pak na koordinační a řídicí funkce institucí na několika měřítkových úrovních. V případě sociogeografické regionalizace je zřejmá její potenciální spojitost s problematikou územně správního členění a řízení, ať již ve sféře státní správy nebo ve sféře samosprávy. Užitečnost sociogeografických poznatků se konečně projevila právě v transformačním období, kdy byla realizována řada zásadních změn v územní administrativě a kdy v podstatě došlo k principiální proměně této soustavy, a to v řadě ohledů i na základě geografických analýz a doporučení. Cílem následujícího sledování není však vlastní řešení aktuálních praktických problémů. Těm byla až dosud věnována dostatečná pozornost v řadě publikací (viz např. Dostál, Hampl, 1993, 2002a, Hampl, 1996). Hlavním záměrem této podkapitoly je jednak srovnání výsledků sociogeografické regionalizace k roku 2001 se současnou soustavou správních jednotek a jednak analýza velikostní diferenciaci, resp. variability přirozených (sociogeografických) a normativních (administrativních) územních celků. Zvláštní význam je přitom oprávněně přisuzovat porovnání zmíněné variability u normativních jednotek zavedených v totalitním období a v období demokratickém. Uvedená srovnávání mohou přispět nejen k specifikaci aplikačního smyslu regionalizace, ale i k teoretickému poznání souvislostí mezi reálnými/přirozenými územními soustavami a soustavami normativními/umělými vytvořenými společenskými institucemi pro potřeby řízení, a to vždy pod silným tlakem aktuálního společenského zřízení.

Prvotní představy o charakteru tří zmíněných soustav členění Česka poskytují údaje o četnosti jednotek na měřítkově odlišných úrovních – viz tab. 45. Již z tohoto srovnání je zřejmá podstatně vyšší souhlasnost současného (demokratického) územně administrativního systému se sociogeografickou regionalizací než bývalého systému zavedeného k roku 1960. Na úrovni mezoregionů, resp. krajů je současný administrativní stav z hlediska výběru center i celých jednotek téměř totožný s výsledky regionalizace. Výjimkou je zde pouze samostatné vyčlenění hlavního města na jedné straně a vytvoření kraje Vysočina s centrem v regionálně méně významné Jihlavě na straně druhé. Obě tyto výjimky jsou však dostatečně zdůvodněné. V prvním případě je tím důvodem velikost a význam Prahy i snaha o zvýhodnění Středočeského kraje při využívání zdrojů Evropské unie (Praha i Středočeský kraj jsou

rovněž samostatnými jednotkami NUTS II u nichž je podle úrovně HDP na obyvatele stanovena možnost čerpání ze strukturálních fondů – samotný Středočeský kraj má pochopitelně tuto úroveň velmi nízkou). V druhém případě byla hlavním důvodem potřeba rovnoměrnějšího pokrytí území státu sítí krajských měst, přičemž právě Jihlava leží v centru rozsáhlého prostoru bez dostatečně velkého přirozeného střediska – příčinou je nepochybně poloha mezi dvěma nejvýznamnějšími centry státu jejichž vliv potlačoval vznik výrazného regionálního střediska. V tomto smyslu lze hodnotit vznik kraje Vysočina i jako důležitý akt regionální politiky, který aktivizuje rozvoj v prostoru vnitrostátní periférie. Proti tomu kraje z roku 1960 byly neorganickými celky, které nejsou vhodné zvláště pro zavedení regionální samosprávy. Výběr krajských měst a vymezení těchto krajů mimo jiné navozoval oprávněný regionální patriotismus. Příkladem extrémních řešení odporujících přirozené spádovosti obyvatelstva bylo podřízení Liberce Ústí nad Labem nebo Olomouce Ostravě. Za extrémní „nepřirozenost“ je možno označovat i vedení hranic mezi oběma moravskými kraji (např. přerušení vazby Olomouc–Prostějov).

Také na nižší regionální úrovni je současná územní administrativa v zásadě vyšším souladu se sociogeografickou regionalizací než tomu bylo v totalitním období. Soustava obvodů obcí III. stupně do značné míry odpovídá systému mikroregionů 1. stupně, tj. silně integrovaným elementárním nodálním regionům, byť doplněným o několik desítek významnějších subregionálních středisek. Za „umělé“ je možno ovšem označovat členění v zázemí velkoměst. Soustava okresů z roku 1960 naopak koresponduje s mikroregiony 2. stupně jejichž integrita je poměrně slabá. Především však vymezení okresů a mikroregionů 2. stupně je ve většině případů značně rozdílné. Časté případy neorganického vymezení těchto okresů založily silný lokální/regionální patriotismus, neboť dlouhodobá preference okresních měst v socialistickém období znamenala útlum zvláště kvalitativního rozvoje (především v oblasti služeb) jejich vnitrookresních konkurentů. Zřejmě to bylo v případech administrativního podřízení relativně rovnocenných měst (Blansko–Boskovice, Semily–Turnov atd.) – podrobněji viz Dostál, Hampl (1993).

Tab. 45: Hierarchie sociogeografických a administrativních regionů

Sociogeografické (přirozené) regiony k roku 2001	Počet	Administrativní (normativní) regiony		
		Druh	Počet jednotek v systému	
			totalitním	demokratickém
Mezoregiony	12	Kraje	7 + Praha	13 + Praha
Mikroregiony 2. stupně	70	Okresy	76	–
Mikroregiony 1. stupně	144			
Mikroregiony + významné subregiony	165	Obvody obcí III. stupně	–	205 + Praha

Poznámky: Je charakterizována administrativní soustava z let 1960–1990 (totalitní) a v současnosti (demokratická) pro výkon státní správy. Současné kraje jsou však samosprávnými celky na které je výkon státní správy delegován.

Z celkového porovnání systému sociogeografických regionů a normativních/správních jednotek dřívějších a současných jednoznačně vyplývají přednosti aktuální formy územně administrativního členění státu a zároveň relativně vysoká souhlasnost tohoto členění s reálně existující regionální diferenciací. Míra této souhlasnosti je ovšem v řadě ohledů omezena, což je nutno vysvětlovat především zájmovými a hlavně organizačními principy na nichž „musí být“ územní administrativa

založena. Na prvním místě je to potřeba výrazné hierarchické rozdílnosti mezi jednotkami odlišných měřítkových úrovní územní správy a zároveň potřeba relativní velikostní podobnosti (především populační) jednotek téhož hierarchického stupně v důsledku jejich stejných kompetencí i způsobu financování. Tento požadavek, resp. tato potřeba je pochopitelně v rozporu s formováním přirozených regionů. V těchto souvislostech je možno hovořit o analogii s protikladností představ pravidla velikostního pořadí (Auerbach, 1913, Zipf, 1949) a teorie centrálních míst (Christaller, 1933) právě v případě relativní kontinuity velikostní diferenciacie jednotek nebo jejich (pravidelného) skokovitého rozrůznění. Při formování územně administrativní soustavy je ovšem rovněž akcentován požadavek organičnosti administrativních celků. Proto každé administrativní členění je větším či menším kompromisem mezi oběma – relativně protichůdnými – požadavky, resp. potřebami „rovnocennosti“ a „organičnosti“ vytvářených jednotek. Obvyklé řešení pak spočívá ve zmenšení přirozených regionů silných center a v rozšíření regionů center slabších. Dokládají to i údaje v tab. 46, kde jsou porovnány velikosti sociogeografických mezoregionů a současných krajů. Zároveň je uvedeno i pořadí krajských měst podle komplexního regionálního významu, které dokazuje oprávněnost jejich výběru – 12 krajských měst představuje i 12 nejvýznamnějších regionálních center a pouze „přidaná“ Jihlava je až na místě 16. (předstihuje ji Opava, Teplice a Mladá Boleslav).

Tab. 46: Velikostní charakteristiky sociogeografických mezoregionů a současných krajů

Středisko	Počet obyvatel v tisících v r. 2001		Poměr velikosti mezoregion : kraj	Komplexní regionální význam střediska	
	Mezoregion	Kraj		Pořadí	Podíl na ČR v %
Praha	3 173,4	2 291,6	1,38	1	20,38
České Budějovice	315,9	625,3	0,51	6	1,88
Plzeň	528,3	550,7	0,96	4	2,69
Karlovy Vary	307,1	304,3	1,01	12	1,08
Ústí nad Labem	639,1	820,2	0,78	9	1,57
Liberec	303,0	428,2	0,71	11	1,35
Hradec Králové	464,8	550,7	0,84	8	1,69
Pardubice	419,3	508,3	0,82	10	1,44
Jihlava	138,7	519,2	0,27	16	0,75
Brno	1 402,2	1 127,7	1,24	2	6,25
Olomouc	636,2	639,4	0,99	5	2,03
Zlín	562,2	595,0	0,94	7	1,84
Ostrava	1 340,1	1 269,5	1,06	3	5,91

Poznámky: Současné kraje Praha a Středočeský kraj byly posuzovány jako jediný celek. V případě Jihlavy byl hodnocen mikroregion 2. stupně, neboť si nevytváří autonomní mezoregion. Podle KRV předstihuje Jihlavu Opava a velmi těsně ještě Teplice a Mladá Boleslav. Centra hodnocených územních celků byla v některých případech vymezena jako aglomerace – viz tabulková příloha 2.

Při podrobnějším hodnocení administrativních jednotek lze ovšem nalézt řadu dalších rozdílů mezi spádovostí obyvatelstva a jeho administrativním „zařazením“. Tyto deformace, byť jsou jen sekundárně významné, je nutno označovat za důsledky chybného postupu při transformaci veřejné správy. Obecným nedostatkem této reformy byla její nedostatečná systémovost. Namísto uceleného a provázaného řešení byly realizovány časově oddělené dílčí změny, které se stávaly předmětem soupeření politických stran. Samospráva obcí byla zavedena již v roce 1990, kdežto samosprávné

kraje byly zakotveny v ústavě od roku 1993, schváleny v roce 1997 a reálně zaváděny až od roku 2000. Při jejich vymezování bylo navíc z politických a organizačních důvodů nutno zachovat nevhodné okresní členění, které však nebylo již při zavádění obvodů obcí s rozšířenou působností (od 1.1.2003) v rámci jednotlivých krajů respektováno. V řadě hraničních území nových krajů tak nebylo možné zohlednit zájmy obcí, resp. občanů, což se následně projevilo v realizaci dalších územních změn (v okresech Žďár nad Sázavou nebo Bruntál).

Jestliže výše zmíněné problémy byly označeny za významově sekundární pak za primární a přetrvávající problém územní administrativy je jednoznačně nutno označit neúměrnou četnost a velikostní rozdrobenost obcí. K datu posledního cenzu bylo v ČR 6 258 obcí, takže průměrná velikost obce nedosahovala ani 1 700 obyvatel a velikost mediánová byla pod 400 obyvatel! Současný stav je výsledkem působení několika faktorů z nichž tři mají klíčový význam: dlouhodobě vytvářená rozdrobená sídelní struktura, necitlivé administrativní slučování obcí zejména na konci totalitního období, přirozená reakce lokálních komunit na předchozí násilnou integraci spojená s všeobecným ztotožněním demokratizace společnosti s procesem decentralizace. Současný stav je obtížný a pouze dlouhodobě měnitelný a vyvolává vážné problémy fungování lokální samosprávy: od ekonomické slabosti většiny obcí až po obtíže při sestavování politické reprezentace v řadě menších jednotek. Tím ovšem problémy územní správy nekončí, neboť nedostatečná organizační výkonnost obcí si vynucuje vytváření řady dalších administrativních struktur v lokální až mikroregionální úrovni: matriční, stavební a finanční úřady, soustava obcí s pověřeným Obecním úřadem (tzv. obce II. stupně) a užší soustava obcí s rozšířenou působností (obce III. stupně) atd. Závažným problémem je i absence územní samosprávy na nižší regionální úrovni, která je při existující četnosti obcí žádoucí: měřítková hierarchie samosprávných jednotek je v současnosti neproporcionální „6 258 obcí a 14 krajů (k 1.3.2001)“. Problémem je i částečný průnik v působnosti samosprávy a státní správy. Příkladem je delegování výkonu státní správy (pro celé obvody) na vybrané samosprávné obce III. stupně (samosprávná působnost se týká pouze této obce samotné).

Naznačené problémy dokládají jak složitost, tak i neukončenost procesu transformace veřejné správy. Těžiště této problematiky však spočívá v prvé řadě v kvalitativních aspektech fungování této správy a v potřebě zjednodušení a sjednocení současné plurality administrativní organizace. Tyto otázky jsou ovšem jen omezeně spojeny s geografickými aspekty územní organizace, přičemž zavedené základní soustavy územních jednotek (kraje–obvody obcí III. stupně–obce) lze považovat z hlediska sociogeografické regionalizace za relativně vyhovující (s tím ovšem, že chybí úroveň mikroregionální samosprávy). V těchto souvislostech je také nutno zdůraznit zásadní rozdílnost mezi totalitní a demokratickou formou přeměny územně správního členění. Zatímco okresy zavedené v roce 1960 byly nevhodně vymezovány a rovnostářsky velikostně určovány „shora“, tak při vytváření současných krajů i správních obvodů obcí III. stupně byly významně zohledňovány zájmy „zdola“ (od různých regionálních iniciativ v případě krajů po zmapování postojů představitelů lokálních komunit a ve sporných situacích i všech občanů v případě obvodů III. stupně). Podstatným výsledkem bylo proto řádově vyšší přiblížení administrativního členění reálné regionální diferenciaci v demokratickém procesu jeho formování. Jinými slovy to znamená, že dříve zdůrazněný nutný kompromis mezi organizační uniformitou na jedné straně a přirozenou integritou územních administrativních celků na straně druhé, byl v demokratické společnosti rozhodnut převážně ve prospěch druhého požadavku. Názorně to dokládají údaje v tab. 47, kde jsou porovnávána různá

členění (přirozené a normativní demokratické i totalitní) a hodnocena míra jejich celkové velikostní diference, resp. asymetrie – prostřednictvím poměru mediánové a průměrné velikosti jednotek. Zatímco velikostní diference nově zavedených obvodů obcí III. stupně se výrazně přibližuje „přirozené“ asymetrii v diferenciaci sociogeografických regionů, bylo rozrušení okresů zavedených v Československu v roce 1960 zřetelně rovnostářského typu. U těchto hodnocení je ovšem nutno respektovat vliv četnosti jednotek. Proto jsou v tab. 47 uváděna i data pro obce, jejichž velikostní diference je pochopitelně extrémní: průměrná velikost zde více než 4krát převyšuje velikost mediánovou – variační rozpětí populační velikosti obcí by se pak blížilo hodnotě maxima.

Tab. 47: Velikostní variabilita přirozených a normativních územních jednotek

Druh jednotek	Počet	Populační velikost v tis. obyv.		Poměr mediánové a průměrné velikosti (%)
		Průměrná	Mediánová	
a) Přirozené:				
Mikroregiony 2. stupně	70	146	90	62
Mikroregiony 1. stupně	144	71	39	55
Mikroregiony 1. stupně + subregiony A, B	165	62	35	56
b) Normativní z období totality				
Okresy v Československu (k 1.3.1961)	109	126	109	87
c) Normativní z demokratického období				
Obvody obcí III. stupně	206	50	30	60
Obce	6 258	1,635	0,386	24

Poznámky: S výjimkou okresů v bývalém Československu (vymezení i populace k roku 1961) se všechny údaje týkají stavu k 1.3.2001. Specifikace „přirozených“ jednotek viz tabulková příloha 3 a text části 4.1.

Prameny: výsledky censů 1961 a 2001, ČSÚ, Praha a dále viz tabulková příloha 3

KAPITOLA 5

GEOGRAFICKÁ ORGANIZACE SPOLEČNOSTI: ČESKÁ SPECIFIKA A/NEBO OBECNÝ MODEL?

Závěrečná kapitola je věnována diskusi a prvotnímu stanovení podstatných pravidelností geografické organizace společnosti. V tomto smyslu je jejím hlavním cílem zařazení převážně empiricky orientovaného předchozího sledování do širších a obecnějších souvislostí. Pozornost je věnována třem závažným tématům. Prvým je generalizované zhodnocení koncentračního a hierarchizačního procesu, jakožto integrálního výrazu uspořádání i vývoje vlastní geografické organizace společnosti. Zdůrazněna je v tomto případě zejména souhlasnost vývojové a strukturální (funkční) diferenciaci. Druhým tématem je specifikace jak podobností, tak i rozdílností ve vývoji a v míře nerovnoměrností sociogeografických a geosociálních. Konečně třetí tematika se týká časové souběžnosti, ale rozdílné vývojové orientace změn sociálních a geografických jednotek z hlediska jejich velikostně-významových znaků na jedné straně, a znaků strukturálních na straně druhé. Diskutována je zde nejen zdánlivá protichůdnost (strukturálních) rehomogenizačních a (velikostně-významových) rehierarchyzačních procesů, ale i jejich podmíněnost vyplývající nejen z „vnitřních“ podnětů dílčích organizací společností, ale významně i ze vzájemných „vnějších“ interakcí těchto organizací.

Pokud jde o hodnocení podstatných znaků organizace sociogeografických systémů a vývojových tendencí této organizace je možné bezprostředně vycházet ze souboru charakteristik stanovených v kapitole 2. až 4. Výsledky hlavních typů hodnocení prezentují tab. 48–50 z jejichž srovnání vyplývá několik obecných závěrů:

- (i) Nejpodstatnějším znakem uspořádání sociogeografických systémů je vysoká míra územních nerovnoměrností v intenzitě výskytu hlavních typů jevů/funkcí (tab. 48) a stejně tak výrazně asymetrické/hierarchické velikostně-významově rozrůznění dílčích jednotek, tj. částí těchto systémů (středisek a metropolitních areálů, což je doloženo v tab. 49 a 50, ale což obdobně platí i pro soubory všech sídel nebo regionů různých řádů). Koncentrace, nerovnoměrnost

a hierarchizace jsou tedy jen mírně odlišné výrazy téhož typu a jejich integrální souvazečnost se projevuje i vývojově v jednotě koncentračních a hierarchizačních tendencí.

Tab. 48: Vývoj koncentrace (H) vybraných jevů v ČR

Jednotky diferenciace	Územní koncentrace obyvatelstva					Ekonomický agregát			
						územní koncentrace		sociální koncentrace	
	1869	1910	1950	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Kraje	58,0	61,9	65,1	66,0	65,9	68,3	71,5	53,2	58,0
Okresy	62,2	68,8	74,7	77,3	77,0	81,4	85,1	55,9	62,1
Rozdíl	4,2	6,9	9,6	11,3	11,1	13,1	13,6	2,7	4,1

Poznámky a prameny: viz tab. 5 a 21 (sociální koncentrace: ekonomický agregát je vztážen k populaci územních jednotek).

Tab. 49: Vývoj velikostní hierarchie středisek v ČR

Velikostní kategorie (pořadí)	Relativizované velikosti (1. středisko = 100)									
	Obyvatelstvo					Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		KKV
	1869	1910	1950	1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	73	77	61	73	73	82	82	84	70	51
5.–12.	72	73	47	63	65	64	65	67	62	40
13.–34.	120	99	64	91	92	91	93	92	79	37
Podíl na ČR (%)										
1.–12.	8,7	16,5	24,7	27,9	27,2	29,0	28,3	34,2	36,1	48,6
1.–34.	13,0	23,1	32,3	38,6	37,7	39,7	38,9	46,7	48,4	58,0

Poznámky a prameny: viz tab. 7 a 26 – vývoj v letech 1869–2001 se vztahuje k administrativně vymezeným městům, vývoj v letech 1991–2001 se vztahuje k střediskům vymezeným v některých případech jako aglomerace (viz tabulková příloha 3).

Tab. 50: Vývoj velikostní hierarchie metropolitních areálů v ČR

Velikostní kategorie (pořadí)	Relativizované velikosti (1. jednotka = 100)									
	Obyvatelstvo					Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		KKV
	1869	1910	1950	1991	2001	1991	2001	1991	2001	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	189	171	114	135	135	136	137	129	103	68
5.–12.	294	206	113	122	125	123	125	116	102	63
Podíl na ČR (%)										
1.–12.	29,0	37,9	44,9	48,1	47,6	48,1	47,7	51,0	52,0	62,0

Poznámky a prameny: viz tab. 7 a 27 – v důsledku menších administrativních změn okresů jsou metropolitní areály poněkud odlišné v letech 1869–2001 a v letech 1991–2001.

- (ii) Hierarchicky uspořádané nerovnoměrnosti v distribuci různých funkcí a na různých měřítkových úrovních dokazují integrální povahu hierarchické organizace. Ta ovšem nevylučuje rozdíly v míře nerovnoměrností, resp. hierarchizací. Podstatné však je, že základní rozdíly tohoto druhu jsou pravidelně uspořádány, a to v dimenzi vývojové, měřítkové i strukturálně-funkční. V prvním případě se jedná o zvyšování míry nerovnoměrností a úrovní hierarchizace v dlouhodobém

vývoji, byť při kvalitativním proměňování forem této hierarchizace a jejích podmiňujících faktorů: zeslabování přírodních determinací a zesilování úlohy společenských faktorů (např. ekonomické výhody koncentrace), postupná substituce extenzivních forem vývoje formami intenzivními apod. V druhém případě jde o zvyšování dynamiky změn v závislosti na snižování měřítkové úrovně diferenciaci (šířeji je ovšem charakter řádovostně měřítkové diferenciaci a jejího vývoje podán v jiné práci – Hampl, 1998, obr. 12 a navazující text). Konečně je nutno zdůrazňovat i pravidelné zvyšování míry územní koncentrace a míry velikostní hierarchizaci sociogeografických jednotek v závislosti na růstu progresivity, významnosti a rozvojové dynamiky funkcí, a to např. ve smyslu posloupnosti ekonomických sektorů (s důrazem na klíčovou úlohu kvartérních aktivit v současnosti).

- (iii) Konstatované pravidelnosti dokládají jak integrální charakter hierarchické organizace sociogeografických systémů, tak i složitost a vicedimenznost její vnitřní struktury. Je proto oprávněné hovořit o (celkové) hierarchii (parciálních) hierarchiích. Jejich primární sounáležitost i sekundární odlišnosti lze systematicky zachytit především ve vývojovém pohledu. Tak např. uvedené podobnosti v růstu nerovnoměrností/hierarchizací v industriální etapě a v růstu současné úrovně hierarchizace v závislosti na progresivitě sledovaných funkcí lze interpretovat i jako substituci industriálních forem vývoje hierarchizace formami postindustriálními: dominantní význam v post-industriální fázi nemá již „růst koncentrace“ jevů, nýbrž růst významu vůdčích řídicích a inovačních aktivit, tj. funkcí s nejvyšší úrovní koncentrace a hierarchizace. Charakteristická je zároveň spojitost těchto vývojových tendencí a kvalitativních proměn s měřítkovou diferenciací. Zde se pochopitelně primárně projevuje výše uvedená závislost dynamiky vývoje na snižování měřítkového řádu, která je určena i odpovídající diferencovanou schopností společnosti překonávat přírodní determinace. V souvislosti s rozvojem těchto schopností a s korespondujícím zvyšováním prostorové mobility lidí, materiálů a zejména informací i celkovým zvyšováním propojenosti systému osídlení docházelo však zákonitě i k posunování vývojové dynamiky a progresivních tendencí na měřítkově vyšší úroveň. Parciálním dokladem těchto posunů je i předchozí empiricky doložené posilování významu hierarchie nadnodálních center (metropolitních areálů) nebo vztahové otevírání okresů v transformační etapě.

Všechny výše uvedené charakteristiky je oprávněné označovat za obecné pravidelnosti uspořádání a vývoje sociogeografických systémů, neboť je potvrzují i empirické analýzy z různých zemí. Pokud se jedná o dlouhodobý vývoj v industriálním stádiu lze odkazovat na tab. 8 nebo na mnohé práce o vývoji měst a procesu urbanizace (např. Davis, 1969, 1972, Musil 1967, Korčák, 1973, Horská et al., 2002). Také diferencovaná koncentrace funkcí a vzrůstající význam kvartérních aktivit v post-industriálním období jsou šice podloženy empirickými i teoretickými studiemi – v současnosti především v rámci hodnocení hierarchie globálních velkoměst (Cohen, 1981, Hall, 1984, Scott, 2001, Taylor, 2004). Jejich parciálním doplněním může být i srovnání velikostní a významové hierarchie metropolitních areálů v Česku a v USA – viz tab. 51. Navzdory měřítkové i historické rozdílnosti obou států jsou obě hierarchie velmi podobné, takže opětovně potvrzují obecnou platnost tohoto typu organizace.

Tab. 51: Podobnost velikostní a funkční hierarchie metropolitních areálů v ČR a v USA

Kategorie (pořadí) areálů	Relativizované velikosti (1. jednotka = 100)			
	Česká republika (2001)		USA (1996)	
	Obyvatelstvo	Ekonomický agregát	Obyvatelstvo	Ekonomický agregát
1.	100	100	100	100
2.–4.	137	74	121	102
5.–12.	125	70	142	126
Celostátní podíl (%)	47,7	57,9	35,4	42,1

Poznámky a prameny: Hampl, 2000, tab. 27 (v případě USA je ekonomický agregát ztotožněn s objemem tzv. osobních příjmů).

Obecně pravidelnosti uspořádání a vývoje komplexních systémů, tj. především systémů společenských a environmentálních mají ovšem rámcový („přibližný“) charakter, takže je nelze vyjadřovat formou funkčního vztahu – má-li být zachována jejich reálná vypovídací schopnost a eventuálně explanační smysl (viz např. problematičnost pravidla velikostního pořadí měst). Každé zpřesňování formy zachycující určitý vztah nebo strukturu směřuje proto k určování již relativně specifických znaků. I ty mohou být ovšem důležité, neboť naplňují příslušný poznávací systém, který je nutně budován jako propojení individuálních, zvláštních a obecných určení. Pro hodnocení regionální a sídelní organizace v Česku jsou příkladem stanovení důležitého specifického znaku opakovaně zdůrazňované diskontinuity ve velikostně-významové diferenciaci měst a regionálních středisek mezi 1. a 2., 3. a 4., 12. a 13. jednotkou. To pochopitelně platí pro jejich hodnocení podle všech základních funkcí. Velmi podobné je i rozrušení metropolitních areálů (určité změny jsou zde způsobeny pouze významným rozsahem severočeské pánevní konurbace a spojením Hradce Králové a Pardubic do jediného metropolitního areálu).

Obecně shrnutí výsledků hodnocení vlastní sociogeografické organizace nemůže potřebný postup generalizace ukončit, protože se týká jen dílčí složky celkového uspořádání (společenské) reality. Postižení ostatních složek nemůže být ovšem předmětem tohoto sledování, avšak určité věcné rozšíření hodnocení je nutné a bezprostředně vyplývá z předchozích analýz. V podstatě se jedná o potřebu obecné diskuse duálního chápání geografické organizace společnosti jakožto vlastní „sociogeografické“ struktury, nerovnoměrnosti, hierarchizace apod. na jedné straně a geografické formy „vnitřní“ sociální, ekonomické a politické diferenciaci, tj. „geosociální“ struktury na straně druhé. S tím dále souvisí rozlišení jak společných, tak i odlišných znaků, příčin a vývojových tendencí u územních a u sociálních nerovnoměrností, resp. hierarchizací. Takto vymezený druhý tématický okruh závěrečné kapitoly je možné na obecnější úrovni označovat i za součást diskuse specifík komplexních (geografických) a semikomplexních (sociálních) systémů (podrobněji viz Hampl, 1998).

V rámci sledování stavu a vývoje územních a sociálních nerovnoměrností v České republice byly sice stanoveny podstatné odlišnosti obou diskutovaných stránek geografické organizace, jejich empirické podchycení bylo však z pohledu vývojového velmi omezené a potřebná mezinárodní srovnání zcela chyběla. Z těchto důvodů je nezbytné připojit další empirické charakteristiky umožňující alespoň základní srovnání v mezinárodní úrovni, a to i s ohledem na potřebu postižení diferenciaci jednotek z hlediska ekonomické vyspělosti a územní, resp. populační velikosti. Potřebné informace

je v tomto případě možné převzít z několika současných studií s obdobným tématickým zaměřením i metodikou – Hampl a kol. (2001), Dostál a Hampl (2004a), Novotný (2003, 2004). Závažným nedostatkem celého hodnocení zůstává ovšem omezená datová základna v případě dlouhodobějšího vývoje ekonomiky. Existující studie jsou všeobecně založeny na problematických odhadech, postihují převážně jen vybrané země a zcela opomíjejí změny v územní intenzitě ekonomické produkce (Bairoch, 1993, Madison, 1995, Bourguignon a Morrison, 2002). Zdůrazňovány jsou v první řadě měřítkové posuny sociálních a ekonomických nerovnoměrností z vnitronárodní na nadnárodní úroveň (viz hodnocení a diskuse literatury u Novotného, 2004) a s tím související dlouhodobé prohlubování sociálních rozdílů zejména v globální úrovni (viz např. Emmanuel, 1972 citovaný v práci Taylora, 1989) na jedné straně, ale i postupné snižování těchto nerovnoměrností v rámci vyspělých zemí (Kuznets, 1955, Williamson, 1965) na straně druhé. Právě poslední případ navozuje „optimistické“ představy o cyklickém vývoji sociální a ekonomické diferenciaci, v němž po divergenční fázi nastupuje fáze konvergenční – viz především studie Friedmanna (1966).

Tab. 52: Základní charakteristiky územních a sociálních nerovnoměrností podle vybraných národních a nadnárodních systémů

Územní jednotka	Úroveň nerovnoměrnosti/koncentrace (H)			Úroveň ekonomické vyspělosti
	Územní/geografická		Sociálně ekonomická	
	Obyvatelstvo	Ekonomika		
	O/G	E/G	E/O	
1. Svět a)	86,6	90,2	87,5	
b)	83,6	86,6	86,4	
Průměr	85,1	88,4	87,0	
2. Subglobální systémy (podle b)				
Americký	80,2	82,6	62,4	A
Kanadský	85,5	87,8	55,9	A
Evropský	73,0	82,2	63,4	A
Oceánický	88,0	88,5	63,1	A
Brazilský	85,0	90,9	63,1	B
Ruský	90,2	88,8	61,4	B
Latinskoamerický	78,6	78,5	67,6	B
Islámský	75,7	75,8	67,3	(B)
Východoasijský	85,3	95,1	83,2	(C)
Jihoasijský	74,0	73,2	65,0	C
Jihoafrický	74,3	91,2	87,1	C
Středoafriický	83,3	83,4	63,7	D
Průměr	81,1	84,8	66,9	

Tab. 52: pokračování

Územní jednotka	Úroveň nerovnoměrnosti/koncentrace (H)			Úroveň ekonomické vyspělosti
	Územní/geografická		Sociálně ekonomická	
	Obyvatelstvo	Ekonomika		
	O/G	E/G	E/O	
3. Státy (podle a)				
Velké:				
Brazílie	85,3	90,9	65,3	B
Indonésie	93,8	94,4	59,6	C
Mexiko	86,1	89,7	61,6	B
USA	81,9	82,9	53,7	A
Střední a malé:				
Česká republika	65,9	73,4	60,4	A
Filipíny	69,8	84,0	66,1	B
Francie	76,5	86,8	57,9	A
Itálie	65,3	67,8	61,0	A
Korejská republika	85,4	86,1	52,1	A
Nepál	78,3	84,4	63,6	C
Řecko	84,0	88,2	55,2	A
Srí Lanka	79,1	90,2	67,6	C
Španělsko	76,3	80,4	59,0	A
Thajsko	71,1	94,3	78,3	B
Turecko	76,8	85,8	64,9	B
Velká Británie	80,2	82,1	55,6	A
Průměr 16 států	78,5	85,1	61,4	
Průměr 30 hodnocení	80,0	85,2	65,3	

Poznámky: Metodika hodnocení viz tab. 21. Charakteristiky jsou převzaty z prací a) Dostál, Hampl 2004 a b) Novotný 2004 a vztahují se k létům 1994–2001; ekonomika je hodnocena podle HDP, HNP nebo HDRP. Rozlišení systémů z hlediska ekonomické vyspělosti bylo orientačně stanoveno podle HDP na obyvatele s tím ovšem, že u nadnárodních systémů je nutno zohlednit i heterogenitu zemí. Ta všeobecně snižuje charakter ekonomické vyspělosti – proto je zařazení islámského a východoasijského systému nutno označit za problematické. Zjednodušeně lze charakterizovat systémy kategorie A jako post-industriální, B jako industriální pokročilé, C jako industriální a D jako „nastupující“ industriální – jedná se pouze o extrémní případ středoafriického systému.

Prameny: Hampl a kol. (2001), Dostál, Hampl (2004a), Novotný (2004)

Z důvodu omezených datových zdrojů se následující hodnocení soustřeďuje pouze na stanovení základních rozdílů sociogeografické a geosociální diferenciaci, přičemž postižení vývojových tendencí je zachyceno pouze zprostředkovaně – podle současné diferenciaci jednotek z hlediska ekonomické úrovně. Výchozí charakteristiky obou sledovaných nerovnoměrností jsou prezentovány v tab. 52, a to pro dva typy souborů jednotek: 16 států u nichž je hodnocena vnitřní regionální diferenciaci (při členění podle územně zhruba rovnocenných jednotek v počtu 10–15) – příslušné údaje jsou převzaty z práce Dostála a Hampla (2004a); 12 subglobálních systémů (vymezených a diferencovaných obdobně jako státy, tj. podle 10–15 vnitřních jednotek) – údaje jsou převzaty z práce Novotného (2004). Navíc jsou připojeny údaje pro celý svět vnitřně členěný do 12 subsystemů, a to v poněkud odlišných variantách – opětovně podle obou citovaných studií. Sledovány jsou

vždy tři ukazatelé nerovnoměrnosti (H – viz tab. 1), a to ekonomický produkt (obvykle HDP) vztahený k obyvatelstvu územních jednotek (E/O), jakožto charakteristika úrovně geosociální (semikomplexně podmíněné) nerovnoměrnosti, ekonomický produkt vztahený k území (E/G) a dále obyvatelstvo vztahené rovněž k území (O/G), jakožto charakteristiky úrovně sociogeografické (komplexně podmíněné) nerovnoměrnosti. Vedle samotné úrovně hodnot ukazatele H jsou důležitými charakteristikami rozdíly hodnot sledovaných ukazatelů: především převýšení E/G nad E/O, a sekundárně i E/G nad O/G. Posloupnost údajů u jednotlivých ukazatelů a posloupnost zmíněných rozdílů je posuzována podle jednotek rozlišených jednak z hlediska ekonomické úrovně (tab. 53) a jednak z hlediska úrovně velikostní, resp. měřítkové (tab. 54). Obě tyto tabulky představují výchozí základnu pro zodpovězení obecných otázek o míře a o vývojové orientaci změn sociogeografických a geosociálních nerovnoměrností (hierarchizací, diferenciací):

- 1) Na prvním místě je možné uvést, že předpokládaná vyšší úroveň sociogeografických než geosociálních nerovnoměrností byla jednoznačně potvrzena. Ve všech 30 hodnoceních převyšovala hodnota E/G hodnotu E/O, a to v případech celkových průměrů velmi výrazně (85,2 proti 65,3). Nerovnoměrnost územní distribuce u ekonomiky (jakožto progresivnějšího jevu) byla také obvykle vyšší než u obyvatelstva (ve 27 případech, tj. u 90 %), ale rozdíly nebyly velké (v průměru 85,2 proti 80,0) což odpovídá komplexní podmíněnosti obou distribucí.
- 2) Variabilita úrovně nerovnoměrnosti v rámci souboru 30 hodnocených případů byla podle tří sledovaných ukazatelů poměrně velká, nejvyšší však u charakteristiky geosociální (variační rozpětí hodnot E/O bylo 52,1–87,5). Podstatná je však skutečnost, že u sociogeografických nerovnoměrností neklesá jejich hodnota v žádném individuálním případě pod průměrnou úroveň geosociální. Ještě závažnější jsou pak rozdíly mezi sociogeografickou a geosociální diferenciací z hlediska jejich vztahu k ekonomické vyspělosti sledovaných jednotek. U sociogeografických charakteristik byly průměrné hodnoty v jednotlivých sledovaných kategoriích málo rozdílné a jejich posloupnosti nevykazovaly pravidelné změny, a to jak v případě souboru 12 malých a středních zemí, tak v případě souboru 12 subglobálních systémů. Naopak u geosociální charakteristiky byly rozdíly mezi kategoriemi značné a posloupnost příslušných hodnot odpovídala tvaru obráceného U (viz Kuznets, 1955). Počet kategorií jednotek rozlišených podle ekonomické vyspělosti je ovšem nízký (3 u států a 4 u subglobálních systémů) a také četnosti hodnocených systémů jsou poměrně malé, takže výše uvedená konstatování nelze považovat za dostatečně podložená. Nicméně jsou tato zjištění dalším dokladem o pravděpodobně cyklickém průběhu změn sociálních nerovnoměrností a o následnosti konvergenční fáze po fázi divergenční. Jsou tedy v souladu s předpoklady Kuznetse (1955) i Friedmanna (1966). V porovnání se stavem a vývojem sociogeografických nerovnoměrností je pak oprávněné zdůrazňovat u nerovnoměrností geosociálních (resp. i sociálních obecně) vyšší vývojovou i regionální proměnlivost, a to i ve smyslu základní orientace změn (tj. zvyšování i snižování úrovně). Naproti tomu u základních typů sociogeografických nerovnoměrností – růst koncentrace obyvatelstva a ekonomiky v industriálním období a navazující diferencovaný stupeň koncentrace funkcí v závislosti na jejich progresivitě, který se uplatňuje především ve fázi post-industriální – je možno předpokládat jejich převážně nevratný charakter. Zjednodušeně tyto rozdíly vyjadřuje posloupnost „vln“ u geosociálních změn a vzestupná posloupnost S-křivek u změn sociogeografických. Nelze ovšem vyloučit parciální dekoncentrační tendence ve vývoji geografických distribucí jevů. Ty však mají obvykle

jen sekundární význam (viz dříve popsaná negativní selekce) nebo specifické podmíněnosti (suburbanizační procesy odpovídající prostorovému rozšiřování center nebo procesy geografické difúze zajišťující kvalitativní rozvoj „všech“ prvků systému, který je potřebný pro nástup vývojově vyšších typů selektivních tendencí).

Tab. 53: Územní a sociální nerovnoměrnosti (H) ve vztahu k ekonomické vyspělosti systémů

Ukazatel	Úroveň ekonomické vyspělosti				Celkem
	D	C	B	A	
A – Malé a střední státy					
Počet		2	3	7	12
O/G		78,7	72,6	76,2	75,7
E/G		87,3	88,0	80,7	83,6
E/O		65,6	69,8	57,3	61,8
E/G–E/O		21,7	18,2	23,4	21,8
E/G–O/G		8,6	15,4	4,5	7,9
B – Subglobální systémy					
Počet	1	3	4	4	12
O/G	83,3	77,9	82,4	81,7	81,1
E/G	83,4	86,5	83,5	85,3	84,8
E/O	63,7	78,4	64,8	61,2	66,9
E/G–E/O	19,7	8,1	18,7	24,1	17,9
E/G–O/G	0,1	8,6	1,1	3,6	3,7
Celkem 24 systémů					
Počet	1	5	7	11	24
E/G–E/O	19,7	13,5	18,5	23,7	19,8
E/G–O/G	0,1	8,6	7,2	4,2	5,8

Poznámky a prameny: viz tab. 52

Tab. 54: Územní a sociální nerovnoměrnosti (H) ve vztahu k měřítkové diferenciaci systémů

Ukazatel	Řádovostní / měřítková úroveň systémů		
	Průměr 12 malých a středních států	Subglobální (průměr 12 jednotek)	Globální (průměr dvou hodnocení)
O/G	75,7	81,1	85,1
E/G	83,6	84,8	88,4
E/O	61,8	66,9	87,0
E/G–E/O	21,8	17,9	1,4
E/G–O/G	7,9	3,7	3,3
Variační rozpětí hodnot H			
O/G	20,1	17,2	–
E/G	26,5	21,9	–
E/O	26,2	31,2	–

Poznámky a prameny: viz tab. 52

- 3) Zřetelná je konečně závislost úrovně nerovnoměrností u obou typů charakteristik na měřítkové diferenciaci. U všech ukazatelů dochází k zvyšování hodnot v posloupnosti národní – subglobální – globální systém. V případě sociogeografických charakteristik odpovídají tyto skutečnosti obecné charakteristice řádovostní diferenciaci relativizovaně posuzovaných nerovnoměrností (viz Hampl, 1998, str. 86). Také u geosociální diferenciaci jde o všeobecně známou i uznávanou skutečnost pro industriální a post-industriální období. Podmíněnosti obou typů diferenciaci – navzdory podobnosti průběhu změn – jsou však poněkud odlišné. Zatímco u sociogeografické diferenciaci je v národní a především v nadnárodní úrovni rozhodující podmíněnost fyzickogeografickými poměry (viz výše citovaná práce) pak u geosociální diferenciaci je oprávněně zdůrazňovat – alespoň z hlediska bezprostředního vlivu – dominanci faktoru (vývojově podmíněné) heterogenity částí příslušných systémů z hlediska jejich sociální a ekonomické vyspělosti. Zprostředkovaně se ovšem podmíněnosti fyzickogeografickou diferenciací, stejně jako faktorem vzdálenosti, resp. velikosti systémů do vyspělosti heterogenity společností promítají. Všeobecně platí, že v závislosti na velikosti systémů se snižují možnosti propojování částí a zvyšuje se tudíž pravděpodobnost jejich izolovaného vývoje. Jestliže izolovaný vývoj částí vytváří jejich potenciální nerovnocennost, pak jejich pozdější propojování tuto nerovnocennost aktivizuje. Propojování proto probíhá asymetricky (viz koloniální panství evropských zemí) a navozuje zesílené divergenční tendence. Překonání této asymetrie a zvýšení všestranné propojenosti (organičnosti) systémů je opět závislé na jejich velikosti. Samotná velikost je tedy bariérou především pro nástup konvergenčních tendencí a prodlužuje, resp. relativně fixuje divergenční fázi a výsledky divergenčního vývoje. To je charakteristické zejména pro vývoj globálního systému od nástupu modernizace až po současný stav.

Ve smyslu uvedených hodnocení je oprávněně zdůrazňovat vyšší míry nerovnoměrností/hierarchizací u sociogeografických (komplexních) distribucí proti distribucím geosociálním, resp. sociálním obecně (semikomplexním), ale i vyšší vývojovou proměnlivost a převážně cyklickou formu změn u distribucí druhého typu. Tyto rozdílnosti jsou přitom významně strukturovány z měřítkového hlediska. U sociogeografické organizace je výrazné snižování dynamiky změn nerovnoměrností v závislosti na zvyšování měřítka struktur: dříve charakterizovaná posloupnost S-křivek se tedy postupně „vytrácí“ a na globální úrovni lze hovořit o dlouhodobě neměnné a neobyčejně vysoké nerovnoměrnosti geografických distribucí. U geosociálních struktur je významná jejich proměnlivost i z měřítkového hlediska, což se projevuje řádovostními posuny polarizačních procesů – viz obecně konstatovaný přesun významných nerovnoměrností z vnitronárodní na nadnárodní, resp. globální úroveň. Protože velikostní diferenciaci struktur podmiňuje časový rozsah vývojových cyklů a oddaluje nástup konvergenčních procesů je v souvislosti s měřítkovou diferenciací vhodné rozlišovat cykly a megacykly i různé míry v narušení jejich průběhu.

Obecná hodnocení vývoje sociogeografických a geosociálních nerovnoměrností mohou být aplikována i na aktuální změny v České republice a navozovat i představy o jejich budoucí orientaci. Je totiž možné konstatovat, že hlavní výsledky empirických analýz stavu a vývoje v Česku, prezentované zejména v tab. 13 a 21, jsou s obecnými závěry v souladu. Zdůraznit je ovšem nutno krátkodobost sledování vývoje v Česku a specifíčnost transformačních procesů. Právě z výše formulovaných obecných, ale i empiricky šířeji podložených hledisek je zřejmé, že „specificky“ chápaná transformace je v podstatě součástí „obecněji“ chápané divergenční fáze rozvojového cyklu. V tomto smyslu lze

také předpokládat – a to snad již v blízké budoucnosti – postupné ukončování divergenčních tendencí a nástup tendencí konvergenčních. Ty by měly přispět k relativní stabilizaci sociogeografických nerovnoměrností (viz průběh S-křivky) na jedné straně a k určitému snížení nerovnoměrností geosociálních na straně druhé. Tím by současně byla dovršena transformace vyššího typu, tj. plná proměna na společnost post-industriální.

Vývoj geografických a sociálních nerovnoměrností je nepochybně důležitým předmětem studia společnosti, neboť je vlastně jevou stránkou její hierarchické organizace, úrovně a změn v asymetrické distribuci bohatství i moci, rozvojového potenciálu dílčích územních celků apod. Nerovnoměrnosti jsou proto zdrojem sociálního i regionálního napětí, mohou ohrožovat stabilitu společnosti či ohrožovat ekologickou rovnováhu. Nerovnoměrnosti jsou však i podnětem vývoje a nerovnoměrnost částí je na jedné straně důsledkem diferencovaných vnějších podmínek a na straně druhé i výsledkem jejich odlišné výkonnosti. Zároveň tyto nerovnosti jsou primární podmínkou formování hierarchické organizace, která je nejen výrazem ovládnutí „slabých silnými“, nýbrž i nezbytným integrujícím principem sociogeografických a sociálních systémů podmiňujícím rozvoj územní a společenské dělby práce. V tomto smyslu je jednostranné odsuzování nerovnoměrností a hierarchizace přinejmenším ošidnou ideologií, která nerespektuje reálně existující podmínky a možnosti. Vývojový progres je proto oprávněně spatřovat především v kvalitativních proměnách hierarchické organizace, ve zvyšování jejich kooperativních funkcí a ve zvyšování s tím související propojenosti/organičnosti příslušných systémů. Důležitou podmínkou pro realizaci takto orientovaného vývoje je i zachování, resp. kvalitativní reprodukce druhovostní homogenity společnosti a její regionální organizace. Jejím primárním výrazem je podobnost lidí a jejich seskupení (včetně územních komunit) podle strukturálních znaků, která ovšem může být hierarchickou organizací narušována, která však může i zpětně tuto organizaci ovlivňovat a v řadě ohledů její působnost tlumit. Právě tyto interakce homogenity a hierarchicky uspořádané heterogenity geografických a sociálních struktur a odpovídající souběžnost i spolupůsobení rehomogenizačních a rehierarchyzačních procesů jsou třetím tématem závěrečné části této studie.

Na prvním místě je nutné zdůraznit, že druhovostní podobnost je obecným znakem i komplexních a semikomplexních celků, resp. že vybrané strukturální znaky jsou bezprostředními nástroji klasifikace. Tak např. „nodální struktura“ je společným/opakovaným znakem menších regionálních celků od pozdějších fází industrializace. Takovým znakem je ovšem i hierarchické uspořádání středisek nebo regionů v případě specifikace celých sociogeografických systémů jako druhu. Podobnosti v rámci druhu nodálních regionů se ovšem týkají i dalších „strukturálních“ znaků, které nebyly pro druhové vymezení použity – příkladem je relativní regionální význam středisek prezentovaný v tab. 38. Naproti tomu velikostní a významové rozrůznění celých regionů nebo jejich středisek je krajně asymetrické/hierarchické jak to dokládají další údaje v tab. 38. Regiony jsou tedy podobně strukturovány, ale velikostně výrazně diferencovány. Obdobné srovnání pro geosociální i sociogeografické charakteristiky uvádí tab. 25 – u geosociální významové charakteristiky (ekonomický produkt na obyvatele podle okresů) je ovšem míra rozrůznění omezenější, což odpovídá semikomplexnímu typu této distribuce (přechodné rozložení). V obou tabulkách je zachycen i vývoj zmíněných distribucí četností, byť pouze pro krátké období. I tak ale dostatečně ilustruje vývojovou reprodukci těchto distribucí, a tedy souběžnost procesů strukturální rehomogenizace a velikostní rehierarchyzace sledovaných souborů.

Oba druhy procesů, navzdory své relativní autonomii, se mohou vzájemně významně ovlivňovat. Zvláště to platí pro kvalitativní posuny u strukturálních znaků, pro diferencované nabývání nových – kvalitativně vyšších – vlastností. V tomto případě může strukturální znak vyjadřovat alespoň dočasně vyspělost, a tedy i významnost jednotlivých systémů. Soubor jednotek je proto do značné míry hierarchicky rozrůzněn i z hlediska příslušného strukturálního znaku, a to v důsledku podmíněnosti velikostně-významovou diferenciací. Zároveň je tato diferenciacie určující pro šíření „nové vlastnosti“, a tudíž pro formu průběhu geografické nebo sociální difuze. Jejím dovršením je pak opětovná homogenizace souboru na kvalitativně nové/vyšší úrovni. Tato homogenizace je ovšem spojena se ztrátou vyspělostní/významové povahy příslušného strukturálního znaku. Příkladem popsaného typu procesů může být urbanizace jakožto změna chování obyvatelstva, demografická revoluce jakožto změna reprodukčního chování obyvatelstva nebo industrializace či terciarizace z hlediska podílů těchto sektorů na pracovních příležitostech (širší diskuse viz Hampl, 1998). Dílčím empirickým dokladem uvedeného je konečně i zvýšení homogenity souboru okresů podle podílu nevýrobního sektoru v letech 1991–2001 – viz tab. 25. Zatímco v roce 1980 a zejména v roce 1970 byl tento podíl určitou charakteristikou vyspělosti (proto byl zohledněn i v agregátním hodnocení středisek, tj. v komplexní funkční velikosti – viz např. Hampl et al., 1987) je v současnosti jeho smysl z významového pohledu již poměrně nedůležitý právě v důsledku masového přechodu pracovníků do nevýrobní sféry v posledních desetiletích, přechodu relativně pravidelně realizovaného ve formě kombinované sousedské a hierarchické difuze.

Významová hierarchizace geografických jednotek je tedy nejen klíčovým podnětem (progresivních) strukturálních změn, ale v podstatě i „organizátorem“ jejich šíření do celého systému. V konečném výsledku tak přispívá i k pokroku u periferních jednotek. Protože je ovšem základní významová hierarchizace reprodukována, zůstávají slabé jednotky nadále na periférii systému. Podstatné je ovšem to, že nepřestávají být jeho součástí, že jsou nadále „ve hře“ a neztrácejí příležitosti k dalšímu vzestupu. Současně povyšování kvality částí a zesilování propojenosti systému (např. rychlosti difuzí) je nezbytnou podmínkou pro nástup nových změn, pro pokračování progresu systému. Především však takto orientované změny prohlubují organičnost systému, zvyšují vzájemnou potřebnost částí, rozvíjejí dělbu práce atd. To vše přispívá ke kvalitativní proměně celkové významové hierarchizace, k posilování jejích kooperačních funkcí a k zvyšování distribuce efektů do celého systému včetně periférie. Tyto příliš optimistické závěry nepochybně neodpovídají současné realitě zejména v úrovni globálního systému. Nicméně mají alespoň zdůraznit potřebné zaměření sociální, ekonomické i regionální politiky přednostně na podporu procesů propojování částí a růstu organičnosti systémů bez jejíž dostatečné úrovně nemůže docházet k relativně plynulé návaznosti fází divergence a konvergence, resp. k zrychlování rozvojových cyklů.

LITERATURA

- AUERBACH, F. (1913): Das Gesetz der Bevölkerungskonzentration. *Pettermann's Mitteilungen* 59, str. 74–76.
- BAIROCH, P. (1993): *Economics and World History: Myths and Paradoxes*. Chicago, The University of Chicago Press.
- BELL, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books.
- BERG, L. van den, DREWETT, R., KLAASSEN, L.H., ROSSI, A., VIJVERBERG, C.H.T. (1982): *A Study of Growth and Decline. Urban Europe, 1.*, Oxford, Pergamon Press.
- BERRY, B.J.L. (1961): City size distribution and economic development. *Economic Development and Cultural Change* 6, str. 573–576.
- BERRY, B.J.L., GARRISON, W.L. (1958): Functional bases of the central place hierarchy. *Economic Geography*, 34, str. 145–154.
- BERRY, B.J.L., GOHEEN, P.G., GOLDSTEIN, H. (1969): *Metropolitan Area Definition: A Reevaluation of Concept and Statistical Practise*. Washington, D.C., US Bureau of the Census.
- BLAŽEK, J. (2001): Velké firmy a subjekty progresivního terciéru jako aktéři regionálního rozvoje v České republice. In: M. Hampl a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, str. 227–249.
- BLAŽEK, J., BOECKHOUT, S. (2000): Regional policy in the Czech Republic and EU-accession. In: J. Bachtler et al. (ed): *Transition, Cohesion and Regional Policy*. London, Ashgate, str. 301–317.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): *Teorie regionálního rozvoje (nástin, kritika, klasifikace)*, Praha, Karolinum.

- BOBEK, H. (1967): The hierarchy of central places and their hinterland in Austria and their role in economic regionalization. In: *Economic Regionalization*, Praha, Academia, str. 139–144.
- BOURGUIGNON, F., MORISSON, C. (2002): Inequality among world citizens 1820–1992. *American Economic Review*, 92, č. 4, str. 727–744.
- BOUSTEDT, O. (1960): Die Stadtregionen in der Bundesrepublik Deutschland. Bremen. *Forschung und Sitzungsberichte der Akademie für Raumforschung und Landschaftsplanung*, sv. 14.
- CARTER, F.W., JORDAN, P., REY, V. eds. (1996): *Central Europe after the Fall of the Iron Curtain, Geopolitical Perspectives, Spatial Patterns and Trends*. Wiener Osteuropa Studien. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- CARTER, F.W., MAIK, W. eds. (1999): *Shock-Shift in a Enlarged Europe. The Geography of Socio-Economic Change in East-Central Europe after 1989*. Aldershot, Ashgate.
- COHEN, R.B. (1981): The new international division of labour, multinational corporations and urban hierarchy. In: M. Dear and A. J. Scott, eds.: *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. London, Methuen, str. 287–315.
- DAVIS, K. (1969, 1972): *World Urbanization 1950–1970*. Berkeley, IIS. University of California, vol. 1., vol. 2.
- DERUDDER, B., TAYLOR, P.J., WITLOX, F., CATALANO, G. (2003): Hierarchical tendencies and regional patterns in the world city network: a global urban analysis of 234 cities. *Regional Studies*, Vol. 37.9, str. 875–886.
- DICKEN, P. (1992): *Global Shift: The Internationalization of Economic Activity*. 2 vyd., London, Paul Chapman Publishing Ltd.
- DIXON, D.P., JONES, J.P. (2004): Guest editorial. *Environment and Planning A*, vol. 36, str. 381–390.
- DOSTÁL, P. (1998): Democratization, economic liberalization and transformational slump: a cross-sectional analysis of twenty-one postcommunist countries. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 16, str. 281–306.
- DOSTÁL, P. (2000): Reintegrating Central European region: challenges of trans-border spatial development. *Acta Universitatis Carolinae - Geographica* 35, str. 21–38.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (1993): Territorial organization of society: Czechoslovak developments. In: R.J. Bennet, ed.: *Local Government in the New Europe*. London, Belhaven Press, str. 259–277.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2002a): Metropolitan areas in transformation of regional organization in the Czech Republic. *Acta Universitatis Carolinae - Geographica* 37, str. 133–155.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2002b): Regional development in the Czech Republic: specific and general tendencies. In: R. Domański, ed.: *Cities and Regions in an Enlarged European Union*. *Studia Regionalia* 10, str. 129–149.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2004a): Geography of post-communist transformation and general cycle of regional development: experiences of the Czech Republic in a global context. *European Spatial Research and Policy*, Vol. 11, str. 7–29.

- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2004b): Formation of regional government in the Czech Republic. In: D. Drbohlav, J. Kalvoda, V. Voženílek, eds.: Czech Geography at the Dawn of the Millennium. Olomouc, Czech Geographic Society, Palacky University in Olomouc, str. 243–254.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2005): Current development of socio-geographical organization in the Czech Republic: concentration and/or selection? *Studia Regionalia* (v tisku).
- DRBOHLAV, D. (2001): Mezinárodní migrace v České republice v kontextu evropských integračních procesů. In: M. Hampl a kol.: Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Praha, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, str. 99–126.
- EMMANUEL, A. (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York and London, Monthly Review Press.
- ENYEDI, G. (1995): The transition of post-socialist cities. *European Review* 3, str. 171–182.
- FELDMAN, A.S., MOORE, W.E. (1962): Industrialization and industrialism. Convergence and differentiation. Washington, Transaction of the Firth Congress of Sociology, str. 151–169.
- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. Cambridge, MA, M.I.T. Press.
- GELLNER, E. (2003): *Nacionalismus*. Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury.
- GORZELAK, G. (1996): *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe. Regional Policy and Development Series 10*. London, Regional Studies Association and Jessica Kingsley Publishers.
- HALL, P. (1984): *The World Cities*. 3. vydání, London, Weidenfeld and Nicolson.
- HAMPL, M. (1972): K problematice vývoje sociálně-geografické diferenciaci. Výzkumná zpráva. Praha, Přírodovědecká fakulta UK.
- HAMPL, M. (1977): Obecné souvislosti vývoje demografických a geodemografických systémů. Výzkumná zpráva. Praha, Přírodovědecká fakulta UK.
- HAMPL, M. (1994): Long-term trends in the settlement system. In: M. Barlow, P. Dostál, M. Hampl, eds.: *Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*. Amsterdam, University of Amsterdam, str. 21–29.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HAMPL, M. (2000): *Reality, Society and Geographical/Environmental Organization: Searching for an Integrated Order*. Prague, Faculty of Sciences, Charles University.
- HAMPL, M. (2002): Regionální organizace společnosti: principy a problémy studia. *Geografie - Sborník České geografické společnosti*, 107, str. 333–348.
- HAMPL, M. (2003): Diferenciaci a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? *Geografie-Sborník České geografické společnosti*, 108, str. 173–190.
- HAMPL, M. (2004): Současný vývoj geografické organizace a změny v dojížděcí za prací a do škol. *Geografie - Sborník České geografické společnosti*, 109, str. 205–222.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha, Univerzita Karlova.

- HAMPL, M., CHARVÁT, F., PAVLÍK, Z. (1990): Společnost a uspořádání reality (I. II. část). Sociologický časopis, 26, č. 5 a č. 6, str. 345–357, 469–481.
- HAMPL, M., JEŽEK, J., KÜHNEL, K. (1978): Sociálně geografická regionalizace ČSR. Praha, VÚSEI.
- HAMPL, M., MÜLLER, J. (1996): Komplexní organizace systému osídlení. In: M. Hampl a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, str. 53–89.
- HAMPL, M., MÜLLER, J. (1998): Jsou obce v České republice příliš malé? Geografie - Sborník České geografické společnosti, 103, str. 1–12.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy,
- HAMPL, M. et al. (1999): Geography of Societal Transformation in the Czech Republic. Prague, Faculty of Sciences, Charles University.
- HAMPL, M. a kol. (2001): Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- HORSKÁ P., MAUR, E., MUSIL, J. (2002): Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa. Praha – Litomyšl, Paseka.
- HUNTINGTON, S. (1993): The clash of civilizations? Foreign Affairs, č. 3, str. 22–49.
- HUNTINGTON, S. (1996): The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, Simin and Schuster.
- CHLAD, M. (1998): Regionalizace hrubého domácího produktu v České republice. Statistika 35, č. 6, str. 257–269.
- CHRISTALLER, W. (1933): Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomischgeographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, Fischer.
- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., SMITH, D.M., eds. (1994). The Dictionary of Human Geography. 3. vydání, Oxford, Blackwell.
- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., PRATT, G., WATTS., M., eds. (2000): The Dictionary of Human Geography. 4. vydání, Oxford, Blackwell.
- KORČÁK, J. (1934): Regionální členění Československa. Statistický obzor 15, str. 416–434.
- KORČÁK, J. (1938): Geopolitické základy Československa, jeho kmenové oblasti. Praha, Orbis.
- KORČÁK, J. (1966): Vymezení oblastí maximálního zalidnění. Acta Universitatis Carolinae - Geographica 1, str. 65–72.
- KORČÁK, J. (1973): Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze. Praha, Univerzita Karlova.
- KUZNETS, S. (1955): Economic growth and income inequality. The American Economic Review, Vol. 45, str. 1–28.
- LABOVITZ, S., PURDY, R. (1970): Territorial Differentiation and Social Change. American Journal of Economy and Sociology, sv. 29.
- LEVASSEUR, E. (1889): La Population Française. Paris. Rousseau.
- MADDISON, A. (1995): Monitoring the World Economy, 1820–1992. Paris, OECD.
- MILANOVIC, B. (1999): True world income distribution, 1988 and 1993. First calculation based on household surveys alone. World Bank, Development Research Group.

- MOORE, W.E. (1963): Social Change. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, INC.
- MUSIL, J. (1967): Sociologie soudobého města. Praha, Svoboda.
- MUSIL, J. (1977): Urbanizace v socialistických zemích. Praha, Svoboda.
- MUSIL, J. (2003): Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000. Sociologický časopis, Vol. 39, č. 2, str. 137–167.
- NOVOTNÝ, J. (2003): Sociogeografická diferenciacie súčasného sveta. Geografie - Sborník České geografické společnosti, 108, str. 14–35.
- NOVOTNÝ, J. (2004): Společensko-ekonomická diferenciacie sveta se zvláštním důrazem k rozdílu regionálním. Doktorská disertační práce, Praha, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- PAVLÍK, Z. (1964): Nástin populačního vývoje světa. Praha, NČSAV.
- PAVLÍK, Z. (1982): Rewolucja demograficzna jako ogólna prawidłowość rozwoju ludności. Warszawa, Szkoła główna plan. i statist.
- PURŠ, J. (1973): Průmyslová revoluce. Praha, Academia.
- ROSTOW, W.W. (1960): The Stages of Economic Growth. Cambridge, MA, Cambridge University Press.
- SCOTT, A.J. (2001): Globalization and the rise of city-regions. European Planning Studies, 9, č. 7, str. 813–826.
- SZELÉNYI, I. (1983): Urban Inequalities under State Socialism. Oxford, Oxford University Press.
- SZELÉNYI, I. (1996): Cities under Socialism – and After. In: A. Gregory, M. Harloe, I. Szélenyi, eds.: Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflicts in Post-socialist Societies. Oxford, Blackwell.
- TAYLOR, P.J. (1989): Political Geography. 2. vydání, Harlow, Longman Scientific and Technical.
- TAYLOR, P.J. (2000): World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization. Political Geography, 19, str. 5–32.
- TAYLOR, P. (2004): World City Network. A Global Urban Analysis. London, Routledge.
- TOFFLER, A. (1989): The Third Wave. New York, Bantam Books.
- TURNOCK, D., ed. (2000): Human Resources in Eastern Europe. Geo-Journal, vol. 50, no. 2–3, Dordrecht - Boston - London, Kluwer Academic Publishers.
- VITURKA, M. a kol. (2003): Regionální vyhodnocení kvality podnikatelského prostředí v České republice. Brno, Ekonomicko-správní fakulta MU.
- WALLERSTEIN, I. (1979): The Capitalist World-Economy. Cambridge, MA, Cambridge University Press.
- WALLERSTEIN, I. (1984): Long waves as capitalist process. Review, str. 559–575.
- WILLIAMSON, J.G. (1965): Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. Economic Development and Cultural Change, 13, str. 3–45.
- WITTHAUER, K. (1958): Die Bevölkerung der Erde. Gotha, Hermann Haack.
- ZELINSKY, W. (1971): The hypothesis of the mobility transition. Ekistics, vol. 32, no. 192, str. 337–347.
- ZIPF, G., K. (1949): Human Behaviour and the Principle of Least Effort. Cambridge, MA, Addison - Wesley Press.

TABULKOVÉ PŘÍLOHY

1. Základní charakteristiky okresů a krajů k roku 1991 a 2001
2. Velikostní charakteristiky středisek
3. Sociogeografická regionalizace – základní charakteristiky středisek

Tabulková příloha 1: Základní charakteristiky okresů a krajů k roku 1991 a 2001

Kraj/okres	Území v km ²	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Průměrná mzda (Kč)	
		1991	2001	1991	2001	1991	2001
Praha	496	1 214 174	1 169 106	723 349	734 724	4 089	20 800
Benešov	1 524	94 419	93 156	45 430	40 780	3 383	13 080
Beroun	662	75 859	75 684	37 111	32 519	3 674	14 082
Kladno	692	149 407	150 198	70 750	56 358	3 927	14 102
Kolín	846	97 782	95 700	48 881	38 461	3 527	13 476
Kutná Hora	917	75 250	73 628	36 093	29 695	3 609	12 454
Mělník	712	94 402	94 677	46 184	40 203	3 922	14 946
Mladá Boleslav	1 058	111 671	114 325	56 204	64 040	3 598	16 799
Nymburk	876	82 714	84 132	37 918	32 884	3 514	12 962
Praha-východ	584	92 510	96 061	38 064	42 316	3 745	16 677
Praha-západ	586	74 911	83 089	24 778	31 559	3 668	15 622
Příbram	1 628	108 805	107 739	52 510	45 600	3 574	12 640
Rakovník	930	55 152	54 084	26 357	22 326	3 607	12 836
Středočeský kraj	11 015	1 112 882	1 122 473	520 280	476 741	3 658	14 407
České Budějovice	1 625	173 386	178 201	96 913	94 145	3 800	15 178
Český Krumlov	1 615	57 388	59 569	29 863	26 608	3 689	13 035
Jindřichův Hradec	1 944	93 048	92 887	42 206	41 164	3 560	12 124
Písek	1 138	72 074	70 550	35 134	30 266	3 578	12 526
Prachatice	1 375	50 985	51 369	25 051	22 648	3 472	12 136
Strakonice	1 032	71 978	69 863	35 810	31 306	3 434	13 201
Tábor	1 327	104 030	102 828	51 767	46 952	3 529	13 188
Jihočeský kraj	10 056	622 889	625 267	320 744	293 089	3 621	13 528
Domažlice	1 140	58 729	58 844	29 236	27 533	3 440	13 018
Klatovy	1 939	89 767	88 043	44 168	39 110	3 484	12 548
Plzeň-město	125	173 008	165 259	111 034	98 783	3 910	15 521
Plzeň-jih	1 080	68 149	68 100	25 054	23 939	3 292	13 181
Plzeň-sever	1 323	72 500	73 215	28 865	25 651	3 512	12 812
Rokycany	575	46 118	45 788	21 359	18 744	3 716	13 596
Tachov	1 379	50 036	51 439	25 809	25 674	3 695	12 699
Plzeňský kraj	7 561	558 307	550 688	285 525	259 434	3 668	13 977
Cheb	933	86 932	88 738	45 097	43 257	3 633	12 740
Karlovy Vary	1 628	122 430	121 998	63 535	57 266	3 582	12 986
Sokolov	753	92 623	93 607	51 205	39 841	4 186	13 411
Karlovarský kraj	3 314	301 985	304 343	159 837	140 364	3 790	13 042
Děčín	909	133 448	133 887	69 182	56 076	3 593	12 667
Chomutov	935	124 081	124 979	60 677	49 884	4 028	13 409
Litoměřice	1 032	113 883	114 259	55 958	47 138	3 661	13 103
Louny	1 118	86 640	86 020	42 218	33 554	3 675	12 761
Most	467	120 212	117 196	68 914	51 174	4 388	14 852
Teplice	469	127 872	126 098	65 338	51 128	3 903	13 675
Ústí nad Labem	405	118 325	117 780	65 757	55 462	3 976	13 887
Ústecký kraj	5 335	824 461	820 219	428 044	344 416	3 906	13 553

Tabulková příloha 1: pokračování

Kraj/okres	Území v km ²	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Průměrná mzda (Kč)	
		1991	2001	1991	2001	1991	2001
Česká Lípa	1 137	102 259	105 669	54 297	49 073	3 883	13 681
Jablonec nad Nisou	402	88 118	88 154	48 189	41 843	3 406	13 120
Liberec	925	159 196	159 006	82 758	76 273	3 605	13 938
Semily	699	75 547	75 355	39 592	35 395	3 388	12 506
Liberecký kraj	3 163	425 117	428 184	224 836	202 584	3 591	13 463
Hradec Králové	875	162 050	160 558	88 921	81 581	3 673	14 015
Jičín	887	78 650	77 761	38 877	33 858	3 361	13 004
Náchod	851	111 939	112 714	56 607	51 077	3 418	12 115
Rychnov nad Kněžnou	998	78 756	78 914	39 275	34 569	3 455	12 847
Trutnov	1 147	121 414	120 777	65 305	58 430	3 489	13 252
Královéhradecký kraj	4 758	552 809	550 724	288 975	259 515	3 510	13 183
Chrudim	1 030	106 040	105 240	51 062	42 266	3 469	12 169
Pardubice	889	163 121	160 987	87 424	78 321	3 657	13 800
Svitavy	1 335	102 455	102 667	49 724	42 432	3 337	12 264
Ústí nad Orlicí	1 265	137 102	139 387	70 736	65 629	3 476	12 611
Pardubický kraj	4 519	508 718	508 281	258 946	228 648	3 509	12 868
Havlíčkův Brod	1 265	96 113	95 040	48 697	41 523	3 473	12 413
Jihlava	1 180	108 449	108 413	56 335	54 292	3 418	14 164
Pelhřimov	1 290	74 614	72 984	37 530	32 881	3 424	11 894
Třebíč	1 518	117 105	117 367	55 688	47 134	3 562	12 718
Žďár nad Sázavou	1 672	124 787	125 407	59 152	50 564	3 528	12 426
Vysočina	6 925	521 068	519 211	257 402	226 394	3 486	12 848
Blansko	943	107 809	107 702	51 442	43 282	3 421	11 719
Brno-město	230	388 296	376 172	245 755	228 494	3 755	15 130
Brno-venkov	1 108	156 189	159 169	57 265	52 687	3 537	13 501
Břeclav	1 173	123 337	124 274	55 391	49 133	3 448	12 370
Hodonín	1 086	161 118	159 886	77 289	62 488	3 705	12 225
Vyškov	889	86 575	86 467	35 601	32 624	3 290	12 181
Znojmo	1 637	113 508	114 048	51 058	43 562	3 329	12 191
Jihomoravský kraj	7 066	1 136 832	1 127 718	573 801	512 270	3 600	13 619
Jeseník	719	42 583	42 413	20 895	17 571	3 400	11 276
Olomouc	1 451	223 436	224 613	117 339	107 029	3 652	13 483
Prostějov	770	112 208	109 890	50 261	44 001	3 448	12 238
Přerov	884	138 379	135 886	69 149	57 594	3 513	12 972
Šumperk	1 316	126 190	126 567	63 760	52 645	3 610	12 147
Olomoucký kraj	5 140	642 796	639 369	321 404	278 840	3 565	128 00
Kroměříž	800	107 988	108 053	51 849	45 101	3 370	12 324
Uherské Hradiště	991	145 188	144 517	67 224	59 423	3 516	12 022
Vsetín	1 143	146 898	147 064	72 962	63 943	3 390	13 056
Zlín	1 030	196 829	195 376	109 791	97 799	3 794	14 221
Zlínský kraj	3 964	596 903	595 010	301 826	266 266	3 562	13 148

Tabulková příloha 1: pokračování

Kraj/okres	Území v km ²	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Průměrná mzda (Kč)	
		1991	2001	1991	2001	1991	2001
Bruntál	1 658	104 415	105 139	52 766	41 321	3 552	11 469
Frydek-Místek	1 273	227 522	226 818	104 919	83 165	4 178	13 893
Karviná	347	284 558	279 436	128 649	96 781	4 558	14 605
Nový Jičín	918	158 767	159 925	75 756	61 756	3 647	13 383
Opava	1 144	180 638	181 405	69 993	67 797	3 525	12 549
Ostrava-město	214	327 371	316 744	217 503	165 016	4 238	15 150
Moravskoslezský kraj	5 554	1 283 271	1 269 467	649 586	515 836	4 090	14 049
Česká republika	78 866	10 302 215	10 230 060	5 314 565	4 739 121	3 789	14 633
Upravené jednotky:							
Praha+Středočeský kraj	11 511	2 327 056	2 291 579	1 243 629	1 211 465	3 909	18 260
Praha+Praha-východ+ Praha-západ	1 666	1 381 595	1 348 256	786 191	808 599	4 059	20 300
Plzeň+Plzeň-jih+Plzeň-sever	2 528	313 657	306 574	164 953	148 373	3 746	14 675
Brno-město+Brno-venkov	1 338	544 485	535 341	303 020	281 181	3 714	14 825
Ostrava-město+ Frydek-Místek+ Karviná	1 834	839 451	822 998	451 071	344 962	4 315	14 694

Tabulková příloha 1: pokračování

Kraj/okres	Ekonomický agregát (ČR=10 000)		Ekonomický agregát na obyv. (ČR=100)		Index vývoje 1991–2001			
	1991	2001	1991	2001	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	Mzdy	Ekonomický agregát (ČR=100)
Praha	1 484,95	2 201,27	126,0	192,6	96,3	101,6	508,7	148,2
Benešov	77,16	76,83	84,2	84,3	98,7	89,8	386,6	99,6
Beroun	68,45	65,96	92,9	89,1	99,8	87,6	383,3	96,4
Kladno	139,49	114,45	96,2	78,0	100,5	79,7	359,1	82,0
Kolín	86,55	74,66	91,2	79,8	97,9	78,7	382,1	86,3
Kutná Hora	65,40	53,27	89,5	74,0	97,8	82,3	345,1	81,5
Mělník	90,94	86,55	99,2	93,5	100,3	87,0	381,1	95,2
Mladá Boleslav	101,53	154,96	93,6	138,7	102,4	113,9	466,9	152,6
Nymburk	66,89	61,40	83,3	74,7	101,7	86,7	368,9	91,8
Praha-východ	71,57	101,65	79,7	108,2	103,8	111,2	445,3	142,0
Praha-západ	45,63	71,01	62,8	87,4	110,9	127,4	425,9	155,6
Příbram	94,22	83,02	89,2	78,9	99,0	86,8	353,7	88,1
Rakovník	47,73	41,28	89,1	78,1	98,1	84,7	355,9	86,5
Středočeský kraj	955,55	985,07	88,5	89,8	100,9	91,6	393,8	103,1
České Budějovice	184,89	205,82	109,8	118,2	102,8	97,1	399,4	111,3
Český Krumlov	55,31	49,96	99,3	85,8	103,8	89,1	353,3	90,3
Jindřichův Hradec	82,58	71,89	91,5	79,2	99,8	97,5	340,6	87,1
Písek	63,11	54,61	90,2	79,2	97,9	86,1	350,1	86,5
Prachatice	43,67	39,59	88,2	78,8	100,8	90,4	349,5	90,7
Strakonice	61,74	59,53	88,3	87,1	97,1	87,4	384,4	96,4
Tábor	91,72	89,19	90,9	88,8	98,8	90,7	373,7	97,2
Jihočeský kraj	583,01	570,59	96,4	93,3	100,4	91,4	373,6	97,9
Domažlice	50,49	51,63	88,6	89,8	100,2	94,2	378,4	102,3
Klatovy	77,26	70,69	88,6	82,2	98,1	88,5	360,2	91,5
Plzeň-město	217,96	220,85	129,8	136,7	95,5	89,0	397,0	101,3
Plzeň-jih	41,41	45,45	62,6	68,3	99,9	95,5	400,4	109,8
Plzeň-sever	50,89	47,34	72,3	66,2	101,0	88,9	364,8	93,0
Rokycany	39,85	36,71	89,0	82,0	99,3	87,8	365,9	92,1
Tachov	47,88	46,96	98,6	93,5	102,8	99,5	343,7	98,1
Plzeňský kraj	525,74	519,62	97,0	96,5	98,6	90,9	381,1	98,8
Cheb	82,25	79,38	97,5	91,6	102,1	95,9	350,7	96,5
Karlovy Vary	114,26	107,12	96,2	89,8	99,6	90,1	362,5	93,8
Sokolov	107,61	76,96	119,7	84,1	101,1	77,8	320,4	71,5
Karlovarský kraj	304,12	263,46	103,7	88,6	100,8	87,8	344,1	86,6

Tabulková příloha 1: pokračování

Kraj/okres	Ekonomický agregát (ČR=10 000)		Ekonomický agregát na obyv. (ČR=100)		Index vývoje 1991–2001			
	1991	2001	1991	2001	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	Mzdy	Ekonomický agregát (ČR=100)
Děčín	124,97	102,31	96,4	78,2	100,3	81,1	352,5	81,9
Chomutov	122,70	96,35	101,9	78,9	100,7	82,2	332,9	78,5
Litoměřice	102,85	88,97	93,0	79,6	100,3	84,2	357,9	86,5
Louny	77,89	61,68	92,7	73,4	99,3	79,5	347,2	79,2
Most	151,82	109,48	130,1	95,6	97,5	74,3	338,5	72,1
Teplice	128,03	100,71	103,1	81,7	98,6	78,3	350,4	78,7
Ústí nad Labem	131,26	110,94	114,3	96,3	99,5	84,3	349,3	84,5
Ústecký kraj	839,35	670,43	104,9	83,6	99,5	80,5	347,0	79,9
Česká Lípa	105,85	96,70	106,6	93,6	103,3	90,4	352,3	91,4
Jablonec nad Nisou	82,40	79,08	96,4	91,7	100,0	86,8	385,2	96,0
Liberec	149,78	153,13	96,9	98,5	99,9	92,2	386,6	102,2
Semily	67,34	63,76	91,9	86,5	99,7	89,4	369,1	94,7
Liberecký kraj	405,38	392,67	98,2	93,8	100,7	90,1	374,9	96,9
Hradec Králové	163,97	164,69	104,2	104,9	99,1	91,7	381,6	100,4
Jičín	65,60	63,42	85,9	83,4	98,9	87,1	386,9	96,7
Náchod	97,14	89,13	89,4	80,9	100,7	90,2	354,4	91,8
Rychnov nad Kněžnou	68,13	63,97	89,1	82,9	100,2	88,0	371,8	93,9
Trutnov	114,39	111,53	97,1	94,5	99,5	89,5	379,8	97,5
Královéhradecký kraj	509,23	492,74	94,9	91,5	99,6	89,8	375,6	96,8
Chrudim	88,93	74,09	86,4	72,0	99,2	82,8	350,8	83,3
Pardubice	160,51	155,68	101,4	98,9	98,7	89,6	377,4	97,0
Svitavy	83,30	74,96	83,7	74,7	100,2	85,3	367,5	90,0
Ústí nad Orlicí	123,44	119,21	92,8	87,5	101,7	92,8	362,8	96,6
Pardubický kraj	456,19	423,94	92,4	85,3	99,9	88,3	366,7	92,9
Havlíčkův Brod	84,91	74,24	91,0	79,9	98,9	85,3	357,4	87,4
Jihlava	96,67	110,77	91,9	104,5	100,0	96,4	414,4	114,6
Pelhřimov	64,51	56,33	89,1	78,9	97,8	87,6	347,4	87,3
Třebíč	99,59	86,35	87,6	75,2	100,2	84,6	357,0	86,7
Žďár nad Sázavou	104,77	90,50	86,5	73,8	100,5	85,5	352,2	86,4
Vysočina	450,45	418,19	89,1	82,4	99,6	88,0	368,6	92,8
Blansko	88,35	73,06	84,4	69,4	99,9	84,1	342,6	82,7
Brno-město	463,30	497,97	122,9	135,4	96,9	93,0	402,9	107,5
Brno-venkov	101,69	102,46	67,1	65,9	101,9	92,0	381,7	100,8
Břeclav	95,89	87,54	80,1	72,1	100,8	88,7	358,8	91,3
Hodonín	143,76	110,04	91,9	70,4	99,2	80,8	330,0	76,5
Vyškov	58,80	57,24	70,0	67,7	99,9	91,6	370,2	97,3
Znojmo	85,33	76,49	77,5	68,6	100,5	85,3	366,2	89,6
Jihomoravský kraj	1 037,12	1 004,80	94,0	91,2	99,2	89,3	378,3	96,9

Tabulková příloha 1: pokračování

Kraj/okres	Ekonomický agregát (ČR=10 000)		Ekonomický agregát na obyv. (ČR=100)		Index vývoje 1991–2001			
	1991	2001	1991	2001	Obyvatelstvo	Pracovní příležitosti	Mzdy	Ekonomický agregát (ČR=100)
Jeseník	35,67	28,54	86,3	68,9	99,6	84,1	331,6	80,0
Olomouc	215,14	207,86	99,2	94,7	100,5	91,2	369,2	96,6
Prostějov	87,00	77,56	79,9	72,2	97,9	87,5	354,9	89,1
Přerov	121,96	107,61	90,8	81,0	98,2	83,3	369,3	88,2
Šumperk	115,56	92,11	94,3	74,4	100,3	82,6	336,5	79,7
Olomoucký kraj	575,33	513,69	92,2	82,2	99,5	86,8	359,0	89,3
Kroměříž	87,72	80,06	83,7	75,8	100,1	87,0	365,7	91,3
Uherské Hradiště	118,66	102,90	84,2	72,8	99,5	88,4	341,9	86,7
Vsetín	124,18	120,25	87,1	83,6	100,1	87,6	385,1	96,8
Zlín	209,13	200,33	109,5	104,9	99,3	89,1	374,8	95,8
Zlínský kraj	539,69	503,54	93,1	86,6	99,7	88,2	369,1	93,3
Bruntál	94,10	68,26	92,9	66,4	100,7	78,3	322,9	72,5
Frýdek-Místek	220,07	166,43	99,7	75,1	99,7	79,3	332,5	75,6
Karviná	294,39	203,60	106,6	74,5	98,2	75,2	320,4	69,2
Nový Jičín	138,71	119,05	90,0	76,2	100,7	81,5	367,0	85,8
Opava	123,87	122,55	70,7	69,1	100,4	96,7	356,0	98,9
Ostrava-město	462,78	360,10	145,6	116,3	96,8	75,9	357,5	77,8
Moravskoslezský kraj	1 333,91	1 039,98	107,1	83,8	98,9	79,4	343,5	78,0
Česká republika	10 000,00	10 000,00	100,0	100,0	99,3	89,2	386,2	100,0
Upravené jednotky:								
Praha+Středočeský kraj	2 440,50	3 186,34	108,0	142,2	98,5	97,4	467,1	130,6
Praha+Praha-východ +Praha-západ	1 601,15	2 373,93	119,5	180,1	97,6	102,9	500,1	148,3
Plzeň+Plzeň-jih+ Plzeň-sever	309,26	313,64	101,9	104,7	97,7	89,9	391,8	101,4
Brno-město+ Brno-venkov	564,99	600,43	106,9	114,7	98,3	92,8	399,2	106,3
Ostrava-město+ Frýdek-Místek + Karviná	977,24	730,13	119,9	90,8	98,0	76,5	340,5	74,7

Poznámky: Údaje se vztahují k okresům ve vymezení k 1.3.2001 s výjimkou průměrných mezd zaměstnanců v roce 1991 (rozlíšení těchto mezd pro současný okres Šumperk a Jeseník bylo odhadnuto podle poměru těchto mezd v roce 2001). Počet pracovních příležitostí byl určen jako počet ekonomicky aktivních bez nezaměstnaných + saldo směrově podchyteného pohybu za práci. Ekonomický agregát je definován jako součin počtu pracovních příležitostí a průměrných mezd zaměstnanců.

Prameny: Soubor publikací z cenů 1991 a 2001 (ČSÚ, Praha), Statistická ročenka České republiky 2002 (ČSÚ, Praha), Zaměstnanci a mzdové prostředky (2002), resp. Pracovníci a mzdy... (1992), ČSÚ, Praha – průměrné měsíční mzdy na fyzické osoby k roku 2001, resp. 1991

Tabulková příloha 2: Velikostní charakteristiky středisek

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Praha	1 178,6	1 142,8	1 361,1	1 550,3	1 300,2	1 414,5
Benešov	15,4	16,0	24,4	27,2	21,4	23,4
Bystřice	3,7	3,8	2,8	2,7	3,1	3,1
Sázava	3,6	3,6	4,3	4,6	4,1	4,3
Týnec nad Sázavou	5,1	5,1	5,6	4,0	5,4	4,4
Vlašim	12,4	12,0	12,8	12,2	12,7	12,1
Votice	4,4	4,4	4,8	3,9	4,7	4,1
Beroun*	22,7	22,3	29,5	27,3	27,2	25,6
Hořovice	6,2	6,2	10,9	10,5	9,3	9,1
Komárov	2,4	2,4	4,3	3,2	3,7	2,9
Zdice	3,6	3,7	3,4	3,1	3,5	3,3
Žebrák	1,8	1,8	1,9	3,7	1,8	3,1
Kladno	69,6	69,5	79,3	66,9	76,1	67,7
Libušín	2,3	2,4	3,7	3,0	3,2	2,8
Slaný	14,8	14,9	19,3	17,5	17,8	16,7
Stochovec	5,3	5,3	1,9	2,3	3,0	3,3
Unhošť	3,4	3,5	1,9	2,3	2,4	2,7
Velvary	2,8	2,9	2,5	2,7	2,6	2,7
Kolín	30,7	29,6	48,5	42,2	42,6	38,0
Český Brod	6,8	6,5	7,0	6,9	7,0	6,8
Kostelec nad Černými Lesy	3,1	3,2	2,9	3,3	2,9	3,2
Pečky	4,3	4,2	5,9	4,0	5,3	4,1
Kutná Hora	20,9	21,0	27,3	25,4	25,2	23,9
Čáslav	9,8	9,7	12,0	12,2	11,3	11,4
Uhliřské Janovice	2,9	3,0	2,8	2,7	2,8	2,8
Zruč nad Sázavou	5,1	4,9	5,8	3,7	5,5	4,1
Mělník	19,0	18,8	21,9	22,3	21,0	21,2
Horní Počápy	1,2	1,2	4,4	3,1	3,3	2,5
Kostelec nad Labem	2,8	2,9	1,9	2,4	2,2	2,6
Kralupy nad Vltavou	17,4	17,1	18,5	19,8	18,2	18,9
Neratovice*	16,9	17,7	17,1	15,7	17,0	16,4
Mladá Boleslav*	46,0	47,1	59,5	90,5	55,1	76,0
Bakov nad Jizerou	4,2	4,4	2,0	3,2	2,7	3,6
Bělá pod Bezdězem	4,6	4,7	4,4	4,7	4,5	4,7
Benátky nad Jizerou	6,4	6,5	6,0	4,8	6,1	5,4
Mnichovo Hradiště	8,2	8,2	9,3	7,1	9,0	7,5
Nymburk	14,7	14,1	25,2	20,0	21,7	18,0
Lysá nad Labem	8,2	8,0	5,5	6,1	6,4	6,7
Městec Králové	2,9	2,8	3,4	3,3	3,3	3,2
Milovice	1,3	4,1	1,1	2,0	1,2	2,7
Poděbrady	12,8	13,1	12,5	14,4	12,6	14,0
Sadská	3,0	3,0	1,6	2,3	2,1	2,6

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Brandýs nad Labem-Stará Boleslav	15,2	15,0	14,7	17,8	14,9	16,9
Čelákovice	10,0	9,8	7,9	8,2	8,6	8,8
Kamenice	2,2	2,8	1,9	2,4	2,0	2,5
Odolena Voda*	4,5	4,7	6,7	6,0	6,0	5,6
Říčany	10,3	10,6	9,4	12,8	9,7	12,1
Úvaly	4,5	4,6	2,1	2,9	2,9	3,5
Černošice	4,2	4,5	1,5	2,5	2,4	3,1
Hostivice	3,9	4,5	2,3	3,2	2,9	3,6
Jesenice	1,7	2,4	1,0	2,6	1,3	2,6
Jílové u Prahy	3,2	3,3	3,6	3,1	3,5	3,2
Libčice nad Vltavou	2,9	3,2	2,3	2,5	2,5	2,7
Mníšek pod Brdy	3,8	4,0	4,2	3,2	4,1	3,5
Průhonice	1,5	1,9	1,8	4,6	1,7	3,7
Roztoky	5,6	5,6	3,0	3,9	3,9	4,5
Rudná	2,8	3,0	1,5	5,7	1,9	4,8
Příbram	35,8	35,1	42,2	40,4	40,1	38,6
Březnice	3,5	3,6	3,5	3,4	3,5	3,4
Dobříš	7,6	7,6	8,3	8,0	8,1	7,9
Rožmitál pod Třemšínem	4,3	4,3	4,1	4,0	4,2	4,1
Sedlčany	7,7	7,7	9,7	8,8	9,0	8,4
Rakovník	16,9	16,3	22,4	24,9	20,6	22,0
Nové Strašecí	4,9	4,9	4,8	3,9	4,8	4,2
České Budějovice*	96,6	97,5	121,1	139,0	112,9	125,2
Borovany	3,2	3,5	2,8	2,3	2,9	2,7
Hluboká nad Vltavou	4,2	4,4	3,4	3,7	3,6	3,9
Lišov	3,7	3,8	2,5	2,6	2,9	3,0
Temelín	0,7	0,7	11,3	9,2	7,8	6,3
Trhové Sviny	4,5	4,5	4,3	4,5	4,4	4,5
Týn nad Vltavou	6,6	8,0	7,5	7,6	6,9	7,7
Český Krumlov	13,7	14,1	16,1	18,9	15,3	17,3
Kaplice	6,9	7,0	8,0	10,0	7,6	9,0
Velešín	3,4	3,9	4,4	3,2	4,1	3,5
Větrní	3,5	3,7	4,5	3,1	4,2	3,3
Vyšší Brod	2,5	2,5	2,5	2,6	2,5	2,5
Jindřichův Hradec	21,2	22,2	24,6	28,5	23,5	26,4
Česká Velenice	3,5	3,4	3,4	3,5	3,5	3,5
Dačice	7,7	7,8	9,8	9,9	9,1	9,2
Nová Bystřice	3,2	3,3	3,2	2,9	3,2	3,1
Studená	2,6	2,4	2,4	2,6	2,4	2,6
Suchdol nad Lužnicí	3,5	3,6	2,5	3,3	2,8	3,4
Třeboň	8,8	8,8	9,6	9,8	9,3	9,4

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Písek	28,7	29,1	32,3	34,0	31,1	32,4
Milevsko	9,5	9,3	12,1	10,7	11,3	10,2
Protivín	4,7	4,8	4,3	3,9	4,4	4,2
Prachatice	11,5	11,6	13,2	15,5	12,6	14,2
Vimperk	7,9	8,1	9,5	8,7	8,9	8,5
Volary	3,8	4,0	3,4	3,1	3,5	3,4
Strakonice	24,0	23,3	32,3	30,9	29,6	28,3
Blatná	6,7	6,5	8,7	9,4	8,0	8,4
Vodňany	6,1	6,4	6,2	6,7	6,2	6,6
Volyně	3,2	3,1	2,7	2,7	2,9	2,9
Tábor*	42,6	43,1	44,1	50,0	43,6	47,7
Bechyně	6,0	5,8	5,4	5,6	5,6	5,7
Mladá Vožice	2,7	2,7	2,7	2,6	2,7	2,6
Planá nad Lužnicí	2,8	3,0	8,6	7,4	6,7	5,9
Soběslav	7,1	7,1	8,7	7,9	8,2	7,7
Veselí nad Lužnicí	6,3	6,5	6,4	6,2	6,4	6,3
Domažlice	11,2	10,8	17,2	18,7	15,2	16,0
Holýšov	4,4	4,5	4,2	4,5	4,3	4,5
Horšovský Týn	4,9	4,8	6,0	5,4	5,6	5,2
Kdyně	4,2	4,8	6,0	5,4	5,4	5,2
Staňkov	3,1	3,0	1,9	2,3	2,3	2,5
Klatovy	22,4	22,5	29,5	32,0	27,1	28,8
Horažďovice	5,6	5,6	6,4	6,8	6,2	6,4
Nýrsko	4,8	5,0	4,3	4,3	4,5	4,5
Sušice	11,0	11,2	12,2	10,5	11,8	10,8
Železná Ruda	1,6	2,0	2,3	3,5	2,1	3,0
Plzeň	167,9	161,5	208,9	208,4	195,3	192,8
Blovice	3,5	3,8	4,0	4,1	3,8	4,0
Dobřany	5,5	5,5	4,1	4,6	4,6	4,9
Chlumčany	2,2	2,3	3,4	2,9	3,0	2,7
Chotěšov	2,5	2,5	1,0	2,6	1,5	2,6
Nepomuk	3,1	3,5	3,5	3,9	3,4	3,8
Přeštice	6,2	6,3	6,5	7,3	6,4	7,0
Starý Plzenec	3,9	4,1	3,0	3,4	3,3	3,6
Stod	3,6	3,4	4,2	4,3	4,0	4,0
Horní Bříza	3,9	4,4	4,7	3,7	4,4	4,0
Kaznějov	3,1	2,9	4,0	3,2	3,7	3,1
Kralovice	3,2	3,4	4,4	4,3	4,0	4,0
Nýřany	6,9	6,8	6,6	8,3	6,7	7,8
Třemošná	4,5	4,5	2,7	4,0	3,3	4,2

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Rokycany	14,3	14,0	16,0	17,9	15,4	16,6
Hrádek	3,0	2,8	5,5	4,2	4,7	3,8
Zbiroh	2,4	2,5	3,0	2,7	2,8	2,7
Tachov	12,5	12,4	14,8	15,1	14,0	14,2
Bor	3,7	3,9	3,3	4,6	3,5	4,4
Chodová Planá	1,6	1,7	2,0	2,9	1,9	2,5
Planá	4,9	5,3	5,6	5,4	5,4	5,4
Stříbro	7,5	7,6	8,9	12,5	8,4	10,9
Cheb	30,9	32,1	32,4	34,5	31,9	33,7
Aš	11,9	12,3	11,0	12,0	11,3	12,1
Františkovy Lázně	5,0	5,1	5,5	6,5	5,4	6,0
Mariánské Lázně*	17,0	16,5	17,7	19,8	17,5	18,7
Karlovy Vary	54,4	52,2	58,2	62,8	57,0	59,2
Jáchymov	2,6	2,8	2,9	3,4	2,8	3,2
Nejdek	7,9	8,4	7,2	8,2	7,4	8,3
Nová Role	3,8	4,0	2,8	2,5	3,1	3,0
Ostrov	17,3	17,1	15,7	14,6	16,3	15,4
Toužim	3,8	3,7	4,5	4,2	4,2	4,0
Sokolov*	29,7	30,0	37,3	34,7	34,7	33,1
Habartov	5,3	5,3	2,7	2,5	3,6	3,4
Horní Slavkov	5,9	5,8	5,8	4,9	5,9	5,2
Chodov*	15,6	15,7	19,8	15,8	18,4	15,8
Kraslice	7,4	7,1	8,1	7,1	7,8	7,1
Kynšperk nad Ohří	5,0	5,0	2,6	3,1	3,4	3,8
Nové Sedlo	2,4	2,6	3,8	3,4	3,3	3,1
Děčín	52,3	51,3	59,8	53,3	57,3	52,7
Benešov nad Ploučnicí	4,1	4,0	3,8	3,7	3,9	3,8
Česká Kamenice	5,5	5,4	5,6	3,8	5,6	4,3
Jílové	5,0	5,1	2,7	2,4	3,5	3,3
Jiříkov	3,5	3,8	3,3	3,0	3,4	3,3
Krásná Lípa	3,3	3,6	2,8	2,5	3,0	2,9
Šluknov	5,4	5,5	4,5	3,9	4,8	4,4
Rumburk	10,5	10,8	11,3	10,5	10,8	10,6
Varnsdorf	15,8	15,7	17,0	16,2	16,6	16,0
Chomutov*	69,2	70,1	59,9	56,4	63,0	60,9
Kadaň	17,3	17,2	25,9	20,9	22,3	19,7
Kláštepec nad Ohří	15,7	15,4	10,0	11,9	11,9	13,1
Vejpřty	3,2	3,3	3,0	2,6	3,1	2,9

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Litoměřice	25,0	24,3	25,4	29,5	25,2	27,8
Libochovice	3,5	3,6	3,1	3,1	3,2	3,3
Lovosice	9,4	9,1	14,8	11,2	13,0	10,5
Roudnice nad Labem	13,2	12,8	15,3	15,7	14,6	14,7
Štětí	8,3	9,0	11,2	10,1	10,2	9,7
Terezín	2,8	2,9	4,0	2,6	2,6	2,7
Louny	20,2	19,2	22,6	22,8	21,8	21,6
Podbořany	5,7	6,0	7,1	5,8	6,6	5,9
Postoloprty	4,4	4,7	2,7	2,2	3,3	3,0
Žatec	19,7	19,5	20,0	18,4	19,9	18,7
Most	68,6	66,7	73,8	67,0	72,1	66,9
Litvínov	28,2	26,8	37,3	29,3	34,3	28,4
Meziboří	5,0	4,9	1,7	1,6	2,8	2,7
Teplice*	63,0	61,7	69,5	64,0	67,3	63,2
Bílina*	17,0	16,1	20,8	19,3	19,5	18,2
Duchcov	8,7	8,6	7,5	5,2	7,9	6,3
Krupka	12,2	13,0	4,8	5,6	7,3	8,1
Osek	5,0	4,9	3,2	1,8	3,8	2,8
Ústí nad Labem*	97,1	95,9	110,9	104,7	106,3	101,8
Chlumec	3,9	4,0	0,9	2,3	1,9	2,8
Česká Lípa	38,3	38,4	36,7	45,7	37,2	43,3
Cvikov	4,2	4,3	4,0	3,0	4,1	3,4
Doksy	4,9	5,0	3,8	3,7	4,2	4,1
Jablonné v Podještědí	3,7	3,6	3,1	3,2	3,3	3,3
Kamenický Šenov	4,0	4,0	3,7	4,1	3,8	4,1
Mimoň	6,3	6,6	6,1	5,7	6,2	6,0
Nový Bor	11,8	12,1	15,2	14,7	14,1	13,8
Stráž pod Ralskem	3,8	3,9	10,1	7,7	8,0	6,4
Jablonec nad Nisou	44,6	44,3	50,8	52,2	48,7	49,6
Smržovka	3,3	3,3	3,8	3,5	3,6	3,4
Tanvald*	10,5	10,3	10,2	8,4	10,3	9,1
Železný Brod	6,6	6,4	7,2	7,6	7,0	7,2
Liberec*	100,8	98,6	106,2	117,2	104,4	111,0
Český Dub	2,8	2,8	3,1	2,5	3,0	2,6
Frýdlant	7,4	7,3	8,7	7,4	8,3	7,4
Hrádek	6,9	7,1	6,1	5,6	6,4	6,1
Chrastava	5,4	5,8	5,6	4,8	5,6	5,2
Nové Město pod Smrkem	3,8	3,9	3,3	2,9	3,5	3,2

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Semily	9,1	9,1	12,3	11,6	11,2	10,7
Harrachov	1,6	1,7	2,4	3,3	2,2	2,8
Jilemnice	5,7	5,6	7,3	7,6	6,8	7,0
Lomnice nad Popelkou	6,1	6,0	7,4	6,0	7,0	6,0
Rokytnice nad Jizerou	3,4	3,3	3,5	3,3	3,4	3,3
Turnov	14,0	14,2	19,4	22,2	17,6	19,5
Hradec Králové	97,0	95,0	121,9	129,2	113,6	117,8
Chlumeck nad Cidlinou	5,2	5,1	6,2	5,7	5,8	5,5
Nový Bydžov	7,0	7,0	8,7	8,2	8,2	7,8
Třebechovice pod Orebem	5,1	5,3	3,7	3,8	4,2	4,3
Jičín	16,3	16,1	21,1	25,0	19,5	22,0
Hořice	9,0	8,9	9,7	9,8	9,5	9,5
Lázně Bělohrad	3,7	3,7	3,5	3,5	3,6	3,6
Nová Paka	9,1	9,1	10,5	9,2	10,1	9,1
Náchod	20,1	20,9	25,9	27,7	24,0	25,4
Broumov	7,8	8,2	8,8	8,4	8,5	8,3
Červený Kostelec	8,3	8,3	7,2	8,2	7,6	8,2
Česká Skalice	5,4	5,3	5,4	6,0	5,4	5,8
Hronov*	8,7	8,6	8,1	8,7	8,3	8,7
Jaroměř	12,2	12,6	12,6	13,2	12,5	13,0
Meziměstí	2,9	2,8	3,2	2,3	3,1	2,5
Nové Město nad Metují	9,9	9,8	11,8	10,4	11,1	10,2
Police nad Metují	4,3	4,3	5,0	4,7	4,8	4,6
Rychnov nad Kněžnou	11,2	11,5	14,5	16,1	13,4	14,6
Dobruška	6,7	7,0	7,7	7,5	7,3	7,3
Kostelec nad Orlicí	6,3	6,0	6,1	5,9	6,1	6,0
Kvasiny*	3,1	3,3	4,2	6,1	3,9	5,1
Opočno	3,2	3,1	3,8	3,5	3,6	3,4
Týniště nad Orlicí	6,3	6,1	8,0	6,2	7,5	6,2
Vamberk	4,8	4,7	5,3	5,9	5,2	5,5
Trutnov	31,1	31,3	34,2	37,5	33,2	35,4
Dvůr Králové nad Labem	16,5	16,0	18,1	17,9	17,5	17,3
Hostinné	5,0	4,8	5,6	4,6	5,4	4,7
Rudník	2,1	2,1	2,2	2,7	2,1	2,5
Špindlerův Mlýn	1,2	1,3	2,8	4,2	2,3	3,2
Úpice	6,0	5,8	5,9	4,6	5,9	5,0
Vrchlabí	13,0	12,9	15,8	18,2	14,9	16,4
Žacléř	3,6	3,6	3,5	2,2	3,6	2,6

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Chrudim	22,9	23,4	31,1	29,9	28,3	27,7
Heřmanův Městec	4,9	4,8	3,4	3,5	3,9	3,9
Hlinsko	10,6	10,3	15,0	13,4	13,5	12,4
Chrást	3,1	3,1	3,5	2,7	3,4	2,8
Luže	2,6	2,6	2,4	2,6	2,5	2,6
Skuteč	5,0	5,2	5,9	4,6	5,6	4,9
Slatiňany	3,9	3,9	2,7	3,8	3,1	3,8
Třemošnice	3,3	3,3	3,5	3,1	3,4	3,2
Pardubice*	94,1	91,1	112,4	115,4	106,3	107,3
Holice	6,2	6,1	7,6	6,6	7,2	6,4
Chvaletice	3,0	3,2	5,4	3,8	4,6	3,6
Lázně Bohdaneč	2,2	3,0	1,2	2,8	1,5	2,9
Přelouč	9,3	8,9	10,9	9,6	10,3	9,4
Svitavy	16,9	17,2	21,2	21,2	19,8	19,9
Jevíčko	2,6	2,8	3,6	5,3	3,3	4,4
Litomyšl	9,9	10,1	12,1	14,6	11,3	13,1
Moravská Třebová	11,3	11,3	12,7	11,2	12,3	11,2
Polička	8,7	9,0	11,5	10,8	10,6	10,2
Ústí nad Orlicí	14,8	14,9	19,4	19,9	17,9	18,2
Červená Voda	3,0	3,2	2,6	2,4	2,7	2,6
Česká Třebová	16,6	16,7	21,0	18,0	19,5	17,5
Choceň	9,0	8,8	10,1	9,1	9,7	9,0
Jablonné nad Orlicí	3,0	3,0	4,0	4,5	3,7	4,0
Králíky	4,7	4,7	5,0	4,1	4,9	4,3
Lanškroun	9,6	9,8	13,3	21,1	12,1	17,3
Letohrad	6,0	6,1	7,2	7,6	6,8	7,1
Vysoké Mýto	10,5	11,8	13,0	15,7	12,2	14,4
Žamberk	5,7	6,0	7,6	7,8	7,0	7,2
Havlíčkův Brod	23,8	23,8	33,8	33,6	30,4	30,4
Chotěboř	9,1	9,6	10,9	10,4	10,3	10,1
Ledeč nad Sázavou	6,3	6,0	7,5	6,9	7,1	6,6
Přibyslav	3,9	3,9	3,2	3,7	3,4	3,8
Světlá nad Sázavou	6,9	7,0	7,7	8,6	7,5	8,1
Ždírec nad Doubravou	2,7	2,7	2,6	3,3	2,7	3,1
Jihlava	50,3	49,6	62,3	72,7	58,3	65,0
Brtnice	3,5	3,6	2,8	2,7	3,0	3,0
Polná	4,6	4,8	4,4	4,6	4,4	4,7
Telč	5,9	5,9	6,4	6,2	6,2	6,1
Třešť	5,8	5,8	6,6	5,1	6,3	5,3

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Pelhřimov	16,0	16,2	21,4	24,3	19,6	21,6
Humpolec	10,8	10,7	11,9	11,7	11,6	11,4
Kamenice nad Lipou	4,1	4,1	4,1	3,9	4,1	4,0
Pacov	5,0	5,1	5,8	5,1	5,5	5,1
Počátky	2,8	2,7	2,7	3,1	2,8	3,0
Žirovnice	3,0	3,0	3,0	2,4	3,0	2,6
Třebíč	37,2	38,1	42,6	40,8	40,8	39,9
Dukovany	0,6	0,7	6,8	6,8	4,7	4,8
Jaroměřice nad Rokýtnou	3,9	4,0	3,3	2,9	3,5	3,3
Jemnice	4,2	4,2	4,3	4,3	4,3	4,3
Moravské Budějovice	7,7	7,8	10,0	9,2	9,2	8,7
Náměšť nad Oslavou	5,0	5,1	5,5	5,4	5,3	5,3
Žďár nad Sázavou	22,5	23,7	30,4	32,2	27,8	29,4
Bystřice nad Perštejnem	9,0	8,9	7,0	6,9	7,6	7,5
Nové Město na Moravě	10,1	10,2	10,1	10,2	10,1	10,2
Velká Bíteš	4,5	4,8	5,9	6,8	5,4	6,1
Velké Meziříčí	11,2	11,6	14,6	15,1	13,5	13,9
Blansko	20,2	20,1	31,4	26,9	27,7	24,6
Adamov	4,9	4,9	8,9	5,5	7,6	5,3
Boskovice	11,0	11,1	15,0	17,4	13,6	15,3
Letovice	6,4	6,5	7,7	6,1	7,3	6,2
Rájec-Jestřebí	3,4	3,5	3,1	2,9	3,2	3,1
Velké Opatovice	3,9	4,1	3,5	2,9	3,6	3,3
Brno	376,9	367,7	462,4	482,1	433,9	444,0
Hrušovany	2,7	2,8	4,4	2,4	3,8	2,5
Ivančice	9,2	9,1	9,5	9,0	9,4	9,0
Kuřim	8,4	8,7	11,2	12,6	10,3	11,3
Modřice	3,4	3,4	6,2	6,9	5,2	5,8
Oslavany	4,3	4,4	2,6	2,5	3,2	3,1
Rosice*	7,0	7,5	7,6	7,8	7,4	7,7
Šlapanice	6,0	6,1	2,5	3,3	3,7	4,2
Tišnov*	9,6	9,4	9,1	9,5	9,3	9,5
Veverská Bitýška	2,7	2,7	2,1	3,3	2,3	3,1
Židlochovice	3,2	3,0	2,6	2,8	2,8	2,9
Břeclav	25,4	26,1	35,7	36,8	32,3	33,3
Hustopeče	5,7	5,7	9,8	10,1	8,5	8,7
Mikulov	7,3	7,5	9,6	8,7	8,8	8,3
Pohořelice	4,2	4,3	4,2	4,3	4,2	4,3
Valtice	3,4	3,5	3,1	3,0	3,2	3,2
Velké Bílovice	3,7	3,7	2,2	2,6	2,7	3,0
Velké Pavlovice	3,0	3,0	3,1	2,7	3,1	2,8

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Hodonín	27,4	26,7	39,0	37,9	35,2	34,2
Bzenec	4,0	4,1	6,4	6,8	5,6	5,9
Dubňany	6,3	6,5	4,7	3,2	5,2	4,3
Kyjov	12,5	12,1	17,4	18,0	15,8	16,0
Ratíškovice	3,9	4,0	2,3	2,2	2,8	2,8
Rohatec	3,1	3,3	3,6	2,7	3,4	2,9
Střážnice	5,9	5,8	8,2	6,1	7,5	6,0
Velká nad Veličkou	3,1	3,2	3,6	3,8	3,5	3,6
Veselí nad Moravou*	15,2	15,0	17,5	13,5	16,7	14,0
Vracov	4,3	4,4	2,1	2,6	2,8	3,2
Ždánice	2,7	2,7	3,9	2,8	3,5	2,7
Vyškov	22,0	22,0	28,0	29,6	26,0	27,1
Bučovice	6,0	6,2	6,8	6,7	6,5	6,5
Ivanovice na Hané	2,9	2,8	2,8	2,6	2,8	2,7
Rousínov	4,8	4,8	5,7	4,6	5,4	4,6
Slavkov u Brna	5,7	5,7	5,8	7,0	5,7	6,6
Znojmo*	37,8	38,1	43,5	44,2	41,6	42,2
Hrušovany nad Jevišovkou	3,2	3,2	3,7	3,5	3,5	3,4
Moravský Krumlov	5,9	6,0	7,6	7,6	7,0	7,1
Jeseník	12,7	12,4	15,8	16,5	14,7	15,1
Zlaté Hory	4,4	4,4	4,3	3,2	4,3	3,6
Olomouc	99,8	100,3	124,4	139,1	116,2	126,1
Hlubočky	4,5	4,5	6,8	6,6	6,0	5,9
Litovel	9,9	9,8	11,2	9,5	10,8	9,6
Lutín	3,2	3,1	8,6	4,8	6,8	4,3
Šternberk	14,2	13,8	14,8	13,3	14,5	13,5
Uničov	12,5	12,2	14,0	12,4	13,5	12,3
Velká Bystřice	2,8	2,8	1,8	2,9	2,2	2,9
Prostějov	48,6	47,1	60,7	60,3	56,7	55,9
Konice	3,0	3,0	3,5	3,0	3,3	3,0
Přerov	49,8	47,2	64,8	57,8	59,8	54,3
Hranice	18,9	19,2	21,9	22,6	20,9	21,4
Kojetín	6,3	6,3	5,4	4,4	5,7	5,0
Lipník nad Bečvou	8,5	8,4	8,2	8,4	8,3	8,4
Šumperk	29,5	28,8	41,7	38,1	37,6	35,0
Hanušovice	3,6	3,5	4,0	3,4	3,9	3,4
Libina	3,3	3,4	2,3	2,0	2,7	2,5
Loštice	2,9	3,0	2,9	3,0	2,9	3,0
Mohelnice	9,4	9,6	11,5	12,6	10,8	11,6
Postřelmov	3,1	3,2	3,9	2,6	3,6	2,8
Rapotín	2,7	2,8	2,6	2,9	2,6	2,9
Zábřeh	14,6	14,2	16,7	15,7	16,0	15,2

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Kroměříž	27,8	28,6	35,1	39,1	32,7	35,6
Bystřice pod Hostýnem*	9,9	10,2	10,8	11,0	10,5	10,8
Holešov	12,3	12,2	14,7	13,0	13,9	12,7
Hulín	7,7	7,4	8,1	7,7	8,0	7,6
Chropyně	5,2	5,1	6,1	4,6	5,8	4,8
Koryčany	2,9	2,8	2,7	2,8	2,8	2,8
Uherské Hradiště*	37,7	37,9	58,7	56,0	51,7	49,9
Bojkovice	4,7	4,7	5,9	4,4	5,5	4,5
Hluk	4,2	4,3	3,6	3,7	3,8	3,9
Strání	3,7	3,8	2,5	2,5	2,9	2,9
Uherský Brod	17,2	17,2	23,7	22,0	21,6	20,4
Uherský Ostroh	4,3	4,4	4,6	4,8	4,5	4,7
Vsetín	28,8	28,5	39,8	34,8	36,1	32,7
Karolinka	2,9	2,8	2,4	2,5	2,6	2,6
Rožnov pod Radhoštěm	17,2	17,4	24,1	25,1	21,8	22,5
Valašské Meziříčí	27,3	26,9	36,2	35,5	33,3	32,6
Zubří	5,1	5,2	3,3	3,4	3,9	4,0
Zlín*	100,4	97,9	129,8	132,4	120,0	120,9
Brumov-Bylnice	5,8	6,0	5,8	3,7	5,8	4,5
Fryšták	3,2	3,4	2,0	2,5	2,4	2,8
Luhačovice	5,7	5,5	6,6	7,0	6,3	6,5
Napajedla	7,6	7,4	9,3	6,9	8,7	7,1
Slavičín	7,0	7,0	9,7	6,6	8,8	6,7
Slušovice	2,7	2,9	6,5	5,2	5,2	4,4
Valašské Klobouky	4,9	5,1	4,5	5,4	4,6	5,3
Vizovice	4,2	4,4	3,5	6,2	3,7	5,6
Bruntál	16,3	17,2	20,9	18,6	19,4	18,1
Břidlická	3,9	3,7	4,5	3,8	4,3	3,8
Krnov	24,7	25,2	26,2	24,5	25,7	24,7
Město Albrechtice	3,5	3,5	3,2	3,5	3,3	3,5
Moravský Beroun	3,4	3,4	3,1	2,6	3,2	2,8
Rýmařov	9,1	9,0	9,2	7,9	9,2	8,3
Vrbno pod Pradědem	6,5	6,1	6,5	5,7	6,5	5,9
Frýdek-Místek*	64,3	62,4	65,3	57,0	64,9	58,8
Bystřice	4,7	4,9	1,0	1,9	2,3	2,9
Dobrá	2,8	2,9	2,1	2,4	2,3	2,6
Frýdlant nad Ostravicí	9,4	9,6	10,3	8,1	10,0	8,6
Jablunkov*	9,1	9,5	6,9	6,8	7,6	7,7
Paskov	3,3	3,6	12,4	6,0	9,4	5,2
Staříč	1,8	1,8	6,3	6,1	4,8	4,7
Třinec	39,1	38,1	56,1	48,3	50,4	44,9

Tabulková příloha 2: pokračování

Středisko	Relativizované velikosti (ČR = 10 000)					
	Populační		Pracovní		Komplexní	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Karviná*	68,1	65,4	90,6	70,6	83,1	68,9
Bohumín	23,0	22,8	29,6	24,2	27,3	23,7
Český Těšín	26,9	25,8	17,8	18,9	20,8	21,2
Dětmarovice	3,4	3,7	3,7	3,7	3,6	3,7
Doubrava	1,8	1,8	6,8	3,8	5,1	3,1
Horní Suchá	4,2	4,3	7,6	4,0	6,5	4,1
Orlová	35,3	34,1	23,5	21,1	27,5	25,4
Petrovice u Karviné	4,0	4,4	1,9	2,7	2,6	3,3
Rychvald	6,5	6,6	2,6	3,0	3,9	4,2
Nový Jičín*	29,3	30,1	37,1	39,9	34,5	36,6
Bílovec	7,3	7,3	6,7	5,7	6,9	6,3
Frenštát pod Radhoštěm	10,8	11,1	12,1	14,4	11,7	13,3
Fulnek	6,0	5,9	6,5	4,3	6,4	4,8
Klimkovice	3,5	3,7	1,2	2,3	2,0	2,8
Kopřivnice*	26,6	26,5	34,2	23,5	31,7	24,5
Odry	7,2	7,3	7,2	6,7	7,2	6,9
Příbor	8,6	8,6	5,9	5,9	6,8	6,8
Studénka	10,4	10,3	11,4	7,1	11,1	8,2
Suchdol nad Odrou	2,4	2,4	2,4	2,8	2,4	2,7
Opava	61,0	60,0	72,3	78,6	68,6	72,4
Bolatice	4,1	4,0	1,8	2,4	2,5	2,9
Budišov nad Budišovkou	3,2	3,2	2,2	2,2	2,5	2,5
Dolní Benešov	4,2	4,3	6,0	4,7	5,4	4,6
Hlučín	14,0	14,0	5,5	8,1	8,3	10,1
Hradec nad Moravicí	4,8	4,9	5,0	4,8	4,9	4,8
Kravaře	6,4	6,5	2,5	4,0	3,8	4,8
Ludgeřovice	4,4	4,5	0,5	1,5	1,8	2,5
Vítkov	6,2	6,2	6,9	5,9	6,7	6,0
Ostrava*	419,9	411,8	466,0	400,9	450,6	404,5

Poznámky: Byla hodnocena střediska s komplexní velikostí 2,5 a více v roce 2001. Komplexní velikost odpovídá třetině součtu relativní populační velikosti a dvojnásobku relativní velikosti pracovní. Zvýšená váha byla přisouzena pracovní velikosti v důsledku jejího vyššího ekonomického významu (středisková funkce v užším slova smyslu). U populační velikosti se jedná o trvale bydlící obyvatelstvo, u pracovní velikosti o počet ekonomicky aktivního obyvatelstva bez nezaměstnaných + saldo směrově podchycené dojížděky / vyjížděky za prací. Vzhledem k častým územním změnám administrativních obcí bylo nezbytné provést drobné odhady (především k roku 1991) – převážně prostřednictvím aplikace relací mezi obcemi v tom cenzu, kdy bylo členění podrobnější. V několika desítkách případů byla hodnocená střediska rozšířena o aglomerované obce – tato střediska jsou v tab. příloze označena*. Vzhledem k omezeným možnostem objektivizace vymezení aglomerací byly příslušné úpravy minimalizovány: především bylo zohledněno neorganické administrativní vymezení tam, kde by došlo k významnému podhodnocení velikosti střediska (např. Beroun + Králův Dvůr nebo Zlín + Otrokovice). Aglomerovány byly rovněž obce, které se v posledních letech z různých důvodů administrativně odloučily navzdory své organické sounáležitosti s hlavním střediskem (např. Liberec + Stráž nad Nisou nebo Ústí nad Labem + Trmice).

Přehled vymezených aglomerací:

Beroun + Králův Dvůr
Neratovice + Libiš
Mladá Boleslav + Kosmonosy
Odolena Voda + Vodochody
České Budějovice + Dobrá Voda u Českých Budějovic
Tábor + Sezimovo Ústí
Mariánské Lázně + Velká Hleďsebe
Sokolov + Březová + Dolní Rychnov + Svatava
Chodov + Vintířov + Vřesová
Chomutov + Jirkov
Teplice + Dubí + Novosedlice + Proboštov
Bílina + Ledvice
Ústí nad Labem + Trmice
Tanvald + Desná
Liberec + Stráž nad Nisou
Hronov + Velké Poříčí
Kvasiny + Solnice
Pardubice + Rybitví + Staré Hradiště
Rosice + Zastávka
Tišnov + Předklášteří
Veselí nad Moravou + Vnorovy
Znojmo + Dobšice + Nový Šaldorf - Sedlešovice
Bystřice pod Hostýnem + Chvalčov
Uherské Hradiště + Kunovice + Staré Město u Uherského Hradiště
Zlín + Otrokovice
Frýdek-Místek + Staré Město + Sviadnov
Jablunkov + Návsí
Karviná + Stonava
Nový Jičín + Kunín + Šenov u Nového Jičína
Kopřivnice + Štramberk
Ostrava + Havířov + Petřvald + Šenov + Vratimov

Prameny: výsledky censů 1991 a 2001, ČSÚ, Praha a z nich odvozené charakteristiky

Tabulková příloha 3: Sociogeografická regionalizace – základní charakteristiky středisek

Pořadí podle KRV 2001	Středisko	Počet obyvatelstva v tisících				Komplexní, regionální význam (KRV)		Nadřazené středisko 2001
		Mikroregionu 1. stupně		Maximálního regionu		1991	2001	
		1991	2001	1991	2001			
1	Praha	1 458,8	1 492,5	10 302,2	10 230,1	1 973,6	2 038,3	–
55	Benešov	56,4	51,1	80,5	75,1	35,4	33,1	Praha
102	Vlašim	24,1	24,0	24,1	24,0	12,3	12,1	Benešov
76	Beroun*	46,3	41,7	71,8	41,7	34,1	21,6	Praha
110	Hořovice	25,5	28,1	25,5	28,1	10,2	11,0	Praha
25	Kladno	121,5	106,5	152,4	106,5	88,0	60,4	Praha
89	Slaný	30,9	30,5	30,9	30,5	15,4	15,2	Praha
47	Kolín	84,9	60,4	166,1	60,4	50,8	39,3	Praha
58	Kutná Hora	46,2	35,3	81,2	67,9	34,7	29,4	Praha
96	Čáslav	35,0	32,6	35,0	32,6	14,5	13,7	Kutná Hora
80	Mělník	38,5	35,9	38,5	35,9	19,4	18,5	Praha
84	Kralupy nad Vltavou	32,9	34,4	32,9	34,4	17,0	17,2	Praha
15	Mladá Boleslav*	107,2	124,8	107,2	124,8	67,2	75,4	Praha
93	Nymburk	38,7	27,3	66,4	27,3	27,6	14,0	Praha
94	Poděbrady	27,7	28,8	27,7	28,8	13,6	14,0	Praha
101	Brandýs nad Labem- Stará Boleslav	23,1	21,4	23,1	21,4	13,2	12,5	Praha
37	Příbram	72,4	71,9	95,0	71,9	50,7	46,7	Praha
125	Sedlčany	22,6	20,9	22,6	20,9	10,0	9,4	Praha
63	Rakovník	44,4	42,8	44,4	42,8	26,9	25,9	Praha
6	České Budějovice*	212,9	231,5	367,9	315,9	185,4	188,3	Praha
87	Český Krumlov	37,6	35,0	37,6	35,0	16,9	16,3	České Budějovice
57	Jindřichův Hradec	46,8	50,1	68,5	50,1	33,0	31,6	Praha
118	Dačice	21,7	25,7	21,7	25,7	8,9	10,1	Jihlava
120	Třeboň	21,2	21,5	21,2	21,5	10,0	10,1	České Budějovice
49	Písek	51,7	50,5	72,5	67,7	38,2	37,2	Praha
129	Milevsko	20,9	17,2	20,9	17,2	10,2	9,0	Písek
98	Prachatice	27,8	27,9	27,8	27,9	13,1	13,1	České Budějovice
134	Vimperk	18,5	17,8	18,5	17,8	8,8	8,7	Strakonice
45	Strakonice	47,5	57,3	83,4	94,0	36,6	40,8	Praha
136	Blatná	17,4	18,9	17,4	18,9	8,0	8,3	Strakonice
24	Tábor*	102,1	95,3	102,1	95,3	63,5	60,5	Praha
4	Plzeň	323,8	314,9	554,5	528,3	279,2	269,0	Praha
62	Domažlice	49,3	48,4	49,3	48,4	26,8	26,2	Plzeň
50	Klatovy	53,1	54,0	89,4	76,3	38,6	36,8	Plzeň
106	Sušice	36,3	22,3	36,3	22,3	15,4	11,3	Klatovy
85	Rokycany	41,9	38,4	41,9	38,4	18,4	16,6	Plzeň
78	Tachov	33,4	32,9	33,4	32,9	20,2	19,9	Plzeň
139	Stříbro	16,6	17,4	16,6	17,4	8,1	8,3	Plzeň

Tabulková příloha 3: Sociogeografická regionalizace – základní charakteristiky středisek

Pořadí podle KRV 2001	Středisko	Počet obyvatelstva v tisících				Komplexní, regionální význam (KRV)		Nadřazené středisko
		Mikroregionu 1. stupně		Maximálního regionu		1991	2001	
		1991	2001	1991	2001			
12	Karlovy Vary	117,9	115,9	302,6	307,1	109,0	107,7	Praha
95	Ostrov	21,4	22,9	21,4	22,9	13,6	13,9	Karlovy Vary
36	Cheb	64,3	65,5	86,9	93,9	45,0	46,9	Karlovy Vary
88	Mariánské Lázně*	22,6	28,4	22,6	28,4	13,8	15,2	Cheb
39	Sokolov*	76,4	74,4	76,4	74,4	46,6	45,8	Karlovy Vary
9	Ústí nad Labem*	119,3	120,4	730,1	639,1	166,7	157,3	Praha
27	Děčín	79,7	78,9	79,7	78,9	57,4	56,5	Ústí nad Labem
52	Rumburk + Varnsdorf	53,7	53,1	53,7	53,1	35,0	34,7	Praha
17	Chomutov*	84,0	86,1	123,1	125,0	72,2	73,3	Ústí nad Labem
79	Kadaň	39,1	38,9	39,1	38,9	18,9	18,7	Chomutov
54	Litoměřice	45,8	44,6	72,2	71,0	34,9	34,0	Ústí nad Labem
104	Lovosice	26,4	26,4	26,4	26,4	11,8	11,6	Litoměřice
67	Roudnice nad Labem	40,8	42,2	40,8	42,2	23,8	24,2	Praha
61	Louny	43,2	43,0	43,2	43,0	27,8	27,2	Praha
143	Podbořany	16,0	15,8	16,0	15,8	7,2	7,2	Žatec
74	Žatec	27,5	26,6	43,5	42,4	22,9	22,3	Praha
20	Most	80,4	76,4	120,2	116,6	70,4	67,7	Ústí nad Labem
72	Litvínov	39,7	40,2	39,7	40,2	23,6	23,0	Most
14	Teplice*	107,2	104,6	129,0	127,2	77,5	75,7	Ústí nad Labem
97	Bílina*	21,8	22,6	21,8	22,6	13,5	13,3	Teplice
11	Liberec*	130,2	134,3	299,3	303,0	133,2	134,7	Praha
115	Frydlant	23,6	24,3	23,6	24,3	10,1	10,3	Liberec
28	Česká Lípa	78,4	74,6	103,1	100,5	54,7	53,2	Praha
99	Nový Bor	24,8	25,9	24,8	25,9	12,3	12,7	Česká Lípa
31	Jablonec nad Nisou	70,9	70,0	86,5	87,7	52,6	52,3	Liberec
122	Tanvald*	15,7	17,7	15,7	17,7	9,1	9,6	Jablonec nad Nisou
108	Semily	27,8	24,9	27,8	24,9	12,1	11,2	Turnov
141	Jilemnice	21,6	19,6	21,6	19,6	8,8	8,2	Vrchlabí
69	Turnov	31,2	31,8	59,0	56,7	24,0	23,8	Liberec

Tabulková příloha 3: Sociogeografická regionalizace – základní charakteristiky středisek

Pořadí podle KRV 2001	Středisko	Počet obyvatelstva v tisících				Komplexní, regionální význam (KRV)		Nadřazené středisko
		Mikroregionu 1. stupně		Maximálního regionu		1991	2001	
		1991	2001	1991	2001			
8	Hradec Králové	162,6	162,9	516,6	464,8	175,2	168,9	Praha
142	Nový Bydžov	16,3	15,6	16,3	15,6	7,8	7,6	Hradec Králové
65	Jičín	41,7	36,2	60,8	55,4	28,4	25,8	Praha
132	Hořice	17,3	17,2	17,3	17,2	8,9	8,8	Hradec Králové
123	Nová Paka	19,1	19,2	19,1	19,2	9,5	9,5	Jičín
43	Náchod	65,3	65,9	98,9	99,5	42,7	43,3	Hradec Králové
130	Broumov	17,8	18,3	17,8	18,3	8,6	8,9	Náchod
113	Jaroměř	17,9	18,0	17,9	18,0	10,4	10,6	Hradec Králové
135	Nové Město nad Metují	15,8	15,3	15,8	15,3	8,8	8,6	Náchod
64	Rychnov nad Kněžnou	44,6	47,1	44,6	47,1	24,7	25,9	Hradec Králové
140	Dobruška	17,9	17,6	17,9	17,6	8,1	8,2	Hradec Králové
42	Trutnov	59,6	60,2	141,0	86,9	43,8	43,9	Hradec Králové
91	Dvůr Králové nad Labem	28,0	26,7	28,0	26,7	15,2	14,6	Trutnov
70	Vrchlabí	31,8	33,4	53,4	53,0	22,9	23,3	Praha
10	Pardubice*	139,6	137,8	423,4	419,3	147,0	144,2	Praha
121	Přelouč	20,9	19,9	20,9	19,9	10,1	9,6	Pardubice
38	Chrudim	60,3	74,0	99,2	94,3	42,3	45,9	Pardubice
116	Hlinsko	38,8	20,3	38,8	20,3	16,0	10,3	Chrudim
60	Svitavy	32,7	32,6	84,3	72,8	29,4	27,7	Brno
107	Litomyšl	21,8	23,3	21,8	23,3	10,6	11,2	Ústí nad Orlicí + Česká Třebová
119	Moravská Třebová	33,0	18,3	33,0	18,3	14,6	10,1	Svitavy
117	Polička	18,6	21,9	18,6	21,9	9,2	10,3	Svitavy
29	Ústí nad Orlicí+ Česká Třebová	48,9	48,8	163,8	167,3	52,2	52,6	Pardubice
109	Lanškroun	21,7	23,5	21,7	23,5	10,5	11,1	Ústí nad Orlicí + Česká Třebová
90	Vysoké Mýto	33,5	33,0	33,5	33,0	14,4	14,7	Ústí nad Orlicí + Česká Třebová
86	Žamberk + Letohrad	37,8	38,7	37,8	38,7	16,2	16,5	Ústí nad Orlicí + Česká Třebová
16	Jihlava	110,4	113,0	110,4	138,7	70,5	75,0	Praha
41	Havlíčkův Brod	73,6	70,6	94,1	92,9	46,0	44,9	Praha
112	Chotěboř	20,5	22,3	20,5	22,3	9,9	10,7	Havlíčkův Brod
53	Pelhřimov	59,2	56,5	76,0	72,9	35,8	34,5	Praha
127	Humpolec	16,8	16,4	16,8	16,4	9,5	9,3	Pelhřimov
30	Třebíč	89,7	76,4	114,0	93,4	59,4	52,5	Brno
138	Moravské Budějovice	24,3	17,0	24,3	17,0	10,5	8,3	Třebíč
48	Žďár nad Sázavou	57,3	63,6	57,3	63,6	35,1	38,3	Brno
126	Bystřice nad Pernštejnem	26,7	18,9	26,7	18,9	11,7	9,3	Brno
100	Velké Meziříčí	25,5	26,4	25,5	26,4	12,3	12,6	Brno

Tabulková příloha 3: Sociogeografická regionalizace – základní charakteristiky středisek

Pořadí podle KRV 2001	Středisko	Počet obyvatelstva v tisících				Komplexní, regionální význam (KRV)		Nadřazené středisko
		Mikroregionu 1. stupně		Maximálního regionu		1991	2001	
		1991	2001	1991	2001			
2	Brno	660,3	687,6	1516,9	1402,2	628,4	624,7	Praha
77	Blansko	46,4	41,1	46,4	41,1	2,2	20,6	Brno
59	Boskovice	44,2	54,2	44,2	54,2	24,4	29,0	Brno
131	Tišnov*	19,3	16,7	19,3	16,7	9,7	8,9	Brno
46	Břeclav	58,0	66,0	77,3	66,0	39,5	40,4	Brno
137	Mikulov	19,3	17,3	19,3	17,3	8,8	8,3	Brno
40	Hodonín	67,8	76,3	112,5	76,3	48,5	45,3	Brno
66	Kyjov	44,7	45,7	44,7	45,7	18,6	25,5	Brno
83	Veselí nad Moravou*	49,4	38,4	49,4	38,4	21,1	17,6	Uherské Hradiště
75	Vyškov	43,9	43,6	43,9	43,6	22,3	22,1	Brno
33	Znojmo*	94,8	78,6	94,8	78,6	58,6	51,0	Brno
5	Olomouc	184,9	196,4	644,1	636,2	194,8	202,6	Praha
133	Litovel	17,1	15,6	17,1	15,6	9,2	8,7	Olomouc
103	Uničov	23,1	23,1	23,1	23,1	12,1	11,9	Olomouc
68	Jeseník	43,5	42,3	43,5	42,3	18,3	24,1	Olomouc
21	Prostějov	111,2	106,8	11,2	106,8	70,1	67,3	Olomouc
22	Přerov	104,1	88,5	138,3	123,5	72,5	64,4	Olomouc
81	Hranice	34,1	35,0	34,1	35,0	18,0	18,4	Přerov
35	Šumperk	78,0	74,4	169,5	103,4	61,0	49,6	Olomouc
105	Mohelnice	18,9	25,1	18,9	25,1	9,6	11,5	Olomouc
92	Zábřeh	29,2	20,0	48,0	29,0	14,8	14,5	Šumperk
7	Zlín*	188,7	189,9	563,9	562,2	185,3	184,1	Praha
144	Valašské Klobouky	17,4	15,6	17,4	15,6	7,2	6,8	Zlín
34	Kroměříž	62,4	72,8	100,2	109,5	45,2	49,9	Zlín
124	Bystřice pod Hostýnem*	16,6	17,3	16,6	17,3	9,2	9,4	Kroměříž
111	Holešov	21,2	19,3	37,8	19,3	11,4	10,8	Kroměříž
19	Uherské Hradiště*	86,6	89,0	190,6	178,6	70,1	69,0	Zlín
73	Uherský Brod	54,6	51,2	54,6	51,2	23,5	22,4	Uherské Hradiště
44	Vsetín	67,0	68,6	67,0	68,6	42,0	42,6	Zlín
82	Rožnov pod Radhoštěm	35,9	36,4	35,9	36,4	17,9	18,0	Valašské Meziříčí
51	Valašské Meziříčí	42,4	41,2	78,3	77,6	35,7	35,0	Ostrava
3	Ostrava*	583,5	604,2	1359,5	1340,1	594,5	590,6	Praha
56	Bruntál	60,7	54,7	60,7	54,7	64,0	31,7	Ostrava
71	Krnov	41,7	42,9	41,7	42,9	22,7	23,2	Opava
18	Frýdek-Místek*	96,1	95,9	112,9	112,8	72,2	71,3	Ostrava
128	Frýdlant nad Ostravicí	16,8	16,9	16,8	16,9	8,9	9,0	Frýdek-Místek
32	Třinec	80,1	78,9	80,1	78,9	52,2	51,1	Ostrava
26	Karviná*	152,8	107,7	152,8	107,7	73,9	59,1	Ostrava
23	Nový Jičín*	111,3	107,2	128,3	126,7	64,7	63,5	Ostrava
114	Frenštát pod Radhoštěm	17,0	19,4	17,0	19,4	9,6	10,4	Nový Jičín
13	Opava	121,3	134,6	163,0	177,5	86,0	90,1	Ostrava

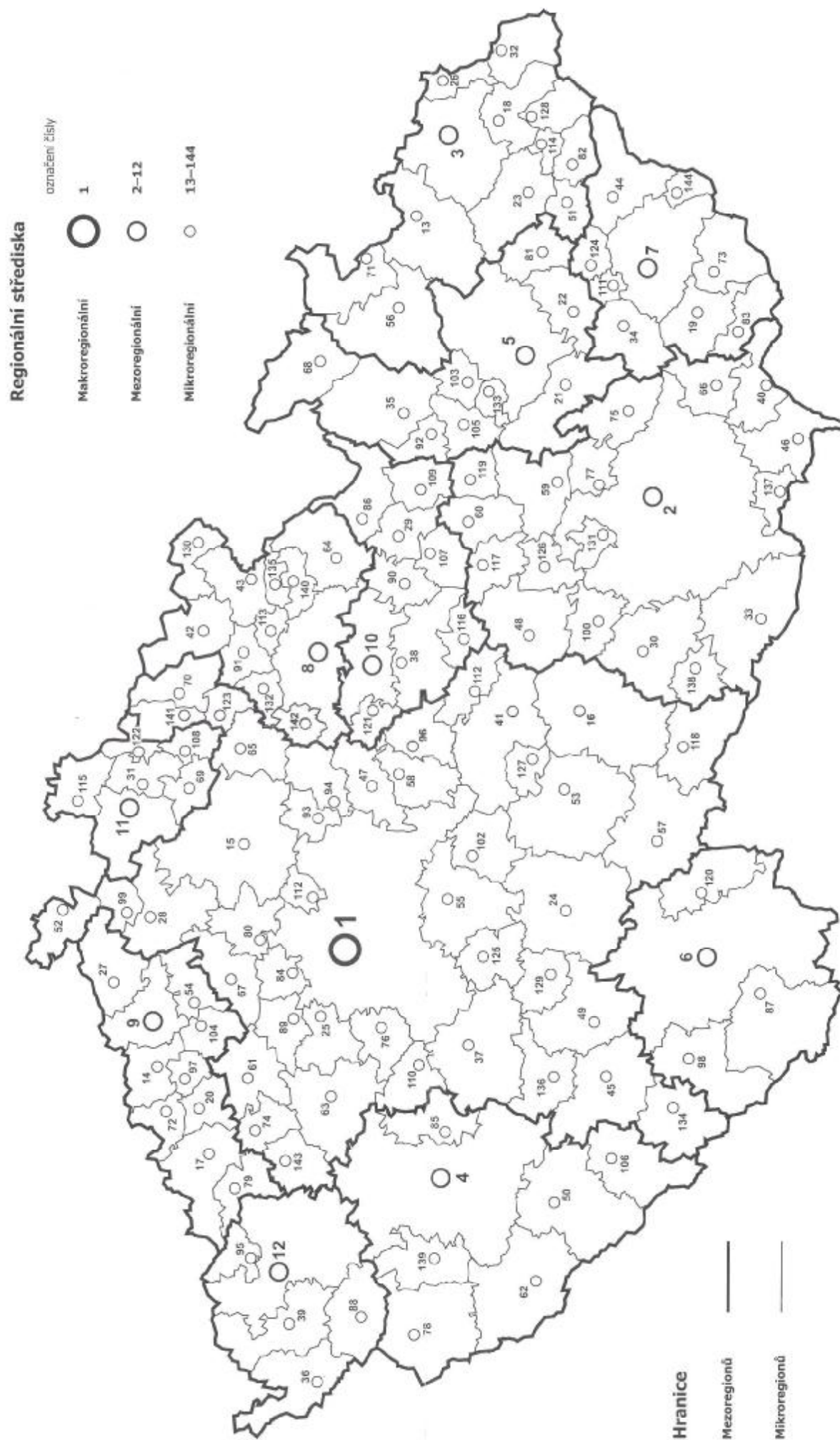
Poznámky: Metodika sociogeografické regionalizace je podrobně vysvětlena v podkapitole 4.1, a to včetně konstrukce syntetického ukazatele KRV (komplexní regionální význam). Údaje k roku 1991 vycházejí z výsledků příslušné regionalizace (viz Hampl, Müller, 1996) s tím ovšem, že bylo hodnoceno pouze 144 středisek splňujících kritéria mikroregionální autonomie 1. stupně k roku 2001: byla tudíž sledována i střediska Bílina a Ostrov u nichž v roce 1991 velikost zázemí nedosáhla požadovanou populační velikost 5 tisíc (4,3 tisíce u Bíliny a 3,5 tisíc u Ostrova); naopak bylo vyloučeno z hodnocení šest středisek, která stanovená kritéria splnila pouze v roce 1991: Dobříš, Soběslav, Choceň, Ivančice, Hustopeče a Kopřivnice. Tyto změny v zájmu zachování srovnatelnosti celé soustavy nebyly promítnuty do populační velikosti a KRV jednotek. Ostatní změny jak v rozsahu regionů, tak i ve změnách jejich podřízenosti na úrovni mikroregionů 2. stupně však zohledněny byly. Proto u několika středisek došlo k výrazným změnám ve velikosti maximálního regionu (nejširší rozsah autonomní střediskové působnosti) a KRV: např. Kolín, který ztratil velkou část mikroregionálního zázemí 1. stupně vůči Praze, ale i nadřazené postavení vůči Kutnohorsku na vyšší mikroregionální úrovni. V rámci regionalizace byly vcelku rozlišeny čtyři hierarchické úrovně: mikroregiony 1. a 2. stupně, mezoregiony a makroregion (celý stát, resp. maximální region Prahy). Základní charakteristiky mezoregionů jsou podány v tab. 34, informace o velikosti mikroregionů 2. stupně lze odvozovat jednak z údajů v této tabulkové příloze (nadřazená centra, rozdíl velikosti mikroregionu 1. stupně a maximálního regionu) a jednak z mapové přílohy. V řadě případů byla však respektována vyšší mikroregionální autonomie (2. stupně) i u středisek, která si žádný další mikroregion 1. stupně nepodřizovala. Specifikace všech středisek mikroregionální úrovně je vysvětlena v textu podkapitoly 4.1, pro rok 2001 se jedná o všechna střediska s maximálním regionem 40 tisíc a více obyvatel (a navíc i menší, ale izolovaně položené Tachov) s výjimkou několika měst s výraznými vazbami na blízké silnější centrum: Beroun, Kladno, Blansko, Vyškov, Karviná, Uherský Brod a dále i Krnov (vzhledem k omezené velikosti zázemí a jasné podřízenosti vůči Opavě). Vzhledem k diskusnosti stanovených kritérií pro určení jednotlivých úrovní, a speciálně úrovně mikroregionů 1. stupně je k této tabulkové příloze připojen jako samostatný doplněk seznam středisek „přechodného“ typu, tj. středisek splňujících pouze jedno ze dvou velikostních kritérií: buď celková velikost alespoň 15 tisíc obyvatel a snížený požadavek na velikost zázemí (2 500–4 999 obyvatel) nebo dostatečná velikost zázemí, ale nižší celková velikost regionu (10 000–14 999). Jednotky prvního typu jsou označeny jako subregiony A, jednotky druhého typu jako subregiony B. Je podáno i jejich srovnání k roku 1991 a k roku 2001 a v případě změny úrovně regionální autonomie i příslušná poznámka (v seznamu nejsou uvedeny Bílina a Ostrov, které k roku 1991 splňovaly pouze kritéria pro úroveň subregionu A, ale v roce 2001 již pro úroveň mikroregionu 1. stupně). Konečně uvedme, že střediska označená hvězdičkou byla hodnocena v širším než administrativním vymezení – seznam těchto aglomerací je uveden u tabulkové přílohy 2. Ve třech případech bylo navíc respektováno integrální spolupůsobení dvou měst při formování společného regionu: Rumburk + Varnsdorf, Ústí nad Orlicí + Česká Třebová a Žamberk + Letohrad (viz i regionalizace k roku 1991 – Hampl, Müller, 1996). Řazení středisek je podle krajů a okresů k roku 2001. Velikostní pořadí středisek se stejným KRV je určeno abecedně.

Prameny: výsledky censů 1991 a 2001, ČSÚ, Praha, Hampl, Müller, 1996

Tabulková příloha 3 – doplněk: Vybrané charakteristiky středisek s částečnou mikroregionální působností (subregiony A, B)

Středisko	Počet obyvatel v tisících		Úroveň autonomie		Nadřazené centrum	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
Neratovice*	20,4	–	Subregion A	kritéria nesplněna	Praha	Praha
Dobříš	16,4	13,8	Mikroregion 1. stupně	Subregion B	Praha	Praha
Kaplice	14,3	14,9	Subregion B	Subregion B	České Budějovice	České Budějovice
Soběslav	22,1	12,8	Mikroregion 1. stupně	Subregion B	Tábor	Tábor
Horažďovice	12,7	10,9	Subregion B	Subregion B	Sušice	Strakonice
Aš	15,1	17,0	Subregion A	Subregion A	Cheb	Cheb
Chodov*	18,9	19,3	Subregion A	Subregion A	Karlovy Vary	Karlovy Vary
Týniště nad Orlicí	12,9	11,9	Subregion B	Subregion B	Hradec Králové	Hradec Králové
Holice	13,4	–	Subregion B	kritéria nesplněna	Pardubice	Pardubice
Skuteč	14,0	–	Subregion B	kritéria nesplněna	Hlinsko	Chrudim
Jevíčko	11,8	12,3	Subregion B	Subregion B	Moravská Třebová	Boskovice
Choceň	15,4	–	Mikroregion 1. stupně	kritéria nesplněna	Vysoké Mýto	Vysoké Mýto
Ledeč nad Sázavou	13,1	12,8	Subregion B	Subregion B	Havlíčkův Brod	Havlíčkův Brod
Telč	11,8	12,8	Subregion B	Subregion B	Jihlava	Jihlava
Pacov	12,0	10,6	Subregion B	Subregion B	Pelhřimov	Pelhřimov
Nové Město na Moravě	15,1	15,1	Subregion A	Subregion A	Žďár nad Sázavou	Žďár nad Sázavou
Velká Bíteš	11,7	11,1	Subregion B	Subregion B	Brno	Brno
Ivančice	15,3	14,6	Mikroregion 1. stupně	Subregion B	Brno	Brno
Hustopeče	24,4	14,7	Mikroregion 1. stupně	Subregion B	Brno	Brno
Bučovice	14,3	12,9	Subregion B	Subregion B	Brno	Brno
Moravský Krumlov	12,6	14,3	Subregion B	Subregion B	Brno	Brno
Šternberk	19,0	18,0	Subregion A	Subregion A	Olomouc	Olomouc
Slavičín	14,3	–	Subregion B	kritéria nesplněna	Zlín	Zlín
Bohumín	28,2	28,1	Subregion A	Subregion A	Ostrava	Ostrava
Kopřivnice*	47,6	30,1	Mikroregion 2. stupně	Subregion A	Nový Jičín	Nový Jičín
Vítkov	13,6	12,1	Subregion B	Subregion B	Opava	Opava

Mapová příloha: Sociogeografická regionalizace České republiky (2001)



Poznámka: Čísla označující střediska odpovídají jejich pořadí podle komplexního regionálního významu a jsou uvedena v tabulkové příloze 3.